

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏ VƏ MƏTNİN
KONDENSASIYASI (SIXILMASI)**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Dilarə Rüstəm qızı Quliyeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl Babas oğlu Kazımov

SUMQAYIT – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AKTUAL ÜZVLƏNMƏ VƏ MƏTN	9
1.1. Aktual üzvlənmə və qrammatik üzvlənmə.....	9
1.2. Aktual üzvlənmənin mətnin qurulmasında rolu.....	23
1.3. Aktual üzvlənmə və nitq yaradıcılığı prosesi.....	39
II FƏSİL. KONDENSASIYA (SIXILMA) DİL HADİSƏSİ KİMİ	55
2.1. İmplikasiya və kondensasiyanın (sıxılmanın) dildə rolu.....	55
2.2. Kondensasiya (sıxılma) və aktual üzvlənmə	71
III FƏSİL. KONDENSASIYANIN (SIXILMANIN) DİLDƏ TƏZAHÜRÜ	90
3.1. Cümlədə kondensasiyanın (sıxılmanın) təzahür formaları.....	90
3.2. Mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyası prosesində kondensasiya (sıxılma).....	103
3.3. Mətdədə kondensasiyanın (sıxılmanın) təzahürü.....	112
NƏTİCƏ	127
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	129

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin tarixi inkişafını, lüğət tərkibinin və qrammatik quruluşunun zənginliyini, əhatəliliyini, sabitliyini müəyyənləşdirmək üçün onu dərinlən və hərtərəfli araşdırıb öyrənmək zərurəti meydana çıxır. Bu məqsədlə dildə fundamental araşdırmalar aparmaq lazım gəlir.

Bu gün Azərbaycan dil sisteminin dərkedilməsi üçün yeni perspektivlər açılır. Dil hadisələrinin, sıxılan modellərin kommunikasiyaya xidməti təyin edilir, funksional-semantik imkanları üzə çıxır. Bu tədqiqat işində aktual üzvlənmə ilə mətnin qarşılıqlı əlaqəsi, bu kontekstdə baş verən kondensasiya, dil vahidlərinin cümlə və mətn sistemində sıxılması Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur.

Tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən başlıca cəhətlər aktual üzvlənmə, kondensasiya və mətnin qarşılıqlı əlaqəsidir. Aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmənin qarşılaşdırılması, nitq vahidlərinin psixolinqvistik xüsusiyyətləri və onların nitqin sintaktik quruluşundakı rolu, kondensasiyanın məna növləri (semantik, sintaktik, sintaqmatik, sintetik) və dildə yaratdığı yığcamlıq tədqiqat işinin əsasını təşkil edir. Sıxılmanın müşahidə edildiyi elliptik və yarımçıq cümlələrdə, qoşulma konstruksiyalarda, parselyasiya hadisəsi və morfolojiləşmə prosesində, mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrə transformasiyası nəticəsində kondensasiya hadisəsi baş verir. Dialoji, monoloji, sosial media və reklam mətnlərində, diskurslardakı yığcamlıq da sıxılmanın nəticəsi kimi özünü göstərir.

Dilçilikdə ilk dəfə aktual üzvlənmə termininin işlənməsi çex dilçisi V.O.Mateziusun adı ilə bağlıdır. Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin qarşı-qarşıya durması, eyni zamanda qrammatik üzvlənmənin dil, aktual üzvlənmənin isə nitq hadisəsi olması fikri həm dünya, həm də Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdı.

Dünya dilçiliyində aktual üzvlənmənin həm cümlə, həm də mətn daxilində mövcudluğunun müəyyən edilməsi əsasında tədqiqat əsərləri yaradılmışdı. Bunlara

K.E.Abduraxmanovanın mətn vasitələrinin aktuallaşması məsələsindən, X.S.Canibekov, Ç.Q.Xismatova və A.F.Sattarovanın aktual üzvlənmənin cümlədə rolundan bəhs edən dissertasiya işlərini misal göstərmək olar. Eyni zamanda, aktual üzvlənmənin cümlədə tətbiqinin araşdırılması V.E.Şevyakova, İ.İ.Kovtunova, İ.P.Raspopov və N.V.İvanovun tədqiqat əsərlərində də öz əksini tapmışdı.

Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə xüsusi xidmətləri olan dilçilərdən Ə.Ə.Abdullayev aktual üzvlənmənin iki hissəyə bölündüyünü, hər bir hissənin də bir neçə cümlə üzvündən ibarət olduğunu qeyd edir. F.F.Əlizadə aktual üzvlənmənin cümlənin söyləmə hissələrinin kommunikativ məqsədyönlülüyündən və mənasından çıxış edərək tərtib edildiyini bildirir. Aktual üzvlənmə mövzusu müasir dilçiliyin görkəmli nümayəndələri K.M.Abdullayev, N.K.Abbasova, Ə.M.Cavadov, Q.Ş.Kazımov, N.S.Novruzova və başqa dilçilər tərəfindən də tədqiqata cəlb edilmişdi. Eyni zamanda, bu mövzu ilə bağlı K.N.Vəliyev, G.A.Məhərrəmov, A.Şahvələdova və başqalarının müxtəlif məqalə və konfrans materiallarına da rast gəlirik.

Azərbaycan dilçiliyində kondensasiya anlayışına rast gəlinməsə də, kondensasiyanın növləri, inkişafı və dildə yaratdığı qənaət dünya dilçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdı. Bu mövzu ilə bağlı tədqiqat aparan dilçilərdən Sin Yusi elmi üslubda kondensasiyanın yaranma vasitələrindən, L.V.Kopot və İ.A.Ustimenko rus dilinin söz birləşmələrindəki sıxılmadan, T.V.Kortava abidələrin dilində müşahidə olunan leksik-semantik və sintaktik kondensasiyadan, S.İ.Litvin bədii mətnlərdə baş verən sıxılmadan, A.N.Morozova leksik vasitələrin nitq prosesində sıxılmasından, L.L.Prisnaya mətndə baş verən semantik kondensasiya hadisəsindən, A.B.Şokina isə reklam mətnlərinin sıxılmasının üstünlüyündən bəhs edir.

Həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiləri əsərlərində sıxılmış nitq vahidlərini, sıxılmanın müxtəlif formalarına məxsus dil vasitələrini tədqiqata cəlb etmişlər. Bunlara A.M.Bəylərovanın ellipsis, H.G.Qədimovanın ellipsis və qoşulma konstruksiyalar, İ.B.Kazımovun parselyasiya və qoşulma konstruksiyalarla bağlı elmi məqaləsini, K.Ə.Həbibovanın ellipsis, R.M.Məmmədovanın fonetik qənaətlə bağlı dissertasiya işini

aid etmək olar. Eyni zamanda, Z.Atajanovanın elliptik cümlələrlə bağlı dissertasiya işini, Y.V.Boqayavlenskaya, O.M.Kalmuxambetova, E.V.Qeorqiyeva, R.O.Zelepukin, E.A.İvançikova, F.İ.Pankov, Q.N.Rıbakova, N.K.Filonova, Q.O.P.Karkoşko, T.Q.Serbinanın parselyasiya, Y.N.Vorobyova, T.A.Starodubova, A.Y.Mamedov və N.M.Maxmudovun ellipsislə bağlı elmi məqalələri də bu qəbildəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan dilində aktual üzvlənmə və mətnin kondensasiyasıdır (sıxılmasıdır). Tədqiqatın predmeti aktual üzvlənmənin tətbiq olunduğu müxtəlif quruluşlu cümlə və mətn növləri, kondensasiyanın təzahür etdiyi sıxılmış sintaktik vasitələrdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dili mətnləri əsasında aktual üzvlənmənin linqvistik mahiyyətini, aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmənin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, aktual üzvlənmə ilə mətnin bağlılığını aydınlaşdırmaq; sintaksisi nitqin quruluş əlaqələrini öyrənən bölmə, mətni isə əsas kommunikativ ünsiyyət vahidi kimi nəzərdən keçirmək; dil hadisəsi kimi kondensasiyanın mahiyyətini və əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq, cümlədə və mətndə kondensasiyanın təzahür formalarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- Dilçilikdə aktual üzvlənmə anlayışının mahiyyətini müəyyənləşdirmək, aktual üzvlənmənin mətn linqvistikası sistemində yerini və mövqeyini dəqiqləşdirmək;
- Aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmənin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, aktual üzvlənmədə intonasiya və söz sırası formal vasitələrini dəqiqləşdirmək, tema və remanı formalaşdıran leksik-qrammatik vasitələri aşkar etmək;
- Aktual üzvlənmə (məna üzvlənməsi) və mətn münasibətlərini aydınlaşdırmaq, mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təyin etmək;
- Sintaksisi nitqin quruluş əlaqələrini öyrənən bölmə kimi nəzərdən keçirmək;
- Aktual üzvlənmə sferasında mətni əsas kommunikativ vahid kimi nəzərdən keçirmək, aktual üzvlənmənin mətnlə bağlılığını aşkar etmək, onun funksional-kommunikativ və pragmatik aspektləri ilə bağlı olmaqla nitq prosesindəki mövqeyini

müəyyənləşdirmək;

- Kondensasiya hadisəsinin formal əlamətini və mahiyyətini müəyyənləşdirmək, canlı nitqdə, danışıqda və bədii əsərlərdə sıxılmanın funksional-üslubi imkanlarını üzə çıxarmaq;

- İmplikasiyanın mahiyyətini açmaq və kondensasiyanı implikasiyanın əsas yaranma səbəbi kimi üzə çıxarmaq, kondensasiyanın digər sıxılma formaları ilə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək;

- Mətdə tema və rema ardıcılığını və bu düzülüşdə sıxılma prosesini izləmək, sıxılmanın spesifik və xüsusən də, ümumi struktur-semantik, funksional-kommunikativ əlamətlərini müəyyən etmək;

- Sadə və mürəkkəb cümlə sistemində kondensasiyanın baş vermə səbəblərini və sıxılmanın əhəmiyyətini müəyyən etmək;

- Mətdə kondensasiyanın funksional-kommunikativ imkanlarını üzə çıxarmaq, sıxılmanın səbəblərini və təzahür formalarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin qarşısında duran məsələlərin araşdırılmasında təsviri və müqayisəli metoddan istifadə edilmişdi. Eyni zamanda, cümlələrdə və mətdə sıxılaraq qısaldılan dil vahidlərinin təhlilində kontekstual təhlil metodundan, mürəkkəb strukturlu cümlələrin sadə cümlələrə çevrilməsi prosesində isə transformasiya üsulundən istifadə olunub.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Aktual üzvlənmə mətnin açarıdır. Aktual üzvlənmə mətnin struktur və semantikasında baş verən dəyişikliklərə birbaşa “cavabdehdir”.

2. Aktual üzvlənmənin (tema və rema əvəzləməsi) cümlələrdə və mətn sistemində xüsusi yeri və rolu vardır.

3. Nitq hadisəsi olan aktual üzvlənmə cümlənin söyləmə funksiyasının əsas göstəricisidir.

4. Mənası açıq şəkildə göstərilməyən dil vahidi - implikasiya nitq elementlərinin sıxılması nəticəsində yaranır.

5. Kondensasiya universal dil hadisəsidir. Bu hadisə sintaktik quruluşun yeni istiqamətdə formalaşmasında mühüm yer tutur.

6. Kondensasiya itirilmiş mətn hissələrini yeni tərkibdə (sıxılmış dil vahidləri ilə) üzə çıxarır.

7. Kondensasiya dilin mühüm qənaət vasitəsidir. Dildə və nitqdə təkrarçılığı, artıqlığı aradan qaldırır.

8. Sadə cümlələrdə kondensasiya cümlə üzvlərindən bir və ya bir neçəsinin ixtisarı nəticəsində baş verir.

9. Mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrə transformasiya edərək, tərkib elementlərinin sıxılması ilə kondensasiyaya uğrayır.

10. Mətnə sintaktik vahidlərin tərkibi sintaktik hadisələr sayəsində kiçilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq dissertasiya işində Azərbaycan dili mətnlərində tema-rema əsasında sintaktik-semantik kondensasiya hadisəsi tətqiq olunur. Nitqin, mətnin aktuallığını, yığcamlığını təmin etmək üçün sıxılma prosesini həyata keçirən cümlə və mətn vasitələrindən istifadə edilir; sıxılmanın parselyatlar, elliptik, yarımçıq və qoşulma cümlələrdə, monoloji, dialoji, sosial media, reklam mətnlərində və diskursda təzahürü müəyyən edilir. Sıxılma nəticəsində mətni təşkil edən cümlələrin quruluşu və həcmi dəyişir: mürəkkəb quruluşlu cümlələr sadə cümlələrlə əvəz olunur, nitqə ağırlıq gətirən dil vahidləri ixtisar olunaraq çıxarılır. Nəticədə cümlələrdə monopredikativ struktur yaranır. Dil formalarının transformasiyası cümlənin, mətnin struktur cəhətdən çevrilməsinə, həcmnin kiçilməsinə səbəb olsa da, bu mətnə ifadə olunan məzmunu, informasiya yükünü azaltmır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mətnə tema və remanın sıxılması, informasiyanın qısa, yığcam və aydın şəkildə təqdim edilməsi oxucu və dinləyicinin daha asan anlamasına və qavrayışına kömək edir. Bu baxımdan, nitq sintaksisi, aktual üzvlənmə, mətn vasitələrinin sıxılması, nitqin sintaktik və semantik quruluşunun öyrənilməsində dissertasiyanın nəzəri materialları xüsusi rol oynaya bilər. Tədqiqatın nəticələrindən Sintaksis və mətn dilçiliyi, Müasir Azərbaycan dili, Öyrənilən əsas dil

(sintaksis, mətn sintaksisi bölmələrində), Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (nitqə verilən tələblər bölməsində) fənlərinin tədrisində və bu fənlərə aid tədris proqramlarında da istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında təsdiqlənmiş, (03.02.2016, Pr. 06), həmçinin Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası nəzdində Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şura tərəfindən təsdiq olunmuşdu (28 aprel 2016-cı il, protokol №03). Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qeydiyyatında olan müxtəlif respublika əhəmiyyətli elmi jurnallarda, eləcə də, xarici ölkələrdə nəşr olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdı. Müəllif Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemləri ilə bağlı respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi-nəzəri konfranslarda, Sumqayıt Dövlət Universitetinin və digər təhsil müəssisələrinin təşkil etdiyi vebinar, təlim və forumlarda iştirakçı olmuşdu. Tədqiqatla bağlı 7 məqalə, 9 konfrans materialı və 3 tezis çap olunub.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla əsərin işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 6 səhifə (10406 işarə), I Fəsil 46 səhifə (83947 işarə), II Fəsil 35 səhifə (61480 işarə), III Fəsil 37 səhifə (60734 işarə), Nəticə 2 səhifə (3153 işarə), İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 18 səhifədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 146 səhifə, 219720 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

AKTUAL ÜZVLƏNMƏ VƏ MƏTN

Bu fəsildə aktual üzvlənmə və mətnin əlaqəsi, bir-birinə təsiri ön plana çəkilir, dilin sintaktik və suprasintaktik (məna üzvlənməsi) səviyyələri qarşılaşdırılır, aktual üzvlənmə və nitq yaradıcılığı məsələsi aydınlaşdırılır. Əvvəlki tədqiqatlara əsaslanmaqla qeyd edə bilərik ki, suprasintaktik səviyyənin mətnlə, nitq yaradıcılığı prosesilə bağlı problemlərinin tədqiqinin əhəmiyyəti böyükdür və yalnız bu məsələləri dərinlən öyrənməklə bədii mətnlərdə, eləcə də şifahi nitqə xas mətnlərdə müxtəlif tip sintaktik hadisələrin məzmun və mahiyyətini, həmçinin də onların funksional-kommunikativ imkanlarını üzə çıxarmaq mümkündür. Mətnin içərisində ayrı-ayrı sözləmlər arasındakı sintaqmatik (quruluş) və paradiqmatik (semantik) münasibətlər nitq yaradıcılığı prosesində müəyyənləşir. Mətnə sintaqmatik münasibətlər nitq vahidlərinin xətti sırası ilə formalaşır. Paradiqmatik münasibətlər isə intonasiya və semantik bağlılığa əsaslanır. Bundan savayı, bu hissədə aktual üzvlənmənin mətnə kommunikativ və praqmatik (üstüörtülü) əsasları haqqında da geniş məlumat verilir.

1.1. Aktual üzvlənmə və qrammatik üzvlənmə

Yunan mənşəli “*syntaxis*” sözündən yaranıb, “qurulma”, “birləşmə”, “tərtibat” mənalarını ifadə edən sintaksis qrammatikanın mühüm bir şöbəsi kimi sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşməsi qaydalarından bəhs edir. Dilin qrammatik sistemində mərkəzi yer tutan sintaksis obyektiv reallıqla əlaqəli olub, fikrin, düşüncənin mübadiləsinə xidmət edir. Dilin qrammatik quruluşunu öyrənən sintaksis, sintaktik vahidlər sisteminə daxil olan söz birləşmələri, cümlə, sintaktik bütövləri və sintaktik vahidlərin quruluş modellərini, onların bağlanma vasitələrini tədqiq edir.

Dilçiliyin bir şöbəsi kimi sintaksis söz birləşmələri və cümlələr arasındakı sintaktik və məna əlaqələrindən, söz birləşmələri və cümlələrin bir-birinə bağlanıb vahid tərkibdə (mətnə) birləşməsindən bəhs edir. Bununla yanaşı, sintaktik əlaqələr – tabelilik və tabesizlik əlaqələri, sintaktik semantika anlayışları da sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən sayılır.

Söz birləşmələrinin əsas vəzifəsi sözlər kimi əşya və hadisələri adlandırmaqdır. Cümlə isə ünsiyyətin əsas vahidi kimi fikrin formalaşdırılıb, ifadə edilərək başqalarına ötürülməsi üçün əsas informativ vasitə olduğu üçün özünün çoxplanlılığı və çoxaspektliliyi ilə səciyyəvidir. Cümlədə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan struktur, semantik və kommunikativ aspektlərə görə cümlə problemi bütövlükdə sintaksisin mərkəzində duran və daha çox öyrənilməyə ehtiyacı olan sintaktik vahid kimi dərk edilir.

Nitq sintaksisinin əsas və vacib vahidlərindən hesab edilən cümlələr insanların fikir və düşüncələrinin bir-birinə mübadiləsi nəticəsində kommunikasiya və ya ünsiyyət prosesi yaradır. Ünsiyyət prosesində məqsəd qurulan hər bir cümlədə sözlərin, söz birləşmələri və ifadələrin fikrə uyğun olaraq seçilib yerləşdirilməsi və idarə olunmasıdır.

Qeyd edək ki, cümlənin formalaşmasında iki əsas səviyyə ayrılır ki, bu da öz növbəsində iki tip üzvlənmənin müəyyənlişməsinə şərait yaradır: sintaktik-qrammatik üzvlənmə və aktual üzvlənmə.

Müasir təlimin yaradıcısı kimi tanınan V.O.Matezius aktual üzvlənmə terminini linqvistik sahəyə gətirməklə sözlərin kommunikativ funksiyasını da ön plana çəkmişdi. Aktual üzvlənmənin nitq hadisəsi olduğunu qeyd edən V.O.Matezius qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmənin oxşar cəhətləri ilə yanaşı, onların bir-birindən fərqləndiyini də göstərmişdi. Onun nöqteyi-nəzərincə, aktual üzvlənmə dilin suprasintaktik hadisələrindən biridir. Həmin hadisə aktual üzvlənmənin ümumi və diferensial xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Belə ki, bir sıra durumlarda linqvistikada olan fərqli üzvlənmələr bir-birinə qarşı qoyulur. Elə buna görə də hər iki üzvlənmə qeyd olunan cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir [144].

Hər iki üzvlənmədə ümumi və fərqli cəhətlər mövcuddur:

1. Qrammatik üzvlənmədə cümlənin beş üzvü iştirak edir; baş üzvlər: mübtəda, xəbər; ikinci dərəcəli üzvlər: təyin, tamamlıq və zərflik. Aktual üzvlənmə iki üzvdən: tema və remadan ibarətdir. Tema-rema sırası aktual üzvlənməni müəyyənləşdirir;

2. Qrammatik üzvlənmə dil hadisəsidir, aktual üzvlənmə isə nitq hadisəsidir və nitqin semantikasına daxildir;

3. Şifahi nitqdə, aktual üzvlənmədə intonasiya ilə cümləni müəyyənləşdirmək mümkündür, lakin qrammatik üzvlənmədə intonasiyanın belə bir funksiyası yoxdur;

4. Qrammatik sintaksisdə hansı sözə vurğu düşməsindən asılı olmayaraq, hər bir cümlə qrammatik baxımdan adekvat olaraq üzvlənir, cümlə üzvləri öz məzmun və mahiyyətini dəyişə bilmir. Aktual üzvlənmədə isə məntiqi-dinamik vurğunun hansı sözə düşməsindən asılı olaraq, tema və rema durumlarını dəyişmək vəzifəsini həyata keçirir, tema və ya remanın üstünlüyü, əsas olması, başlıca fikri ifadə etməsi ortaya çıxır.

V.O.Matezius aktual üzvlənmənin normal-qrammatik üzvlənmə ilə qarşı-qarşıya qoyularaq müqayisə edilməli olduğunu qeyd edirdi [144].

Aktual üzvlənmənin mahiyyətini dərk etmək üçün əvvəlcə “aktuallaşma” anlayışının ifadə etdiyi mənanı başa düşmək lazımdır. Ş.Balli qeyd edirdi ki, *aktuallaşma dil işarəsinin ünsiyyət zamanı müəyyən mənaya malik olmasıdır* [179, s.87].

F.F.Əlizadə yazır: *“Xeyli müddət aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə arasındakı münasibət dəqiq araşdırılmamış, bu məsələ sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Aktual üzvlənmə xüsusi bir təhlil səviyyəsi kimi cümlənin kommunikativ istiqamətinə qarşı qoyulur. Aktual üzvlənmənin mahiyyəti cümlənin qrammatik, leksik və intonasiyaca təşkilindən ibarətdir və o, danışanın cümlənin sözləmə hissələrinin kommunikativ məqsədyönlülüüyündən və mənasından çıxış edərək tərtib etməsindən asılıdır”* [32, s. 4].

Aktual qrammatikadan fərqli olaraq, ənənəvi qrammatikada cümlənin sintaktik quruluşu ilə bağlı fikirlər daha sadədir. Belə ki, ənənəvi qrammatikada cümlənin yalnız quruluş forması əsas götürüldüyü halda, aktual qrammatikada cümlənin ünsiyyət prosesindəki məna yükü, informasiya üstünlüyü də ön plana çəkilir. Potensial sintaksisdə

cümlə ilə hökm bərabərləşdirilir. Bu zaman isə fikir axarının nəzərə alınmadığı qrammatik dilçilik ziddiyyətlə qarşılaşır.

Ə.Ə.Abdullayevin fikrincə, *“Aktual üzvlənmədə cümlə həmin kontekstdə müvafiq cümlə ilə ifadə olunan hökmün komponentlərə ayrılması vasitəsidir. Bu halda cümləni hissələrə bölmə həmin cümlənin qrammatik strukturunu deyil, cümlə ilə ifadə olunan obyektiv hökmün aşkar olunmasıdır. Formal-qrammatik üzvlənmə zamanı cümlə həmin cümlədə sözlərin sintaktik funksiyalarının cəmi qədər hissələrə bölünür. Aktual üzvlənmədə cümlə hökmün komponentlərinə, yaxud hissələrinə uyğun gələn iki hissəyə bölünür. Aktual üzvlənmə nəticəsində cümlənin hər bir hissəsi bir və ya bir neçə cümlə üzvündən ibarət ola bilər. Hər bir cümlə hər hansı müəyyən bir modellə düzəlir və buna görə də bir struktura malik olur. Bu səbəbdən cümlə onun obyektiv strukturunu aşkar edən qrammatik üzvlənməyə malik ola bilər”* [2, s.76].

Ə.Ə.Abdullayev də bir qrammatik quruluşu olan cümlənin iki və daha artıq hökm bildirdiyini, eyni cümlənin aktual üzvlərinin miqdarını həmin cümlə ilə ifadə olunan hökmlərin miqdarı ilə müəyyənləşdiyini qeyd edir.

Qrammatik sintaksisə əsasən, cümlədə subyekt, işi icra edən şəxs və ya cümlənin fikir predmetini təşkil edən üzv mütləq mübtədə, cümlənin fikir predmetinin hərəkətini bildirən üzv isə həmişə xəbər olmalıdır. Deməli, qrammatik mübtədə hökm subyektinə uyğun gəlsə, qrammatik xəbər də hökm predikatına uyğun gəlməlidir. İkinci dərəcəli üzvlər isə müxtəlif qütblərdə işlənərək, baş üzvlərə aid zaman, məkan, tərz, səbəb, məqsəd və s. anlamları ifadə edir. Deyilən fikirlərə misal olaraq aşağıdakı cümlələri (cümlə üzvlərini) göstərmək olar:

Qapının içəri dəstəyini (tamamlıq) ehmalca aşağı (zərflək) basdım (xəbər), əvvəlcə (zərflək) bir ayağımı (tamamlıq), sonra (zərflək) o birini (tamamlıq) torpağa (zərflək) qoydum (xəbər), qapını örtməzdən qabaq əyilib (zərflək) başımı (tamamlıq) içəri saldım (xəbər) [28, c.1, s.127]. *Qaranlıqda (zərflək) qoşa-qoşa, hündür (təyin) sütunlar (mübtədə) ağarırdı (xəbər). Sütunların üzəri ilə (zərflək) yanları məhəccərlə tutulmuş (təyin) dəmir yolu (mübtədə) keçirdi (xəbər). Bunlar (mübtədə) o qədər də aydın*

(zərflük) seçilmirdi (xəbər). Amma sütunlar (mübtədə) qədim ehramlar tək vüqarlı, əzəmətli (zərflük) görünürdü (xəbər) [28, c.1, s.95].

Qeyd olunan nümunələrdə qrammatik üzvlər arasında müxtəlif mənə yükü mövcuddur. Ancaq qrammatik üzvlənmə cümlənin xarakterini, məzmununu açma bilmədiyi üçün cümlənin nitq prosesindəki semantik-funksional xüsusiyyətlərini də izah etməyə qadir deyil. Cümlənin mənə yükünü müəyyən edən informasiya komponentlərinin cümlədə fərqləndirilməsi qrammatik üzvlənmənin hesabına deyil, cümlənin aktual üzvlənməsi əsasında baş verir.

F.F.Əlizadə “Cümlənin aktual üzvlənməsi” adlı vəsaitində cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənmə arasındakı bağlılığı belə ifadə edir: “*Qrammatik üzvlənmə kimi aktual üzvlənmə də cümlənin quruluşunda həm semantik-funksional roluna, həm də formal ifadəsinə görə xarakterizə olunur. Aktual üzvlənmə cümlənin qrammatik üzvlənməsi əsasında yaranır. Təbiidir ki, buna görə də onun komponentlərinin bu və ya digər nisbəti, onların tərkibi və sözlərdəki funksiyaları müvafiq sintaktik konstruksiya quruluşu ilə kommunikativ-sintaktik səviyyədə cümlə kimi çıxış edir*” [32, s.75].

Cümlə fikrin, düşüncənin ifadə formasıdır. Onun qurulmasında müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrdən biri də aktual üzvlənmədir. Cümləyə aid olan müxtəlif semantik cəhətləri nitq prosesində əks etdirən aktual üzvlənmə cümlənin forması, quruluşu ilə məzmunu arasındakı qarşılıqlı təsiri, dillə düşüncə arasındakı ayrılmayan münasibət məsələlərini də özündə birləşdirir.

Məlumdur ki, cümlələr qrammatik üzvlənmənin qəbul etdiyi üç əlamətə - predikativlik, nisbi bitmə intonasiyası və modallığa əsasən formalaşır. Ancaq cümlənin nitq vahidi – sözlər kimi reallaşması onun ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətindən asılıdır. Danışan – dil vasitələrindən ünsiyyət prosesində istifadə edən subyekt dinləyənlə fikir mübadiləsi aparmaq üçün cümlədən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Cümləni – dil vasitəsini nitq səviyyəsində bir sözlər kimi inkişaf etdirən isə kommunikativ məqsəddir. Sintaktik vahidlər, konstruksiya, cümlələr yalnız kommunikativ məqsəd daşdığı

zaman söyləm olur. Cümlədə yalnız real hadisələr, həyati gerçəklik deyil, həm də danışanın həmin hadisə və gerçəkliklərə münasibəti də əks olunur. Cümlənin əsas mahiyyəti, məzmunu onun nitq prosesində söyləm funksiyasında əks olunur. Nitq prosesinin müəyyən tələblərinə cavab vermək zərurəti cümlənin daxili komponentləri arasında müəyyən münasibət, əlaqə yaradır.

Əgər Mövlan həyəcandan dili dolaşa-dolaşa, tər tökərək, bu hadisəni alayarımcıq nağıl edərkən Cəboya göz qoya bilsəydi, onun necə rəng verib, rəng aldığıni görərdi. Cəbo söhbətin kimin barəsində getdiyini dərhal başa düşmüşdü. O, qızı tanımışdı. Bunu da Mövləndən gizlədə bilmədi. Soyuq və uzaq bir hisslə qızı belə nişan verdi:

- Hə, bildim kimi görmüsən. O qızın adı Cangülümdür. Hana artelində gözətçilik edən Bəşir kişinin qızıdır. Qız özü də xalça toxuyur [28, c.1, s.29].

Tərəflər arasında ünsiyyət yaranmamışdan əvvəl müəllif onların hisslərini, həyəcanını; həyəcandan Mövlanın dilinin dolaşmasını, Cəbonun rənginin dəyişdiyini bildirmişdi. Aralarında yaranan dialoq zamanı həm Mövlan, həm də Cəbonun hal-vəziyyəti əks olunur. Yəni onların nitqi hal-əhval durumuna görə formalaşır; həyəcanlı olduğu üçün obrazın işlətdiyi cümlələr qısa, lakonik və konkret olur.

K.N.Vəliyev yazır: “Ənənəvi qrammatik üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açma bilmir, bu zaman cümlənin nitq təcrübəsindəki semantik-funksional ifadəsi məsələsi açıq qalır. Əslində, aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir və inkar edə də bilməz. Çünki bunlar ayrı-ayrı rakurslardır və hər bir dilin öz spesifikasiyasına uyğun zənginliklərə malik olub ifadə-məzmun planları kimi ortaya çıxır” [91, s.49].

Potensial sintaksisdə cümlə üzvlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində şəxs, əşya, əlamət, zaman, məkan və s. ilə hərəkət arasındakı əlaqələr müəyyənləşirsə, aktual üzvlənmədə söylənilən fikrin məqsədyönlülüüyü aşkarlanır. Deməli, aktual üzvlənmə üçün nitq materialı potensial sintaksis sayəsində təşkil olunmuş, formaya salınmış fikirdir.

Nəcəf gəldi, əvvəlki yerində əyləşdi. Gülənbərin, Əbil müəllimin çayına baxdı. Çayın tünd olması Nəcəfəlinin xoşuna gəlmədi. Görünür, belə çayın yatarqarına zərərli

olduğunu neçə dəfə ona başa salmış, demişdi [28, c.1, s.137]. - Nümunədən görünür ki, birinci, ikinci və dördüncü cümlələrdə hərəkətlə (*gəldi, əyləşdi, baxdı, başa salmış, demişdi*-xəbər) bağlı olan şəxs (*Nəcəf*-mübtəda) hərəkətin subyekti, digər şəxslər (*Gülənbər, Əbil müəllim*-tamamlıq) və əşya (*çay*-tamamlıq) isə hərəkətin obyektı olur. Üçüncü cümlədə isə hərəkətlə bağlı olan üzv söz birləşməsi (*çayın tünd olması*-mübtəda) ilə ifadə olunub. Nəcəfin fikirləri, düşüncəsi qrammatik üzvlərin arasındakı mənə bağlılığı ilə müəyyən olunur.

Sözlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində şəxs, əşya, əlamət, hadisə və hərəkət arasında obyektiv münasibətlər yaranır. Bu münasibətlər məlumatvermə yolu ilə - aktual üzvlənmə (*tema-rema*; köhnə-yeni məlumat) ilə üzə çıxır. Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq aktual üzvlənmə cümlədə əks olunan informasiyanın əsasını müəyyənləşdirmək üçün qrammatik üzvlənmə ilə müəyyən olunmuş münasibətlərdən istifadə edir. Cümlələrdəki bütün qrammatik üzvlər müəyyən funksiyaya malik olduğu üçün onların yerini dəyişsək də, qrammatik üzvlənmə qətiyyən dəyişməyəcək. Belə ki, cümlədə mübtədani xəbər kimi cümlənin sonuna gətirsək və ya xəbəri mübtədə kimi cümlənin önündə yerləşdirsək, qrammatik üzvlərin vəzifəsi dəyişməyəcək. Eyni zamanda, cümlənin zərfliyini xəbərdən əvvəl deyil, mübtədadan və tamamlıqdan əvvəl və ya zərflik və tamamlığı cümlənin sonunda işlətsək, bu halda da onların funksiyası dəyişməyəcək:

Açıb oxudular pozuq möhür basılmış məktubu; Köçürlər Dilarəgil yeni mənzilə; Göründü gedəndən sonra Laçının yeri; Mən gecəyarısı gəlib çataram ora; Qalırıq öz mənzilimizdə; İlin sonunda necə dəyişək uşağın məktəbini! Onda mən qalxım, gedim bilet dalınca; Qalmışdım qırıla-qırıla; Gətirib stolun üstünə qoydu cığalı kağızdan üz çəkdiyi vəsiqəsini; Rəvadırmı belə oğlanın istiqanlılığına göz yummaq? [28, c.1, s.194-203].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, birinci (*oxudular məktubu*), ikinci (*köçürlər Dilarəgil*), üçüncü (*göründü Laçının yeri*) və onuncu (*rəvadırmı göz yummaq*) cümlələrdə mübtədə ilə xəbərin yeri dəyişib. Dördüncü (*çataram ora*) və beşinci (*qalırıq*

mənzilimizdə) cümlələrdə yer zərfliyi, yeddinci cümlədə (*gedim bilet dalınca*) səbəb zərfliyi, səkkizinci cümlədə (*qalmışdım qırıla-qırıla*) tərzi zərfliyi xəbərdən sonra işlənib. Altıncı (*dəyişək uşağın məktəbini*) və doqquzuncu (*qoydu vəsiqəsini*) cümlələrdə isə tamamlıq xəbərdən sonra işlənib. Beləliklə, yerini dəyişən cümlə üzvləri öz qrammatik əsaslarını dəyişmir, lakin yeri sabit olan aktual üzvlərin aid olduğu cümlə üzvləri dəyişə bilir. Yəni yuxarıdakı nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, xəbər cümlənin sonunda işləndiyi halda rema olurdusa, cümlənin əvvəlində olduğu üçün (*Açıb oxudular* - tema; *məktubu* - rema) tema vəzifəsini daşıyır.

Qrammatik üzvlənməyə əsaslanan, ondan asılı olan aktual üzvlənmənin variasiyaları qrammatik üzvlənmənin sərhədindən kənarında mövcud olmur. Cümlənin eyni və ya müxtəlif hissələrində yerləşən, onu nominativ və kommunikativ əsasda təmsil edən qrammatik və aktual üzvlənmə hər zaman üst-üstə düşməyə bilər. Belə ki, qrammatik üzvlənmədə cümlə üzvlərinin yerini dəyişməklə onların funksiyaları dəyişmədiyi halda, aktual üzvlənmədə bunun əksini müşahidə edirik. Yəni həm mübtədə, həm də xəbər cümlənin əvvəlində işləndikdə tema (məlum olan), cümlənin sonunda işləndikdə isə rema (yeni məlumat) olur.

Müasir sintaksisin ən mühüm problemlərindən biri cümlənin aktual üzvlənməsi sayılır. Aktual üzvlənmə başlıca olaraq funksional-kommunikativ aspektlə bağlı nitq prosesində cümlənin mövqeyini müəyyənləşdirir. Aktual üzvlənmənin ifadə vasitəsi kimi intonasiya və söz sırası bir-birilə sıx şəkildə əlaqədardır. Cümlədə və mətnədə həm intonasiya, həm də söz sırası qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərərək bir-birini tamamlayır.

Cangülüm (tema) *gözlərini ona dikmişdi* (rema); *Oğlanın baxışları* (tema) *könül intizarı, qəlb həsrəti ilə dolu idi* (rema) [28, c.1, s.31]. - Mətnin ilk cümləsində xüsusi adla ifadə olunmuş mübtədə cümlənin teması, tamamlıqlar aid olduqları xəbər ilə birlikdə (xəbər qütbü) cümlənin reması olur. İkinci cümlədə isə söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mübtədə cümlənin teması, həmcins tamamlıqlarla xəbər cümlənin reması olur.

Mətnədə cümlənin aktual üzvlənməsi sözlərin ardıcılığından asılı olduğu üçün birbaşa mətnin strukturu ilə bağlanır. Bu üzvlənmə qrammatik-formal üzvlənmədən

fərqli olaraq, kommunikasiyanın bütün aspektlərini özündə birləşdirərək bu prosesin mexanizmi kimi özünü göstərir.

Dilçilərin aktual üzvlənmənin tarixi və təbiəti haqqında ziddiyyətli baxışları olmuşdu. Bir vaxtlar aktual üzvlənməyə psixoloji baxımdan yanaşılmışdı. Aktual üzvlənməyə sözlərin ardıcılıq qanunauyğunluğu bazasında baxılmış, aktual üzvlənmə ideyaları şərti səciyyə kəsb edərək tema və rema anlayışları ilə birgə işlədilmişdi [157].

Sonrakı dövrlərdə dilçilər tərəfindən aktual üzvlənmənin tərkib hissələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün “*əsas (ilkin) punkt*” və “*nüvə*” terminlərindən də istifadə edilmişdi [144].

V.O.Matezius nitqdən və ya hər hansı gerçək situasiyada işlənən cümlədən asılı olan üzvü aktual hesab edirdi. Bu cəhətdən aktual üzvlənmə söz sırasından asılıdır, onlar da fikrin, düşüncənin başlıca təzahür vasitəsidir. Bundan başqa, nitqin qurulmasında sözlərin ardıcılığı ilə yanaşı, onların intonasiya vasitəsi kimi çıxış etməsi də göstərilir.

Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinin sonrakı araşdırmalarında qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, həmin hadisənin təbiəti açılır, predikativliklə əlaqəsi müəyyənləşdirilir [155].

Kommunikasiya prosesində aktual üzvlənmənin önəmli rolu sintaktik üzvlənmə ilə yanaşı qoyulur. Burada cümlənin, mətnin struktur-sintaktik paradiqması nəzərə alınır. Funksional-fikri paradiqmaya görə cümlənin aktual üzvlənməsi ünsiyyətə uyğunluğuna və anlaşılmasına görə fərqlənir. Semiotik yanaşma prinsiplərinə görə aktual üzvlənmə nitqin fenomenal işarəsi və ya açarı kimi qəbul edilir. Mətni təşkil edən cümlələr semiotik olaraq, bütünlükdə nominativ və predikativ funksiyaların imkanlarına əsaslanan işarə kimi qəbul edilir [123].

Azərbaycan dilçiliyində aktual üzvlənmə problemi ilə bağlı araşdırma apararı K.M.Abdullayev cümlə strukturunda iki növ üzvlənməni fərqləndirir: “1) *sintaktik*; 2) *məntiqi-psixoloji*. İkinci növ üzvlənmə funksional-kommunikativ imkanları ortaya çıxarı ki, onlar məntiqi-sintaktik üzvlənmə ilə birbaşa bağlıdır. Digər sözlə, bu, elə aktual üzvlənmənin özü deməkdir” [5, s.90-91].

Aktual üzvlənmənin hər bir cümlədə iki komponenti mövcuddur. O, əvvəlki məlum olan ifadəni - temanı və bəlli olmayan informasiyanı - remanı inteqrasiya edir (birləşdirir). Bu isə situasiya və şəraitdən, yəni temanın ünsiyyət məqsədindən asılı olur. Bu vaxt dinləyəne ona bəlli olmayan yeni məlumat ötürülür.

L.S.Barxudarov aktual üzvlənmənin cümlənin qrammatik üzvlənməsinin subyekt-predikat (mübtəda-xəbər) üzvlənməsi ilə uyğunsuzluğundan yarandığını qeyd edir. Aktual üzvlənmənin komponentləri kimi tema, rema, predikat, nüvə, leksik predikat və s.-ni göstərir [99].

İ.Kovtunova tema və remanın üzvlənməsini aktual - ən vacib fikir hesab edir. Aktual üzvlənmənin danışan və ya yazanın konkret mətn və situasiyada iştirak etməsinə görə çox mühüm xarakter daşdığını bildirir [131].

“Bütün dillərdə cümlədə ifadə olunan ən vacib fikri müəyyənləşdirməkdən ötrü bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Söz sırası, intonasiya, artikllar, ədatlar və sairədən. Vacib fikrin müəyyən edilməsini hər bir dilin, yəni mətnin qrammatik quruluşunda axtarmaq lazım gəlir. Buna baxmayaraq, bu və ya başqa dilin sintaktik tipi nəzərə alınmalıdır. Odur ki, hər bir dil üçün məndəki vacib fikrin tapılması spesifik hadisə sayılır. Bu cür fərqli keyfiyyətə bu və ya başqa dilin leksik vahidlərinin ardıcılığı, nitqi təşkil edən yardımçı hissələrin çoxluğu, cümlələr arasındakı tabesizlik və tabelilik münasibətlərinin artıq olması və s. təsir göstərir” [89, s.65].

Bildiyimiz kimi, cümlənin aktual üzvlənmə vahidləri olan tema və rema məntiqi vurğu, söz sırası və prosodik vasitələrlə ifadə olunur. K.M.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi: *“Məntiqi hökmün quruluşu ilə cümlənin məna əsasının strukturu qurulur ki, o da öz növbəsində, aktual üzvlənmə üçün əlverişli bir şərait yaradır”* [5, s.95].

Qeyd edək ki, tema-rema təsnifatı cümlənin ünsiyyət quruluşunu təzahür etdirir. Bu o deməkdir ki, dilin təzahüründə cümlə üzvlərinin hamısı informasiyanı eyni dərəcədə çatdırıb bilmir və cümlənin bir sıra üzvləri digərlərindən fərqli olaraq, daha çox məlumat ötürə bilər. Tema, əlbəttə, cümlənin ən az məlumat ötürən hissəsinə aiddir, ən çox informasiya dəyərini təmin edən hissə isə remadır.

E.Hentşelin nöqteyi-nəzərinə, cümlənin hansı hissəsinin daha çox və ya daha az informasiya dəyəri daşması fikrin, düşüncənin informasiya strukturunun eşidən, dinləyən yaxud danışanın perspektivi cəhətindən nəzərdən keçirilməsindən asılıdır. Fikrin informativ strukturunun hansı perspektivdən təhlil edilməsinə görə tema və rema fərqli şəkildə təyin olunur. Dinləyici perspektivindən asılı olaraq, tema və remanın fərqləndirilməsi, bir qayda olaraq, köhnə, məlum, ilkin olaraq yada salınmış və ya nəzərdə tutulmuş və öncəki fikirdən irəli gələn informasiyanın yeni, naməlum, xatırladılmayan və məlum olmayan informasiyaya qarşı qoyulmasına uyğun gəlir [192].

K.E.Abduraxmanovanın da qeyd etdiyi kimi, *rema dinləyici üçün yenidir və özünün qavranılması üçün həmsöhbətdən müəyyən diqqət tələb edir. Ona görə də bu kommunikativ hissə cümlənin sonuna yerləşdirilir və yavaş təpə müşayiət olunur* [88, s. 54].

- *Buyur görək. Sizə nə lazımdır?*

- *Yoldaş Məmmədovla yoldaş Cəbiyev (lazımdır)* [28, c.1,s.74].

Nümunədən görünür ki, dialoqun cavab cümləsində boş buraxılan hissə dinləyicidən ötrü bəlli olan məlumatı - temanı (*lazımdır*) formalaşdırır. Cavabda qeyd edilən və dinləyici üçün yeni olan rema (*Yoldaş Məmmədovla yoldaş Cəbiyev*) sayılır. Tema-rema üzvlənməsinin əsası kimi məlum olan və məlum olmayan informasiyanın fərqləndirilməsi bəzi problemləri aradan qaldırır.

Beləliklə, tema-rema bölgüsü danışan şəxsə yalnız sintaktik konstruksiyalarda informasiyanı strukturlaşdırmaqda yox, eləcə də, bütöv mətnin informasiya strukturunu formalaşdırmaqda yardım edir. Mətnlər tema-rema bölgüsü əsasında təhlil olunarkən, qismən mövzunun inkişafı kimi dəyərləndirilən tema-rema sıralanması özünü göstərir.

Tema və remanın yeri cümlə quruluşlarına görə dəyişə bilər. Belə ki, sadə və tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tema mübtədə qütbünü və ya cümlənin əvvəlində gələn üzvləri əhatə edərsə, rema xəbər qütbünü və ya cümlənin sonunda işlənən üzvləri əhatə edir, Məs: *İstədim qız söhbətini təzələyim, amma Məşədi İmaməlinin girib-çıxmağı mane olurdu; Təzəcə bir araba kütüm balığı bazarın ortasında saxlayıb satırdılar,*

camaat da çox şirin alırdı; Doğrudan hər bişmişin öz qanunu və öz xasiyyəti var, təzə balığı sirkəsiz yemək əti duzsuz yemək kimi bir şeydir [75, c.1, s.185-190].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, qarşılaşdırma, eyni zamanlı birləşdirmə və aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini formalaşdıran sadə cümlələrin hər birində ön hissə - mübtəda qütbü (*istədim, Məşədi İmaməlinin girib-çıxmağı* və s.) tema, ikinci hissə - xəbər qütbü isə (*qız söhbətini təzələyim, mane olurdu* və s.) remadır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tema-rema sıralanması baş və budaq cümlələrin yerinə görə müəyyənləşir. Əgər baş cümlə budaq cümlədən əvvəl işlənərsə, baş cümlə temaya, baş cümlə budaq cümlədən sonra işlənərsə, bu halda baş cümlə remaya bərabər olur: Eyni zamanda, baş və budaq cümlə ayrıca sadə cümlələrdən ibarətdirsə, o halda onların özü də tema və rema hissələrinə bölünə bilər:

Məni bərk yuxu basırdı, çünki yolda bərk yorulmuşdum; Elə gün olurdu ki, ətraf kənddən gələn südü alan olmurdu; Təəccüb burasındadır ki, hələ Xansarayda doktor Qəbzibəyin öz məxsusi evi də var; Atların xasiyyətini gözüm elə alıbdır ki, heç bir bədxasiyyət at fikrimə gətirə bilmirəm ki, onu iki-üç günün içində öyrədib faytona qoşa bilməyim [75, c.1, s.291-299]. - Baş cümlənin əvvəl işləndiyi səbəb, təyin, xəbər, tərz budaq cümlələrində baş cümlə tema (*Məni bərk yuxu basırdı; Elə gün olurdu ki* və s.), budaq cümlələr isə (*çünki yolda bərk yorulmuşdum; ətraf kənddən gələn südü alan olmurdu* və s.) rema mövqeyindədir. Sonuncu cümlənin budaq cümləsi özü də baş və budaq cümlədən ibarətdir.

Elə ki arvad ağzı yaşmaqla qapının arasında durub başladı həsrətlə qızıma tərəf baxmağa, onda mənim qəlbim qaraldı; Müdir mənim hazırlaşmağımı gördüsa də, yenə yetimin qəbulu barəsində bir söz danışmadı; Əgər bir yol bilirsənsə, get heç olmasa, bir günlüyə də olsa, Əbdülkərimi azad elətdirib gətir [75, c.1, s.291-303]. - Budaq cümlənin əvvəl işləndiyi zaman, qarşılaşdırma, şərt budaq cümlələrində isə baş cümlə (*onda mənim qəlbim qaraldı; yenə yetimin qəbulu barəsində bir söz danışmadı* və s.) rema mövqeyindədir, budaq cümlələr isə temadır (*Elə ki arvad ağzı yaşmaqla qapının*

arasında durub başladı həsrətlə qızıma tərəf baxmağa; Müdir mənim hazırlaşmağımı gördüsə də və s).

Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu ənənəvilikdən çıxaraq 2 istiqamətdə öyrənilir: potensial və aktual sintaksis. Potensial sintaksisin, yəni dilin sintaktik quruluşunun əsas vahidi cümlə olduğu halda, aktual sintaksisin, yəni nitqin sintaktik quruluşunun başlıca vahidi söyləmdir.

Söyləm – mətnin semantik cəhətdən ən kiçik və bitkin hissəsi olub, intonasiya cəhətdən müstəqil, müəyyən bir fikri ifadə edən nitq vahididir. Söyləm mətn daxilində cümlə komponentlərinin qruplaşmasından əmələ gəlir. Kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, hər bir cümlə bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər. Belə ki, cümlədəki sözlərin məntiqi vurğunun hesabına yerlərini dəyişməsiylə, yəni söz sırasının inversiyası ilə buna nail olmaq mümkündür. Məs.:

Müəllim (mübtəda) özünü (tamamlıq) sındırmaq istəmədi (xəbər). [28, c.1, s.43]. – Sındırmaq istəmədi müəllim özünü. – Müəllim sındırmaq istəmədi özünü. - Sındırmaq istəmədi özünü müəllim. - Özünü sındırmaq istəmədi müəllim. - Özünü müəllim sındırmaq istəmədi. - Cümlələrdən də görüldüyü kimi, söyləmin ifadəsində söz sırası və intonasiya xüsusi rol oynayır.

Hər bir söyləmin üzvləri olan tema və rema həmin söyləmin konkret kommunikativ funksiyası, məqsədlə müəyyən olunur. Tema və remanın əsas əlamətləri intonasiya və söz sırası hesab olunur. Belə ki, söyləmdə əvvəl tema, sonra isə rema işlənir. Tema yüksək tonla, rema isə zəif tonla, lakin məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Tema söhbətin predmetini, məlum olanı, rema isə yeni məlumatı bildirir. Cümlənin işlədilməsində məqsəd tema deyil, məqsəd temadan istifadə edərək yeni məlumat verməkdir. Yeni məlumat isə cümlənin nüvəsini təşkil edən rema vasitəsilə ötürülür.

Qrammatik üzvlənmədə baş üzvlər olan mübtəda və xəbərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də vardır və bunların hər biri təhlilə cəlb olunur. Aktual üzvlənmə cümlənin söyləm funksiyasının əsas göstəricisidir. Aktual üzvlənmənin əsas vahidləri isə tema və remadan ibarətdir. Tema - məlum olan, rema – yeni məlumatdır. Tema dinləyəne artıq

danışıq məqamından məlumdur, rema isə fikrin əsası haqqında verilən yeni məlumatdır. Tema danışan və məlumatı qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır, rema bu məlumatın özəyini, nüvəsini təşkil edir. Q.Kazımovun da qeyd etdiyi kimi, *cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi əks tərəflər kimi qarşı-qarşıya qoyulur və fərqləndirilir* [59, s.5].

Çex dilçisi V.O.Matezius söyləmin əsası kimi temanı göstərərək bildirir ki, burada təsvir və nəql edən, verilən informasiya məlum olur. Yeni məlumatı, yeni informasiyanı bildiren rema hissəsini isə kommunikasiya nüvəsi adlandırır [144].

Cümlə mətn daxilində işləndikdə onu aktual üzvlənmə baxımından təhlil etmək daha da asanlaşır. Bu zaman ağırlıq, adətən, mətni başlanan birinci cümlənin üzərinə düşür. Sonrakı cümlələr isə mənasına görə əvvəlki cümlələrlə zəncirvari şəkildə bağlanır. Hər sonrakı cümlə özündən əvvəlkini məzmununa görə tamamlayır. Sonrakı cümlə əvvəlkindən asılı olur. Beləliklə, tema-rema ardıcılığı yaranır ki, burada birinci cümlənin reması ikinci cümlə üçün tema olur. Çünki birinci cümlə üçün yeni məlumat olan rema ikinci cümlədə məlum olana – temaya çevrilir.

Barxudarov bu dəfə cinayətkarların dilində gəzən silahını işə saldı. Onun bir zəhmli baxışı vardı. Adamın elə bil gözünü deşib nə varsa açıb töküdü ortaya. O baxışa davam gətirən az-az olardı. Kim dayanırdısa, Barxudarovun şübhəsini yarıbayarı azaldırdı. Laçın da dözdü, gözünü qırpmamağa çalışdı [28, c.1, s.265].

Mətnin ilk cümləsinin sonunda işlənən, məlum olmayan “*silahını işə saldı*” ifadəsi ikinci cümlədə “*zəhmli baxışı vardı*” şəklində açıqlanaraq oxucuya çatdırılır. Növbəti cümlələrdə bu baxışın insanların dilindən söz aldığından, heç kəsin ona tab gətirmədiyindən bəhs olunaraq, birinci cümlənin remasının digər cümlələr, onların teması vasitəsilə izah olunduğu, açıqlandığı müəyyən olunur.

Dilin mürəkkəb quruluşundan bəhs edən sintaksisin əsas tədqiqat obyektini söz birləşmələri və cümlə olduğu halda, nitqin quruluş əlaqələrindən bəhs edən sintaksisin əsas tədqiqat obyektini isə söyləmdir. Tema və rema hissələrindən ibarət olan söyləmə cümləyə uyğun gəlsə də, əsasən, söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə yaranır. Eyni

zamanda, psixolinqvistikanın da tədqiqat obyektı olan söyləm nitq hərəkətlərinin yekunudur. Hər bir hərəkət necə təşkil olunursa, nitq də elə təşkil olunur. Nitq aktı və hərəkəti prosesi çox mürəkkəb bir prosesdir. Cümlə komponentlərinin qrup şəklində birləşməsindən əmələ gələn, dil sisteminin müstəqil səviyyəsini təşkil edən söyləm fikrin ifadə edilməsində ən vacib vasitədir. Xüsusilə, şifahi nitqlə bağlı olan söyləmin formalaşmasında intonasiya ən vacib və əsas şərtədir. Belə ki, cümlə intonasiyası anlayışı söyləmə işarə olunduğunu bildirir.

Bu xarakterik və tipik xüsusiyyət sübut edir ki, tema-remə düzülüşü cümlə dairəsində yayılmış əlaqələri ilə və ya artıq yada salınmış məlumatların yenidən qəbul edilməsi ilə əmələ gələn mətn konstruksiyasından ötrü əsas yarada bilir.

1.2. Aktual üzvlənmənin mətnin qurulmasında rolu

Mətn sintaksisin əsas kommunikatıv vahididir. Mətn müxtəlif quruluşlu cümlələrin məna və qrammatik cəhətdən birliyinin nəticəsi, möhkəm daxili struktur-semantik münasibətləri qoruyub saxlayan ayrı-ayrı hadisələrin birliyidir. Mətnin xüsusiyyətlərindən biri ünsiyyət və dərkətmə fəaliyyəti aktıdır. Ünsiyyət, əsasən, mətn vasitəsi ilə reallaşır və idrak-dərkətmə fəaliyyəti aktına çevrilir.

N.S.Novruzovanın qeyd etdiyi kimi, *mətn real sintaktik vahiddir. Mətn dildə mətnyaratma qanunauyğunluqları əsasında formalaşır. Mətnin özünəməxsus təşkili mexanizmi mövcuddur. Mətn dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və müstəqil vahididir. Mətn dedikdə, zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, kommunikatıv vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu dərk edilir* [83, s.67].

Dilimizdə işlənən hər bir leksik vahid mətn şəraitində də məna və qrammatik cəhətdən müəyyən qruplara, nitq hissələrinə bölünür. Mətnə istifadə olunan nitq hissələrinin leksik və qrammatik mənaları fərqləndiyi kimi, sintaktik quruluşda da sintaktik vahidlər və onların komponentləri leksik və qrammatik semantikasına görə bir-

birindən fərqləndirilir. Məsələn; *aydın səma, işıqlı mənzil, yerindən qalxıb* və s. birləşmələrin hər biri həmin birləşməni təşkil edən sözlərin mənası əsasında qurularaq mətni təşkil edə bilirlər. Bunlar birləşmənin leksik mənasıdır, leksik məna isə hər bir birləşmə üçün fərdi səciyyə daşıyır. Bu birləşmələrin, leksik vahidlərin birliyindən yaranan mətn bütövlüyündə tərkiblərin ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində iştirak etməsi birləşmələrin qrammatik mənasını təşkil edir. Eyni zamanda, müəyyən qrammatik mənaya malik olan birləşmələrin semantik mənası da mətn daxilində müəyyənləşir. Bu daha çox məcazi məna daşıyan leksik vahidlərə, söz birləşmələrinə aiddir.

K.M.Abdullayev qeyd edir ki, *avtosemantik və sinsemantik təhlil əsasında cümlənin tərkibindəki ikili təmayül aşkara çıxır. Birinci təmayül cümlənin öz semantik statusunu, yəni onu bir dil faktı kimi özünəbərabərliyi saxlamağa məcbur edir. İkinci təmayül isə ayrıca cümlənin nitq prosesində digər cümlələrlə müəyyən əlaqəyə girməsini təmin edir. Hər iki təmayül dil-nitq mexanizmi tərəfindən tənzim edilib kommunikasiya üçün ideal hala salınır* [6, s.12].

Aktual üzvlənmə terminoloji vahidi “*aktual*” (vacib fikir, məna) və “*üzvlənmə*” terminlərindən əmələ gəlmişdir. Aktual üzvlənmə keçən yüzilliyin ikinci yarısından linqvistika elminə mühüm bir anlayış kimi daxil olur.

“Hər bir dilin mətnləri söz sırasının dəyişdirilməsi yolu ilə (inversiya), intonasiya ilə, formal-qrammatik vasitələrdən istifadə etməklə (morfoloji və sintaktik vasitələr), eləcə də, prosodik elementlərdən (pauza, temp, ritm, vurğu və s.) istifadə etməklə formalaşır. Bu formalaşma vasitələri bilavasitə aktual üzvlənmə ilə bağlı olub mətn düzəltmədə relevant rolunu oynayır. Həmin vasitələrlə düzələn mətnlərdə semantik bağlılıq gözlənilir, cümlələrin zəncirvari əlaqəsi qırılmaz, onları hissələrə ayırmaq mümkün olmur, sonuncu cümlə məna cəhətdən əvvəlki cümlələrlə əlaqələnir” [3, s.139].

Ə.Ə.Abdullayev kitabında əsas nitq hissələrinin aktuallaşmasından, söyləmin (cümlənin) aktuallaşmasından, təkrarların mətn düzəltmədəki rolundan, mətn yaratmada aktual üzvlənmənin propozisional (məlum olan) və presuppozisional (aşkar olmayan) əlamətlərindən bəhs edir [3].

Mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmənin mühüm rolu vardır. Belə ki, tədqiqatçı G.A.Məhərrəmov mətnyaratmada formal-qrammatik vasitələrlə yanaşı, mətni müəyyənləşdirən əlaqələrin (sintaktik əlaqələr) də mühüm rola malik olduğunu qeyd edir [74].

Assosiativ əlaqələndirmə bir-birilə bağlılığı və ya qeyri-bağlılığı olan mətn komponentlərinin anlaşılmasının başqa bir səviyyəsi, daha doğrusu, bir-birinə uyğun olan və ya oxşar anlamların səviyyəsidir. Onlar da əks mənalar kimi məzmun baxımından bir-birinə əks qütbə dayanmamalıdır, belə ki, mətnə aid məzmun səviyyəsində mənənin dəyəri zidd olana nisbətə həqiqi mənənin daha çox qabardılması ilə müəyyən olunur. Mətnin assosiativ bağlılığı nominativ mənalar səviyyəsində istifadə olunan işarələrin əsil anlamları haqqında bəzi fikirləri irəli sürməyə şərait yaradır. Bu mərhələdə mətnin anlaşılması ilə bağlı əldə olunan məlumat resipientin (dinləyicinin) mətnin hər bir nominativ mənalı elementinin əsil mənaları arasında predikativ münasibətlərin strukturunu aşkara çıxara bilməsi üçün hələ kifayət deyil [109, s.73].

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, nəzər yetirilən bütün səviyyələrdə assosiativ bağlılığın verilən mətnlə əlaqəsinə zəmanət verilmir. Bu baxımdan informasiyavermə məzmununa sahib olmaq üçün burada nominativ vahidlərin ünsiyyət dəyərinin formal ifadəsini təmin edən qrammatik əlaqəlilik göstəriciləri mütləq dəqiqləşdirilməlidir.

Mətnin bağlılıq probleminə gəldikdə isə, informasiyanın predikatının ilkin mətnə hansı dil işarələri ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, əgər həmin informasiyanın predikatı nominativ mənənin ən az bir hissəsində aktual mənə - tema və ya rema kimi çıxış edərsə, bu informasiya həmin mətnin ardıcılığı ilə bağlı olacaq. İnformasiyanın məzmununun bu şəkildə dərkənməsi predikatın iki növünü və onlara uyğun predikasiya elementlərini ayırmağa imkan verir. Məlumatın başlıca predikatı mətnin aktual mənəsi ilə məlumat remasının həqiqi mənəsinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ortaya çıxır.

Beləliklə, konkret mətnin aktual-predikativ bağlılığının hansı biçimdə dərk olunmasından asılı olmayaraq, başlıca məsələlərdən biri mətnin aktual üzvlənməsi ilə

əlaqəsinin təhlilinin aktual, əsas mənalar arasında predikativ əlaqə quruluşunun müəyyənlişməsidir. Bunlara mətnin işarələri deyilir və düzəltmə predikasiyalar nəticəsində formalaşır. Həmin problem “*mətnin qurulma tipləri*” [141], “*mətnin əlaqə tipləri*” [132], “*mətnin tema-rema quruluşu*” [112] və s. məsələləri özündə birləşdirir.

Demək olar ki, bu istiqamətdə olan tədqiqatlarda, adətən, aktual üzvlənmə və mətnin fraqmentləri dəqiq şəkildə araşdırılmır və onların hər ikisinə dair fikir aktları eyniləşdirilir. Xüsusilə də, remanın məzmunu ilə predikat bərabərləşdirilir, bəzən remanın özünü də informasiyanın predikatı kimi anlayırlar. Mətnin məzmun və quruluşunun müəyyənlişməsində, xüsusilə də, bir neçə remanın iştirak etdiyi cümlələrin çevrilməsinin nəticəsində bir informasiyanın reması digərinin teması ola bilər.

Görünür, mətnin aktual-predikativ məzmunu yalnız aktual-nominativ mənaların predikativ qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində mətnin işarələri olaraq formalaşmır və heç də yalnız aktual-nominativ mənaların köməyiylə deyil, güman ki, predikasiyanın nəticəsində əmələ gələrək, həm də bütün bu mənaların predikativ qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində, müəllifin resipiyentin (oxucunun) müəyyən fonlu biliklərə malik olmasını nəzərə almaqla yaranır.

Əgər resipiyent uyğun fonlu bilikləri aktual predikasiya zəncirinə əlavə etmərsə, o zaman mətn ona aktual-predikativ səviyyədə tamamilə əlaqəsiz görünə bilər və bu məqamda o mətn müəllifinin düşüncəsini başa düşə bilməz. Yaxud da aktual-predikativ məzmun yığcam olaraq dərk ediləcək ki, bu da mənənin tam dərkinə əngəl yaradacaq.

Mətnin aktual üzvlənməsi onu təşkil edən ayrı-ayrı cümlələrin tema-rema sıralanması ilə bağlıdır. Əsas ünsiyyət vahidi olan cümlədə (söyləmədə) bitmə intonasiyası ilə yanaşı, nisbi xarakter daşıyan fikir bitkinliyi də vardır. Belə ki, cümlə yalnız onu əhatə edən cümlələr birliyində, yəni mətnin daxilində özünün struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Bu da cümlələrin müəyyən bir fikir ətrafında əlaqəli birliyi nəticəsində mətnin yaranmasına səbəb olur.

“Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi

bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir. Çünki mətn bu mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və onun tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tamı yaradır” [91, s.47].

Həqiqətən də, biz istənilən bir mövzu, hadisə ilə bağlı fikrimizi çatdırmaq üçün bir cümlə ilə kifayətlənə bilmirik. Çünki bir cümlə ilə fikri çatdırmaq, ünsiyyət yaratmaq bir qədər çətinidir. Sözlər, cümlələr vasitəsilə hər zaman ünsiyyət qurub, bütün fikirləri tam ifadə etmək qeyri-mümkündür. Tək cümlədən (söyləmədən) istifadə zamanı fikir yarımçıq qalar, mövzunun tam anlamı, mahiyyəti çatdırıla bilməz. Deməli, dil vasitələri yalnız mətnlər formasında və ya mətn funksiyasında insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Mətn müəyyən məqsəd birliyi əsasında formalaşan, məna və qrammatik cəhətdən qruplaşan cümlələrin birliyi. Cümlənin kommunikativ əsasını təşkil edən yeni məlumat fikrin dərinləşməsinə və inkişafına səbəb olur ki, bu da söyləmlərin bir-biri ilə əlaqələndərək mətnin yaranmasına şərait yaradır. Buna görə də dilçilikdə ən yüksək və müstəqil vahid cümlə deyil, mətn hesab olunur.

“Mövcud tədqiqatlarda irəli sürülən əsas fikirlərdən biri də budur ki, nitqin bitmiş söyləmlə ifadə olunan əsas vahidi cümlə deyil, mətndir; cümlə - söyləm yalnız fərdi hadisədir. Mətn sintaktik səviyyənin mühüm vahididir” [5, s.93].

Mətndəki cümlələrin bir-birilə sintaktik cəhətdən qarşılıqlı bağlılığı düzgün mətnin yaranması üçün yetərli deyil. Mətni təşkil edən cümlələr arasındakı semantik bağlılıq da mətnin əsas xarakterik cəhətidir. Çünki mətnin semantik göstəricisi cümlələrin təsadüfi yığımindan deyil, onların məna cəhətdən bir-birilə əlaqələnməsindən ibarətdir. Semantik bağlılıq nəticəsində mətnlər elə qurulmalıdır ki, cümlələrin bir-birilə zəncirvari əlaqəsi qırılmasın. Yəni cümlələri iki hissəyə ayırmaq və ya cümlələrin yerini dəyişmək mümkün olmasın, hər bir cümlə özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə əlaqələnsin [67].

Küçənin üstü də parkdır. Şəhərin ən səfalı istirahət guşəsi sayılan Dağüstü park. Parkın ətəyi evlərin damına düşür. Buradan Nargin adası aydın seçilir. Dəniz ilin hər

fəslində öz rəngi, havası ilə görünür. Buxtada, körpülərdə gəmilər, barjlar birər-birər sananır. Qayıqlar, kolazlarsa elə bil xırdaca başmaqlardır, uşaqlar çıxardıb atıb, özləri isə ucsuz-bucaqsız çəmənlikdə ayaqyalın çaparaq ilim-ilim itiblər [29, c.2, s.204].

Mətnədə birinci cümlə giriş cümlə olduğundan sintaktik bütövün əsas mənə yükünü daşıyır. Ardıcıl gələn digər cümlələr üçün açar cümlə rolundadır, hər bir cümlə sanki ondan bəhrələnir. Struktur-semantik cəhətdən ikinci cümləni birinci cümlənin yerində işlətmək qeyri-mümkündür, çünki bu halda mənə qarışacaq, ardıcılıq pozulacaq.

Qeyd etdiyimiz kimi, mətn ayrı-ayrı cümlələrin təsadüfi, kortəbii yığımindan ibarət deyil. Müəyyən struktur ardıcılığı və mənə tənzimlənməsi əsasında formalaşan mətnədəki cümlələrdən biri digəri üçün nəticə, başqa birisi üçün səbəb və ya aydınlaşdırma vasitəsi ola bilər. Mətni təşkil edən cümlələr müəyyən məntiqi ardıcılıqla, qanunauyğun şəkildə sıralanaraq, bir-biri ilə zaman, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, səbəb və nəticə münasibətlərində ola bilər:

Onun gözü önündən bir mənzərə çəkilmirdi; xəyalında bu mənzərə elə hey dolanırdı: baharda yamaclardan tökülüb gələn, çağlayan sellər kimi çaylağın qumlu məcrasına düşərək üzüaşağı hərəkət edən əsgərləri görürdü. O tay-bu tay çaylağın kənarına yığılmış el-oba, uşaq-böyük də onun təsəvvüründən silinmirdi; xəyal onu da axıb gedən əsgərlərin cərgəsinə qoşurdu. Bölüklərin arasınca zirehli maşınlar, yaşıl tanklar, səhra topları gedirdi [28, c.1, s.402].

Verilmiş mətn nümunəsi qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb və həmcins mübtədali sadə cümlədən ibarətdir. Aydınlaşdırma mənə əlaqəsinin müşahidə olunduğu mətnin ilk mürəkkəb cümləsinin birinci tərəfi giriş xarakterlidir, ümumiləşdirici xüsusiyyətə malikdir. Sonrakı cümlələr isə mətnin giriş cümləsinin aydınlaşdırılmasına, təfərrüatına səbəb olur.

Struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyindən yaranan mətn termini ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, dilçilik tədqiqatlarında mətnlər mikro və makromətnlər olmaqla iki növə ayrılır: “*Makromətnlər – mənası, məqsədi, strukturu,*

kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir, geniş mətnlərdir. Kiçik bir miniatür də, bir mənsur şeir də, bir hekayə də, bir povest də, bir roman da bütövlükdə makromətn hesab olunur” [59, s.432].

Q.Ş.Kazımov dilçilik tədqiqatının obyektı olan bütün ədəbi-bədii nümunələri haqlı olaraq makromətn adlandırır. Çünki dilimizin fonetik sisteminin, lüğət tərkibinin, morfoloji və sintaktik quruluşunun, üslubi imkanlarının öyrənilməsində və qavranılmasında əsas maddi mənbə kimi görkəmli ədiblərin, dramaturqların, söz ustalarının əsərlərinə müraciət edirik. Yəni istənilən bir dil faktı ilə bağlı lazımı materiallar, nümunələr, sitatlar göstərmək üçün öz ana dilimizdə yazılan, dilin qayda-qanunlarına tabe edilən bu cür əsərlər həmişə köməyimizə gəlir. Mikromətnlər isə bir və ya bir neçə abzasa bərabər sintaktik bütövün məna və sruktur cəhətdən birləşməsindən yaranır. Mikromətn termininə sinonim kimi dilçilikdə, əsasən, sintaktik bütöv termini işlədilir: *“Sintaktik bütövlər mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və mahiyyət etibarilə mikromətn termini ilə sinonimdir. Sintaktik bütöv – mətnin cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz” [59, s. 433].*

Q.Ş.Kazımovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, cümlələrin semantik-struktur əlaqəsindən yaranan sintaktik bütövlər makromətnlərin yaranmasında əsas tikinti materialı rolunu oynayır. Hər bir mikromətni təşkil edən cümlələr arasında məna uyğunluğu, cümlələrin yerləşmə ardıcılığı vacib olduğu kimi, makromətni təşkil edən hər bir sintaktik bütövlər də bir-biri ilə məna və struktur cəhətdən əlaqəli olmalıdır. Çünki mikromətndəki hər bir cümlə quruluşundan asılı olmayaraq, özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə mütləq şəkildə bir bağlılıq yaradır. O cümlədən də, hər hansı bir bədii nümunəni aydın şəkildə izah etmək üçün makromətnin hissələri olan sintaktik bütövlərin də bir-biri ilə semantik bağlılığı vacib şərtidir. Bunu əsaslandırmaq üçün mətn nümunəsini misal göstərək:

Uşaqlar girişdən aşağı, birvaxtkı yarğan-xəndəyin başında, məhəccərin bəri üzündə yer seçməkdə ikən Yaşıl teatra bir əlavə qondarıldı. Küşənin o yerində ki, teatrın

səhnəsi görünürdü, oradan yüz metr uzunluğunu, hündürlüyü iki adam boyu hasar qaldırdılar. Hasar lövhənin bəri üzünü afişalar bəzədi.

Barı qaldırıldıqdan sonra Yaşıl teatrın üstüaçıq salonu və səhnəsi küçədən qapandı. Halbuki uşaqlar alabəzək afişaların cazibəsinə uyub oradan Yaşıl teatrın payına düşən tamaşalara baxacaqlarını gözləyirdilər. Böyüklər hesab etdilər ki, barının qaldırılacağı doğru tədbirdir. Vaxtilə onlar barı qaldırılan yerdən şəhərin gözəl imarətlərini, ehtişamlı mənzərəsini, dənizi açıq görürdülər, heyf ki, o yer örtüldü [29, c.2, s.319].

Məna cəhətdən bir-birilə əlaqəli olan mikromətnlərin ardıcıl şəkildə yerləşdirilməsindən asılı olaraq, yuxarıdakı ikinci mikromətn birinci mətnin tələbi ilə yaranır. Yəni ilk abzasda Yaşıl teatrın hasara alınması təsvir olunursa, ikincidə teatr salonunun və səhnəsinin qapanması ilə uşaqların küçədən ora baxmaq arzularının puç olmasından bəhs olunur. İkinci abzasın yaranmasının səbəbi əvvəlki abzasda baş verən hadisələrdir. Sintaktik bütövün formalaşması üçün hər iki abzasın olması şərtidir. Çünki ikinci abzasın təkliddə anlamı birinci olmadan dərkolunan deyil. Eyni zamanda, birinci abzasda baş verən hadisələrin nəticəsinin görünməsi üçün ikinciyə ehtiyac yaranır.

Mətnin komponentləri arasındakı məntiqi bağlılıq mətnin əsas əlamətidir. Məhz bu bağlılıq sayəsində cümlələrin sadə ardıcılığı mətnə çevrilir. Həmin bağlılıq iki cümlə ilə də, daha artıq sayda cümlə də ilə reallaşa bilər. Mətnin yaranmasına xidmət edən struktur, ardıcılıq, hissələrin münasibliyi bağlılığın əsasını, mətnin özülünü təşkil edir.

N.S.Novruzova sintaktik bütövlərin müxtəlif quruluşlu cümlələrin birliyindən yarandığını və onların sərhədlərinin asanlıqla ayrıldığını qeyd edir: *“Sintaktik bütöv struktur-semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin vahid birliyindən ibarət olub məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əlaqələrindən təşkil olunur. Sintaktik bütövün cümlələri quruluş baxımından müxtəlif olub, mühüm informasiyaları təmin edir”* [83, s.32].

Deməli, makrotemalar silsilə mikrotemaların birləşməsindən, əlaqələnməsindən yaranır və əsas mövzunu oxucuya çatdırmağa xidmət edir. Hər bir mikromətnin,

sintaktik bütövün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün onların semantikasına, quruluş formasına və üslubi xüsusiyyətlərinə diqqət etmək lazımdır.

Hər bir mikromətn başlanğıc, inkişaf və nəticə hissələrindən ibarətdir. Başlanğıc hissədə tema haqqında ilkin məlumat verilir. İnkişaf hissəsi temanın əsas məğzində həsr olunur. Nəticədə isə bütün məlumatlar ümumiləşdirilir və yekunlaşdırılır. Bundan sonra isə yeni sintaktik bütövə keçilir. Beləliklə, abzaslar yenilənir, yeni fikirlər formalaşır. Eyni zamanda hər yeni mikromətn əvvəlkilərlə mənə əlaqəsini qoruyub saxlayır.

Dənizdə də bahar başlanmışdı. Oradan da yarpaq, meşə, sel qoxusu gəlirdi. Şimal limanlarının buzları ərimiş, daşqınlar, sellər donu açılmış çaylara axıb qovuşmuşdu. Onlar deltalarda çağlayaraq, Xəzərin başından girərək duzlu, buzlu dənizin sularına bahar hərarəti, yaz qoxusu gətirmişdi [28, c.1, s.322]. - Üç sadə və birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən qurulmuş bu mətnin birinci, başlanğıc cümləsi mətnin ümumi mənasını (*Dənizdə də bahar başlanmışdı.*) özündə cəmləyib. Üçüncü cümlədə isə mətndə bəhs olunan mövzunun əsas mahiyyəti ön plana çəkilir (*Şimal limanlarının buzları ərimiş...*). Hər növbəti cümlə sanki birinci cümlənin mənasını açıqlamağa, aydınlaşdırmağa kömək edir. Növbəti cümlələrdə, eyni zamanda sonuncu nəticə cümləsində (*...dənizin sularına bahar hərarəti, yaz qoxusu gətirmişdi.*) işlənən həmcins üzvlər də dənizdə baharın görüntüsünü obrazlı şəkildə təsvir etməyə kömək edir.

Nisbi fikir bitkinliyi ifadə edən, yalnız müəyyən bir mətnin daxilində özünün struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran cümlələrin mətndəki əlaqəli birliyi aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır. Nitqin sintaktik quruluşunu öyrənən, aktual sintaksisin əsas göstəricisi olan aktual üzvlənmə yalnız cümlə daxilində deyil, eyni zamanda cümlələr arasındakı əlaqələri də qaydaya salır, nizamlayır. Həm də aktual üzvlənmə mətnlə bağlı bir məsələ olduğundan mətndəki informasiyaları açmağa, ayrı-ayrı elementlərin izahını verməyə kömək edir. Bu baxımdan mətnin yaranmasında aktual üzvlənmənin böyük rolu vardır. Aktual üzvlənmədə semantik struktur əsas olduğundan mətndəki cümlələrin ardıcılığı da ona əsaslanır. Aktual üzvlənmə hansı cümlənin

mətnin əvvəlində, hansı cümlənin isə mətnin sonunda işlənməsi və ya işlənmə bilməməsini müəyyən etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Q.Ş.Kazımovun qeyd etdiyi kimi, *aktual üzvlənmə və mətn sintaksisinin öyrənilməsi həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun bütün təşkili ərzində “məlum”un və “yeni”nin vəziyyətini, mətnin digər linqvistik əlamətlərini (“sıxılma” problemini) araşdırmağa, xüsusiləşmə, parselyasiya, referensiya, ellipsis və yarımçıq cümlə kimi mühüm sintaktik hadisələrin, bədii əsərlərin müəllif və janr xüsusiyyətlərinin, funksional üslubların ən səciyyəvi əlamətlərini öyrənməyə kömək edir* [60, s.756].

Hər bir mətnin komponentlərinin aktual üzvlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər tema cümlələr arasındakı semantik bağlılığı yaradırsa, bu da davamlı olaraq növbəti cümlələrin yaranmasına şərait yaradır. Bu ardıcılıqda yeni informasiyanı verən cümlələr isə remanı təşkil edir.

Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə ,adətən, tema əvvəl, rema isə sonra işlənir; temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir [59, s.450].

Nəqli cümlələrdən təşkil olunmuş mikromətnlərdə ilk cümlə sanki ümumi məlumatdır, mətnin əsas məna yükünü özündə daşıyır, yüksək tonla deyilir. Sonrakı cümlələr isə birinci cümlədən asılı olmaqla yanaşı, onunla bağlı yeni, gizli qalan fikirləri açmaq xarakterinə malik cümlələrdir, burada isə ton nisbətən aşağı düşür:

Faytonçu darıxdı. *Uzun yolun yorğunçuluğunu unutmaq üçün söhbət etmək, maraqlı bir əhvalata qulaq asmaq istədi. Elə buna görə də, dönüb apardığı sənişinə baxdı. O isə gözlərini qıyıb dinməz-söyləməz oturmuşdu. Fayton tərpendikcə astaca yırğalanırdı. Deyəsən, mürgüləyirdi* [90, s.127].

Q.Ş.Kazımovun da qeyd etdiyi kimi, *mətndə əsl məqsəd temanı nəzərə çarpdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu çatdırmaqdır. Rema (“predikat” deməkdir) adlanan bu hissə fikrin inkişafına, irəliləməsinə, dərinləşməsinə, dinləyicinin,*

oxucunun yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın məqsədindən asılı olaraq, yeni əlamətləri açılmış olur [59, s.451].

Sual cümlələrindən ibarət olan mətnlərdə sual ədatları, sual əvəzlilikləri aktuallaşaraq cümlənin digər üzvlərinə nisbətən yüksək tonla tələffüz edilir. Bu şəkildə qurulan sual cümlələrində danışanı düşündürən, aqlını məşğul edən məsələlər, düşüncələr ön plana çıxır:

Nə üçün insanlar bir-birindən qorxub hürkürlər? Məgər müsəlman olmaq ingilis, yaxud rus olmaqdan pisdirmi? Bütün insanları allah yaratmayıbmı? Onlar hamısı təbiətin övladı deyilmi? Bəs bu ayrı-seçkilik nə deməkdir? Kim insanlar arasında ögey-döğməliq salıb? Bu işlərdə müqəssir kimdir? [90, s.128].

Bəzən yuxarıdakı kimi emosional mətnlərdə (qorxu, həyəcan, sevinc, nifrət və s. ifadə edən) aktuallaşma nidalar, ədatlar, modal sözlər, sual əvəzliliklərinin iştirakıyla özünü biruzə verir. Həmin üzvlər iştirak etdiyi cümlələrdə yüksək tonla deyilməsinə görə digər üzvlərdən seçilir.

*Qızı dəhşət götürdü. Aqlına gələn qara fikirlər ildırım kimi çaxıb onu sarsıtdı: **Axi**, onun qolundan yad kişi yapışmışdı! **Yəqin ki**, kəndin adamları onun götürülüb qaçırıldığını bilirlər. Ağullarına cürbəcür fikirlər gəlir. **Aman allah**, nə böyük rüsvayçılıqdır! İndi mənə **kim** inanar?! Üzümü qaralayıb, eşşəyin belində tərsinə oturub kəndin içində gəzdirməzlərimi?! [90, s.86].* - Mətnə obrazın qorxu və həyəcanı ardıcıl cümlələrdə işlənmiş dil vasitələri ilə (*axı, yəqin ki, aman allah, kim, -mi*) ifadə olunmuşdu.

Hər bir sintaktik bütövün daxilində tema-rema əvəzlənməsi mikrotəmanı sonlandırdığı kimi, müxtəlif sintaktik bütövlər də bir-birilə əlaqələnerək makromətnləri yaradır. Hər bir sintaktik bütövün qurulmasından, tərkib elementlərindən asılı olaraq özünəməxsus intonasiyası olur. Mikromətnin təşkil olunduğu hər bir cümlənin digərlərindən ayrılma sərhədi yazıda nöqtə, sual, nida, iki nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, üç nöqtə ilə, nitqdə isə xüsusi fasilə ilə nəzərə çarpdırılır. Ardıcıl düzülən cümlələrin hər biri özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə xüsusi fasilə və vurğu vasitəsilə ayrılır.

Göyün üzü tərtemiz idi. Yalnız o tayda, meşədən uzaqlarda, üfüqlə birləşmiş kimi görünən boz dağların başı üstündə topa-topa ağ buludlar dolaşırdı. Laylanmış buludların qalın kölgələri boz təpələrin, dərələrin üzərində qanadını gərmiş nəhəng bir quş kimi sürünürdü. Bu kölgələr uzanıb bərilərə, meşənin atəklərinə kimi gəlirdi [90, s.24]. - Qeyd edək ki, sintaktik bütövdə birinci giriş cümlə temadır. İkinci və üçüncü cümlələrdə isə göy üzündə görünən topa buludlar haqqında məlumat verilir. Nəhayət, sonuncu - dördüncü cümlədə isə fikir tamamlanır. Məndəki birinci cümlə giriş cümlə olduğundan əsas fikir yükünü daşıyır, yüksək tonla deyilir. Növbəti iki cümlə birinci cümlə ilə bağlı yeni məlumat verdiyi üçün izahedici cümlələr hesab olunur. Sonuncu, mikroməndə fikri yekunlaşdıran cümlə isə nəticə cümlə hesab olunur və nisbətən aşağı tonla tələffüz olunur. Eyni zamanda, mətnin hər cümləsinin də aktuallaşan üzvləri digərlərinə nisbətdə yüksək tonla tələffüz olunur.

Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin əsas ifadə vasitəsi söz sırası və intonasiya hesab olunsada, mətnlərdə söz sırasının dəyişdirilməsi, pozulması hallarına da rast gəlirik. Cümlə üzvləri mətnin ümumi kontekstindən, emosional ifadə funksiyasından asılı olaraq yerlərini dəyişir. İnvərsiyanın baş verdiyi cümlələrdə cümlə üzvlərinin əks sıra ilə düzülməsi, xəbərin mübtədadan əvvəl, təyinin təyinolunan üzvdən sonra və s. şəkildə işlənməsi əsasən məntiqi vurğu ilə müşayiət olunur. Cümlə üzvlərinin söz sırası çərçivəsindən kənara çıxması onların cümlədə yerinin sərbəst olmasına gətirib çıxarır ki, bu da aktual üzvlənmə ilə bağlıdır.

Remanın mütləq pozisiyası cümlənin digər komponentləri ilə əlaqədardır. Azərbaycan dili mətnlərində remanın iki pozisiyası müşahidə olunur: birinci pozisiya xəbərin önündə tətbiq olunur. Bu postpozisiyadır. İkinci mütləq pozisiyadır. Azərbaycan dili mətnlərində güclü aktuallaşma mütləq pozisiyada cümlənin emosional xarakterindən irəli gəlir, zəif aktuallaşma isə, təbii ki, xəbərin prepozisiyası ilə reallaşır. Ehtiyat potensial informasiya prepozisiyada verilir [2, s.104-105].

Cümlədə söz sırasının pozulması, cümlə üzvlərinin yerdəyişməsi nəticəsində invərsiyaya uğrayan üzv məntiqi vurğu və intonasiyanın hesabına aktuallaşır. Mətnin

yanmasında ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin aktuallaşması əsas rol oynayır. Üslubi sintaksislə bağlı olaraq, cümlənin baş üzvləri olan mübtədə cümlənin sonunda, xəbər isə cümlənin əvvəlində işlənərək aktuallaşır. Bədii üslub, eləcə də məişət üslubu üçün xarakterik olan bu cür cümlələrdə tema mövqeyində olan xəbər və rema mövqeyində olan mübtədə aktuallaşır. Remanın zəif pozisiyasında xəbərdən əvvəl işlənən mübtədələrdə ton nisbətən zəif olduğu halda, remanın güclü pozisiyasında xəbərdən sonra işlənən mübtədələrdə isə ton nisbətən yüksəlir:

*Qəbul imtahanlarına qız burada hazırlaşdı; Onun anasının sözündən bildi **Qürbət kişi**; Bunu bir az da **Qənbərin bacısı, bu soyuq baxışlı qız tezlaşdırmışdı**; Bu səhər xartutun qol-qanadlarının, qalın-qart yarpaqlarının kölgələtdiyi şüşəbəndə, həyatə, elə bil, **insan nəfəsi dəyməmişdi**; Yenə gecələr, elə bil, o tay, bu tay elin yatmağından ürəklənib, onları yuxuya verib coşdu **göl**; **Seyidəli, Manaf** indi daha ot biçməyə orağ götürmürdülər, səhərlər evdən çıxanda hər birinin qoltuğunda bir kisə, bir torba, zənbil... Bah, sən bilmirsən, - dedi, - mazutun özü, cilvələnen nöyütün özüdür **dərman** [28, c.1, s. 44-67].*

Birinci cümlədəki sadə (*qız*), üçüncü və dördüncü cümlələrdə işlənən mürəkkəb mübtədələr (*Qənbərin bacısı, bu soyuq baxışlı qız* və *insan nəfəsi*) cümlənin ortasında işlənsə də, xəbərdən əvvəl işləndiyi üçün aktuallaşmır. Bu zaman remalaşma zəif olur və ton nisbətən alçalır. Lakin ikinci (*Qürbət kişi*), beşinci (*göl*) və yeddinci (*dərman*) cümlələrdəki mübtədələr xəbərdən sonra, cümlənin sonunda işləndiyi üçün remalaşma güclü olur və tonun yüksəlişi ilə müşayiət olunur. Altıncı cümlədə işlənən sadə həmcins mübtədələr isə (*Seyidəli, Manaf*) tema mövqeyində çıxış etdiyi üçün temanın xüsusiyyətinə əsasən aşağı tonla deyilir.

Cümlənin əsas sütunlarından ikincisi olan xəbər güclü pozisiyada fikrin ifadə tərzindən asılı olaraq, öz qrammatik sırasını dəyişərək cümlənin əvvəlinə keçir. Məntiqi vurğunun xəbərin üzərinə düşməsi ilə əlaqədar olaraq xəbər aktuallaşır:

*Bərk, dura-tıxa yeyib bir az da içəndə görürdülər ki, gecələr tıncıxır, **ağırılıq eləyir** ona yeyib-içdiyi, **başlayır** xorna çəkməyə; “Qatıq! Süd, qaymaq var” çağırışlarıyla*

oyanardı şəhərin çox məhləsi yuxudan; Oraya köçürdülər heyvanı, inəyi, qoyunu; Siqaretlərini yandırıb, düşüb gəldilər, yönəldilər iş başına, girişdən sağda, daş yonulan meydana [28, c.1, s. 56-59]; *Fitfaya uyub nə desən edə bilərdilər divan-dərə tanımaq istəməyən adamlar; Hoqquldamağa başladı kişi sözünü deyib qurtaran kimi hərə bir tərəfdən* [90, s.162].

Cümlələrdə inversiya nəticəsində yerini dəyişən xəbərlər məntiqi vurğunun təsiri ilə yüksək tona malik olaraq aktuallaşır. Aktuallaşma nəticəsində yerini dəyişərək, cümlədə mübtədə (*ağırlıq eləyir ona yeyib-içdiyi; oyanardı şəhərin çox məhləsi; edə bilərdilər adamlar*), tamamlıq (*köçürdülər heyvanı ...*) və zərflikdən (*yönəldilər... daş yonulan meydana; hoqquldamağa başladı kişi sözünü deyib qurtaran kimi*) öndə işlənən xəbər yüksək tonla tələffüz olunur.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan tamamlıqlar cümlədə inversiyaya uğrayaraq xəbərdən sonra işlənir, aktuallaşaraq remada tonun yüksəlməsinə şərait yaradır. Remanın zəif pozisiyasında tamamlıqlar xəbərin əvvəlində işlənir və bu zaman aktuallaşan tamamlıq zəif tonla tələffüz olunur. Remanın güclü pozisiyasında isə tamamlıqlar xəbərdən sonra işlənir və yüksək tonla tələffüz olunan tamamlıq isə aktuallaşır.

Odur ki, bu tayda gırləyirdilər qoyun-quzunu. İndi daha artıq onların uşaqları, balaca oğlanlar otarırdı heyvanı; Girişlərə baş vurur, töküləni yığışdırır, çoban dəyəneyini əvəz eləmiş dəmir şişlə, maşayla, biz ağacın ucuyla bağlını açır, eşir, yığirdılar kisəyə, xaşaya, zənbilə... Bilirdi, duymuşdu dənizin halını; Qoşuldu cavancahıla, ger-geyimli kişilərə, qadınlara; İndi aradakı küçəni bu taya keçəcək, qoyun üz tuturdu evlərə, binalara; Hələ desən, bu maşın, avtobus gurultusuna, şəhər hayküyünə də alışdılar; Qürbət kişi yaxınlaşıb onunla diz-dizə vermiş oğlanı yaxındanca gözdən keçirdi [29, c.2, s. 97-103].

Birinci, ikinci, üçüncü və beşinci cümlələrdəki sadə və həmcins (*qoyun-quzunu, heyvanı; kisəyə, xaşaya, zənbilə; kişilərə, qadınlara; evlərə, binalara*) və dördüncü cümlədəki mürəkkəb (*dənizin halını*) tamamlıqlar xəbərdən sonra işləndikləri üçün

yüksək tona malik remalaşma ilə müşayiət olunur. Lakin altıncı cümlədəki mürəkkəb və həmcins (*maşın, avtobus gurultusuna, şəhər hay-küyünə*) və yeddinci cümlədəki sadə (*oğlanı*) tamamlıqlar xəbərdən əvvəl işləndiyi üçün zəif tona malik olur.

Mübtədə kimi, tamamlıq da güclü pozisiyada mətnin bazis cümləsindən ayrılır, parsellərə bölünür və yenidən birinci cümləyə qoşulur. Qoşulan hissə tamamlıqdan ibarət olur və güclü şəkildə aktullaşır. Mətn həmin şəraitdə yaranır [2, s.108].

Mətni təşkil edən cümlələrdə təyinolunanın əlamətini bildirən təyinlərin az da olsa, aktuallığına rast gəlmək mümkündür. Təyinlər üçün də inversiyaya uğrayaraq, yəni təyinolunanın təyindən əvvələ keçməsi ilə aktuallaşması xarakterikdir. Lakin təyinin aktuallaşmasını sifət və ya feili sifətlə ifadə olunmuş mübtədə və xəbərin aktuallaşması ilə eyniləşdirmək olmaz:

Özü də, siftədən qorxan, çəkinəndən artıq, guya ürəyi bərk, əsəbləri möhkəm olanlar, bəlkə özünü belə göstərənlər daha davamsız, dözümsüz olur; Qoyunlar seçmə, əsil-köklüydü; Kiçik gəmi göyərtələri açıq tərپəndi bu böyük dənizin körpüsündən; Bu qız toxunulmamış, əkilməmiş bir parça torpaq təkı safdır, bitkindir [29, c.2, s.88-93]; *Çəpərin dibində dayandı bir dəstə qız* [90, s.226]; *Qabarmışdı kürün boz-bulanıq suları* [90, s.435]; *Sızıldarkən, sanki bir səs qopub incə və titrək; Dinləyib qarını incədən-incə, Azacıq bir zaman söhbət etdilər* [80, s.17-26].

Mətndəki birinci cümlədə feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunmuş həmcins mübtədalar (*ürəyi bərk, əsəbləri möhkəm olanlar, bəlkə özünü belə göstərənlər*) sifətlə ifadə olunmuş xəbərdən (*davamsız, dözümsüz olur*) əvvəl gələrək yüksək tonla tələffüz olunur. İkinci (*qoyunlar seçmə, əsil-köklüydü.*) və dördüncü (*qız safdır, bitkindir*) cümlələrdə də mübtədə sifətlə ifadə olunmuş xəbərdən əvvəl gəldiyi üçün yüksək tonla aktuallaşır. Lakin təyinin aktuallaşması üçüncü cümlədə (*gəmi göyərtələri açıq*) təyinin təyinolunandan sonra işlənməsiylə müşayiət olunur. Beşinci cümlədə isə təyin təyinolunanla birlikdə xəbərdən sonra (*dayandı bir dəstə qız*) işlənərək aktuallaşır və yüksək tonla deyilir. Lakin burada aktuallaşan üzv mübtədədir. Altıncı cümlədə (*Qabarmışdı kürün boz-bulanıq suları*) xəbərdən sonra işlənən, söz birləşməsi və arasına

daxil olan sifətlə birlikdə ifadə olunan mübtədə aktualaşaraq yüksək tonla tələffüz olunur. Son iki cümlədə inversiya nəticəsində nəzm cümləsində təyin (*bir səs qopub incə və titrək; Dinləyib qarını incədən-incə*) təyin olunandan sonra işlənərək aktualaşır.

Güclü pozisiyalarda söz sırasının nəzərə çarpacaq dərəcədə pozulması ilə zərflilər cümlələrin sonunda işlənərək aktualaşır və rema yüksək tonla tələffüz olunur. Əsasən yer zərflilərinin, qismən isə zaman və tərz-i-hərəkət zərflilərinin inversiyası ilə müşayiət olunan cümlələrdə aktualaşan zərflilər yüksək tonla tələffüz olunur. Zəif pozisiyada isə xəbərdən əvvəl işlənən zərflilər üçün aşağı ton xarakterik olur. Bu zərflilərin bütün mənə növlərini əhatə edir.

Dövlətdən köhnə həyətlərindəki əyrimçə, qupquruca ağacın da haqqını, pulunu alıb köçdülər yenə kəndə; Qatib qabaqlarına səhər-axşam dolandırırtdılar yamaclarda, çöllərdə; Köçdülər topdağıtmaz daş evlərə, işıqlı mənzillərə, rahatlandılar; Beşmərtəbə, arabir doqquzmərtəbə evlər onların alçaq damlarının önündə dikəlib, ayağı qəbirstan ağzı, başı gedib çıxdı Alatavaya; Dənizqırağı bağla baş alıb gəlib çıxdı gəzinti gəmilərinin dayandığı körpüyə; Guya dişi yoxdu, tökülmüşdü, qacalar, mafıllar bu sayaq səslənirlər yatanda [29, c.2, s.90-95]; *Anladı ki, ağası bu saat əlinə keçəni parçalamağa hazırdır qana hərıs yırtıcı kimi; Tapdıq dilləndi astaca cansıxıcı sükutdan yaxasını qurtarmaq üçün* [90, s.147].

Birinci (*köçdülər kəndə*), ikinci (*dolandırırtdılar yamaclarda, çöllərdə*), üçüncü (*Köçdülər evlərə, mənzillərə*), dördüncü (*gedib çıxdı Alatavaya*) və beşinci (*gəlib çıxdı körpüyə*) cümlələrdə yer zərfliləri, altıncı cümlədə (*səslənirlər yatanda*) zaman zərfliyi, yeddinci cümlədə (*hazırdir qana hərıs yırtıcı kimi*) tərz-i-hərəkət zərfliyi, səkkizinci cümlədə isə (*dilləndi astaca cansıxıcı sükutdan yaxasını qurtarmaq üçün*) tərz-i-hərəkət və səbəb zərfliləri xəbərdən sonra işlənərək aktualaşır və yüksək tonla tələffüzü ilə digər üzvlərdən fərqlənir.

Aktuallaşmanın söz sırasının yerdəyişməsinin nəticəsində yarandığını qeyd edən N.S.Novruzova yazır ki, *sintaktik bütövün komponentlərini əlaqələndirən bir sintaktik vasitə kimi söz sırasının sintaktik-üslubi funksiyaları müəyyən real zəminlə əlaqədardır.*

Söz sırasının qrammatik funksiyası dilin daxili qanunları əsasında formalaşan hazır sintaktik modelləri inikas etdirir [83, s.118].

Cümlə üzvlərinin aktuallaşması yolu ilə yaranan mətnlərdə cümlələrin ardıcılığı, zəncirvari əlaqəsi gözlənilməlidir. Söz sırasının inversiyası nəticəsində əmələ gələn aktuallaşma mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır.

1.3. Aktual üzvlənmə və nitq yaradıcılığı prosesi

Qeyd olunduğu kimi, sintaksis nitqin quruluş əlaqələrini öyrənən dilçilik sahəsidir. Bu əlaqələri öyrənən sintaksisdə aktual üzvlənmə məsələsi ortaya çıxır. Aktual üzvlənmə nitq prosesində söyləmin ayrı-ayrı funksional-semantik istiqamətlərini inikas etdirir. Məhz dilin forma və məzmunu arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir, dil və düşüncə, nitq və şüur arasındakı münasibətlər dialektik əlaqə məsələlərinin həllində semantik təhlilin ciddi əhəmiyyətini nümayiş etdirir [137].

Bəhs açacağımız bölmə ənənəvilikdən fərqli olaraq, sintaksisin dilin deyil, nitqin quruluş əlaqələrini öyrənməsinə həsr olunduğundan, burada dil və nitq məsələsinə, onların qarşılıqlı əlaqəsi və onlar arasındakı fərqlərə, dil və nitqi tədqiq edən elm sahələrinə də toxunulacaq.

Dilçilikdə aktual məsələlərdən biri də dil və nitq qarşılaşmasıdır. Hər bir dilin özünəxas fonem sistemi, dəyişkən lüğət tərkibi, dəyişməz qrammatik quruluşu vardır. Dəyişən, inkişaf edən ümumi, ictimai hadisə olan dil ictimai həyatda qazanılmış bilik və məlumatların, fikir mübadiləsinin sözlər və cümlələrlə ifadə vasitəsidir. Dildə öz daxili qanunları ilə tənzimlənən sintaktik vahidlər yeni sintaktik konstruksiyalar yaradır, dildə işlənməyən passiv elementlər, dildən çıxır və ya dilin passiv fonduna keçir. Ətrafımızda, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər dilə təsirsiz ötürülür. Dilin vəzifəsi yalnız fikir mübadiləsi aparıb informasiyanı bölüşmək, ötürmək və qəbul etməklə bitmir. Eyni zamanda, dil insanların əldə etdiyi bütün maddi və mənəvi nailiyyətlərin yazılı və şifahi şəkildə, cümlələr və mətnlər şəklində insanlara çatdırır. Dillə nitq arasındakı əlaqə

obyektiv zərurətdən doğur, çünki dil öz məni varlığını nitqdə tapır, nitq isə mənbəyini dildən götürür. İnsanlar fikirlərini nitqlə ifadə edir, nitqdə formalaşdırır. Dil nitq prosesinin təzahürü üçün bir vasitədir. Nitq, mətn dilin inkişafı üçün sanki şərait yaradır. Belə ki, dilin qrammatik-sintaktik quruluşunda baş verən dəyişikliklər nitqdə öz əksini tapır. Nitq fərdi səciyyə daşdığından hər kəsin danışığı, nitqi, söylədiyi fikirlər, qurduğu cümlələr və mətnlər də fərqli olur. Nitq də dil vasitəsilə ünsiyyətə xidmət edir. Ümumi və ictimai səciyyəli dil nitqə nisbətən sabit, fərdi və xüsusi səciyyəli nitq isə dilə nisbətən daha dinamikdir [65].

Məşhur dilçi Ferdinand de Sössür də dil və nitq məsələsinə toxunaraq, dili sistem, nitqi isə proses adlandırır. Qeyd edir ki, sistemi prosessiz təsəvvür etmək olar, amma proses sistemsiz yaşaya bilməz. F.de Sössür dili nitq fəaliyyətinin tərkibindən ayıraraq ona işarələr sistemi kimi baxırdı. Onun dil və nitq problemləri ilə əlaqədar yazdıqlarından da göründüyü kimi, o, dili abstrakt sistem, nitqi isə konkret, danışma prosesi hesab edir. O qeyd edirdi ki, dilçinin borcu nitqdən dilə daxil olub dilin sistemini öyrənməkdir. Həmin sistemin dərinliyinə nə qədər girmək mümkündürsə, nitq fəaliyyəti də bir o qədər ətraflı təsəvvür oluna bilər. Bu mənada, nitq fəaliyyətinin tədqiqat aspektləri linqivistik və psixolinqivistik deyə iki qrupa ayrılır [142].

V.O.Matezius tərəfindən irəli sürülmüş aktual-semantik üzvlənmə nəzəriyyəsinə əsasən, hər bir kommunikativ dil vahidi (söyləm) iki hissədən - tema və remadan təşkil olunur. Tema (köhnə, məlum) çıxış nöqtəsi rolunu oynayır, adətən, dinləyənin əvvəlki danışığı məqamından və kontekstdən məlum olur. Rema isə fikrin özəyi haqqında verilən təzə məlumatdır. Adi, neytral danışıda, adətən, mübtədə tema, xəbər isə rema rolunda çıxış edir. Cümlə üzvlərinin, yəni qrammatik üzvlərin yeri dəyişsə belə, tema və remanın yeri sabit qalır. Tema həm danışan, həm də dinləyən üçün məlum olan, rema isə hər kəs üçün gözlənilən yeni məlumatdır:

Atlar qoşalaşdı – Qoşalaşdı atlar;

Boz-bulanıq sular ətrafa sıçradı [90, s.216]. – Sıçradı ətrafa boz-bulanıq sular;

Qız yerindən tərpənmədi [90, s.217]. – Tərpənmədi yerindən qız.

Göründüyü kimi, bu interpretasiya (şərh) V.Mateziusun ideyalarından bu və ya digər dərəcədə təsirlənir. Onun təlimi qrammatik üzvlənmənin simasını kökündən dəyişdirərək aktual üzvlənmə konsepsiyasının meydana çıxmasına səbəb oldu.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində nisbətən yeni sahələrdən biri olan aktual üzvlənmə linqvistikanın ümumnəzəri məsələlərini əhatə edən, mürəkkəb məntiqi və psixoloji hadisədir.

V.Matezius qeyd edirdi ki, bu sahə dilin suprasintaktik səviyyəsini təşkil edir. Həmin səviyyənin tədqiqi müasir Azərbaycan dilinin kommunikativlik imkanlarını, dialoq və monoloq nitqinin niyə bu və ya başqa biçimdə təşkil edildiyini müəyyən etmək imkanlarını ortaya çıxarır. Normal nitqdə öncə söyləmin çıxış nöqtəsi, sonra isə əsas məqsəd işlənir. Yəni danışan və dinləyən üçün ən çox diqqəti cəlb edən düşüncələr cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin isə sonda gəlməsi düşüncəsi, əslinə qalanda, düzgün fikir sayılmamışdı [144, s.239].

Ümumiyyətlə, aktual üzvlənmə anlayışı müəyyən struktur əhatəsində gerçək mənə və təbii funksiya ifadə etmə deməkdir. Dilin qrammatik üzvləri də (baş və ikinci dərəcəli üzvlər) mətn şəraitində aktuallaşır, başqa sözlə, zərurət nəticəsi olaraq varlığı dəyişdirir. Bu dəyişiklik eksplisit, implisit və modal yolla gerçəkləşir. Mətdə lazım olan informasiyanı meydana çıxarmaq üçün aktual üzvlənmə dil və nitq vahidi kimi önəm kəsb edir.

Q.Kazımov yazır ki, *“Sintaktik bütövün tərtibi fikrin eksplisit və implisit ifadəsi əsasında mümkün olur. Sintaktik bütövlərdə fikir və hər bir bitmiş fikrin detalları əksərən real şəkildə, müxtəlif nitq vasitələri ilə ifadə olunur (eksplisit ifadə tərz), lakin bir çox məsələlər mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə, situasiyaya əsaslandığından mətnin gedişində təsəvvür edilir, dil vasitələri ilə öz ifadəsini tapa bilmir və bir növ “gizli” verilmiş olur (implisit ifadə tərz). Hər iki forma mikrotəmanın açılışına xidmət edir”* [60, s.223].

Aktual üzvlənmə mənə üzvlənməsidir. Mənə üzvlənməsi mühüm bir faktı təsdiqləyir: cümlə (söyləm) ayrıca mövcud ola bilmir. Hər bir cümlə (söyləm) müəyyən

bir fikrin davamı və ya başlanğıcıdır. Mətdən ayrı götürüldükdə cümlənin formal-grammatik aspekti təhlil oluna bilər, lakin sözləm ünsiyyət vahidi olduğundan onu yalnız və yalnız mətn sərhədində təhlil etmək lazım gəlir, tələb olunur. Mətn sintaksisinin müasir inkişafı və gələcək perspektivləri məhz bu əlamətlə əlaqədardır. Biz mətnin özünün və onda olan əvvəlki strukturun və informasiyanın sıxılması mövzunu bu məsələ üzərində aydınlaşdırmağa söz göstərəcəyik.

Mətnin strukturunun sıxılması, eyni zamanda, informasiyanın anlayışlı olması mətnin giriş, izahedici (əsas) və nəticə cümlələrindən asılıdır:

Giriş və ya başlanğıc cümlələr: *Bir axşam uşaqların hamısı böyük sinfə yığıldı. Müəllimlər də burada idilər. Oğlanlardan biri tar çalır, qaraçı kimi qara qıvrıq saçlı bir qız qaval vurur, şagirdlər sıra ilə qalxıb oynayırdılar. Bu, qərribə məclis idi.*

İzahedici cümlələrdə əsas fikir açıqlanır: *Oğlan beş-altı yoldaşı ilə işığı keçirib qapının astanasında durmuşdu. Üzləri seçilmirdi. Məclisə tamaşa edirdilər, hərdən əl çalır, gülürdülər.*

Nəticə cümlədə əsas fikrə bağlı nəticə əldə olunur: *Baxırdılar, sanki buradakıların hamısı ucuz bir məsxərə çıxarırdı, onlarsa tamaşa edirdilər* [28, c.2, s.42-43].

Mətni tam oxumadan və dinləmədən də izahedici və nəticə cümlələrinə əsasən, hadisələrin gedişatını müəyyən etmək olur. Belə ki, mətnin əvvəlində təşkil olunmuş məclisdə iştirak etməyən bir qrup gəncin davranışları müəllimin gözündən yayınmır və onların kinayəli baxışlarının anlamını duyması nəticə cümləsi ilə bəlli olur.

“Söyləmədə informasiyanın əvvəli anlayışında məhdud və genişliyinə görə seçilən iki cəhət birləşir, sözləmin əvvəli mətn dairəsində və sözləmin əvvəl hissəsi cümlə dairəsində. Mətdə bir-birini müşayiət edən sözləmlərin çıxış nöqtəsi əvvəlinci sözləmlərin aktual üzvlərindən biri əksərən reması olur. Nitqin dinamikasında tema, rema münasibəti dəyişdiyi kimi sözləmlərin tipi də, ifadə vasitələri də dəyişə bilər. Bununla belə, sözləm sıralanması giriş xarakterli başlanğıc cümləsiz keçinə bilmir” [1, s. 13-15].

Aktual üzvlənmə cümlənin söyləm funksiyasının əsas göstəricisi hesab edilir. Dildə cümlə, nitqdə söyləm terminlərindən istifadə olunduğu üçün, cümlə sintaktik, söyləm isə kommunikativ vahid hesab edilir. Nitqlə bağlı olan aktual üzvlənmənin formalaşmasında intonasiya və ritm mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Melodika, temp, vurğu, pauza və s. aktual üzvlənmədə müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Söz sırası vasitəsilə şərtlənən, həmçinin də, bu sıranı müəyyənləşdirən prosodiya çalarlarına mətnlərdən verdiyimiz örnəklərdə baxaq:

Gecə saat on ikiyə işləyirdi; şəhər gecəsi, Bakı gecəsi. Dörd nəfər, beş nəfər dəniz kənarındaki birinci dərəcəli mehmanxananın restoranından enib, adamsız və maşinsız çox geniş görünən küçəyə çıxdılar. Şəhərin hisi-pası çəkilməmişdi. İynəgözü çisəkləyirdi. Çisək gözlərinə, ağızlarına vurduqca ləzzət verir, ciyərləri bir az əvvəlki məclisin qat-qarış, ağır havasından xilas olub sərinləyirdi [28, c.1, s.91].

Bu mikro mətndə aktuallaşma faktı hadisələrin aramla inkişafı, tematik komponentin yüksəlməsi ilə səciyyəlidir. Burada aktual üzvlənmənin həddləri, tema-remə sərhədi mətndən asılı duruma düşür. İstənilən bir situasiya söyləmə elə bir intonasiya forması verir ki, ayrıca götürülmüş söyləmdə və ya digər nitq mühitindən götürülmüş söyləmdə bir sərhəd eyni və ya müxtəlif də ola bilər. Söyləm funksiyasında mühüm sintaktik vahid kimi cümlə prosodiya siqnalları və intonasiya bitkinliyini təşkil edən üzvlər semantik əhəmiyyətə görə qruplara ayrılır, yəni aktuallaşmış üzvlərə (tema və remaya) çevrilir. Elə informasiyalar aktual üzvlənmə baxımından təzahür olunur ki, bu, ünsiyyətin mərkəzində dayanır, həmin məqamdan ötrü lazımlı bir predmetə çevrilir.

Məlumdur ki, aktual üzvlənmədə iki tərkib hissə mövcuddur: 1.Danışıq, nəql, təsvirin məlum hissəsi. Həmin hissə nəqlətmənin bünövrəsində duraraq çıxış nöqtəsini təşkil edir. Bu hissə əsas, söyləmin çıxış nöqtəsi kimi də dəyərləndirilən temadır; 2.İnformasiyada ortaya çıxan yeni olan məlumatı ifadə edən hissə. Bu isə informasiyanın nüvəsi və ya canı hesab edilən remadır.

Tema və rema söyləmin tərkib hissələridir. Həmin hissələrin situasiya, kontekst, mətn və hadisələrlə uyğunluğu daha intensiv görünür. K.Büclərin istinadına əsasən qeyd

edək ki, situasiya və kontekst elə iki mənbədir ki, biz hər dəfə bunlardan dilə məxsus cümlələri qurmaq üçün istifadə edirik [129].

V.A.Beloşapkova yazır ki, *aktual üzvlənmə avtonomdur, o ümumi sintaktik mexanizmdə xüsusi struktur yaradır* [101, s.147].

Mətnə cümlənin qrammatik üzvləri bitmiş fikri bildirən avtonom quruluş əmələ gətirirsə, aktual üzvlər situasiyanın yaratdığı fakt və dəlillərin tələb etdiyi məna statusunda cümlə üzvlərini səliqəyə, nizama, qaydaya salır. Ona görə də söyləmin mətn şəraitində tema və reması ilə cümlənin qrammatik üzvləri (baş və ikinci dərəcəli üzvlər) arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Bu baxımdan yanaşsaq, formal-qrammatik üzvlənmə cümlənin strukturunu qrammatik ünsürlərə əsasən ayırır, aktual üzvlənmə isə cümləni mətnə daxil olma vasitələri hesabına aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Söyləmin aktual üzvlənməsinin bir çox vahidləri vardır: informasiya, yeni verilən məlumat, bilik, tema, yeni söylənmiş fikrin predmeti, rema, yeni söylənmiş fikrin əsası, məğzi, yeni informasiya, ünsiyyət nüvəsi və s. Ünsiyyətin nüvəsini danışan və dinləyən təşkil edir. Danışan dinləyəne bu və ya digər hadisə, əşya haqqında məlumat ötürür. Danışan və dinləyən üçün tema eynidir, rema isə dinləyəndən ötrü yenidir. Çünki dinləyən üçün danışanın yeni fikri hələ naməlumdur.

İnsan düşüncəsi informasiya verərkən iki üsuldan istifadə edir: analiz və sintez. İnformasiya dil vahidlərinin semantik analizinə əsaslanır. Hadisələr, əşyalar adəti üzrə, çoxdan aza doğru istiqamətlənir. Sintez isə yardımçı xüsusiyyətə malikdir.

Adamlar qımışdılar. Addım-addım geri çəkilib gözlərini Cahandar ağaya zillədilər. Nə edəcəklərini bilmədən tərəddüd içində dayandılar. Bunu hiss edən Cahandar ağa səsinin ahəngini dəyişib məzəmmətə keçdi [90, s.164].

Mətnin hər bir cümləsi növbəti cümlə üçün remadır. Çünki hər bir cümlə dinləyiciyə (oxucuya) yeni məlumat verir. Belə ki, birinci cümlədən sonra mətndəki hadisələrin baş vermə ardıcılığı (*gözlərin Cahandar ağaya zillənməsi; insanların tərəddüd içində dayanması; Cahandar ağanın məzəmmətə keçməsi*) yeni məlumatın eşidilməsi, çatdırılması ilə xarakterizə olunur.

Eyni zamanda, cümlənin tərkib elementləri də bir-birilə tema-remə münasibətində olduğu üçün cümlələrin ikinci hissəsi (*qımuşdılar; gözlərini Cahandar ağaya zillədilər; tərəddüd içində dayandılar; səsinin ahəngini dəyişib məzəmmətə keçdi*) ön hissəsinə nisbətə əsas mənə yükünü daşıyır.

Müəyyən şəxsi müxtəsər quruluşlu sadə cümlələrdən ibarət nümunələrə diqqət yetirsək, tərkib elementlərinin ayrıca vurğu altında təzahür olunduğunu görürük, Məs: **Hamı soraqlayır** (*Soraqlayır hamı*); **Aydın da soruşmadı** (*Soruşmadı Aydın da*); **Ülkər də böyümüşdü** (*Böyümüşdü Ülkər də*); **Qürbət kişi özünü unutmuşdu** (*Özünü unutmuşdu Qürbət kişi*); **Günbəzin qapısı bağlanmamışdı** (*Bağlanmışdı günbəzin qapısı*) [28, c.1, s.355-386]; **Usta Sadiq neyləsin** (*Neyləsin usta Sadiq*)?; **Usta Zeynal durdu ayağa** (*Durdu ayağa usta Zeynal*) [90, s.102].

Bu cümlələrdə tema mübtədə, remə isə xəbəri əhatə edər. Cümlələrdəki mübtədə və xəbərin yerini dəyişsək də, tema ilə remanın yeri dəyişməyəcək. Dəyişən yalnız tema ilə remanın aid olduğu üzvlər olur. Belə ki, əvvəlki cümlənin teması cümlə üzvlərinin yeri dəyişilmiş cümlədə remə olur (**Hamı soraqlayır** - **Soraqlayır hamı**). Bununla belə, bu cür sistemləşdirmə cümlə üzvlərinin semantikasını neytrallaşdırma bilmir. Hətta müəyyən mənə münasibətləri çərçivəsində, müəyyən situasiyalarda semantika qabarıqlaşır.

Əgər yuxarıdakı cümlələri geniş cümlələrlə əvəz etsək, o zaman aktual üzvlənmənin də tərkibi genişlənər, Məs: *Cahandar ağanın sözlərini eşidib susdular; Molla Sadığın təmkinlə söylədiyi bu sözlər adamları yerindən oynatdı; Onun zəhmli baxışlarından ehtiyat edib ayaq saxlayanlar tərəddüd içində dayandılar; Bizim məqsədimiz sizin uşaqlarınızı oxutmaq, onlara elm öyrətməkdir; Usta Zeynal acıqlı baxdı Qurbanın üzünə* [90, s.102;163-164].

Cümləni təşkil edən ikinci dərəcəli üzvlərin bir hissəsi aktual üzvlənmədə aparıcılıq əlaməti qazanır. Həmin cəhətin mövcudluğu aktuallaşma ilə əlaqədar müstəqilliyin ünsiyyət baxımından əlverişli olduğunu göstərir ki, həmin cümlə üzvlərinin çoxplanlı əlaməti ilə şərtlənə bilər. Belə ki, qeyd olunan nümunələrdən

ikincisində tema olaraq, *Molla Sadığın təmkinlə söylədiyi bu sözlər; rema olaraq, adamları yerindən oynatdı*, üzvləri çıxış edir. Üçüncü cümlədə tema - *Onun zəhmli baxışlarından ehtiyat edib ayaq saxlayanlar; rema - tərəddüd içində dayandılar* hissəsi olur və s.

Aktuallığı mətndəki cümlələrin hər bir üzvünə ayrılıqda müəyyənləşdirici suallar verməklə də təyin etmək olar, Məs: *Qız onunla öyünürdü. Qənbər divandan qalxdı* [28, c.1, s.343].

Müəyyənləşdirici sual: *kim?* (başqası yox, məhz QIZ, məhz Qənbər); sual: *kiminlə?* (başqasıyla yox, məhz onunla), sual: *haradan?* (məhz divandan). Əslində aktuallaşan üzvlərə suallar ünvanlanmamalıdır, suallar yalnız qrammatik üzvlənmədə verilir. Aktuallaşma amili üzvlərin cümlədə sıralanmasına, yerləşmə mövqeyinə, söz sırasına əsaslanır.

Söz sırasının dilimizdəki mövcud qanunauyğunluğunu ilk dəfə görkəmli dilçi alim K.M.Abdullayev sistemə salmış, o bilavasitə aktual üzvlənmə üzərində dayanaraq, mətn sintaksisi və semantik (aktual) üzvlənmə barədə maraqlı doğuran müşahidələr aparmışdı. Onun ardınca Ə.M.Cavadov, Ə.Ə.Abdullayev və F.F.Əlizadə bu missiyanı yerinə yetirmişlər.

Qeyd olunan semantika normal sıranın pozulması nəticəsində də üzə çıxır, lakin hər cür sıranın yox, tema və rema hissələrinin metatezası subyektiv yerdəyişmə münasibətini də ekspressiv çalarla diqqətə çatdırır, Məs: *İstədi qızın dalınca getsin; Cəlil başını qaldırıb rahatladı yastığını; Axşam çörək yemədi Tərgül; Getdilər onlar sahəyə; Gedirəm traktorçuluq kursuna; Sıx dumana bürünmüşdü üfüqdəki alçaq dağlar; Sərin külək əsirdi pambıq tarlalarının üzərindən; Parlaq ulduzlarla dolu idi göl kimi durğun səma; Ehməlcə aşağı basdım qapının içəri dəstəyini; Nəcibənin atasığilin evindən iki tin o yandakı dükanda işləyirdi bu oğlan* [28, c.1,s.16-25;124-127].

Cümlələrdə sözlərin düzgün sıralanmasından danışmaq mümkün deyil. Tema-remə münasibətində sıra ardıcılığı qrammatik cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsilə meydana çıxır. Belə inversiya, şübhəsiz, söyləmin semantikasını bir qədər qabarıq şəkli

səlir, bununla belə, cümlədə söz sırası pozulur, söyləmə xas olan tema və rema düzümü qorunaraq saxlanılır. Yuxarıdakı birinci, üçüncü, dördüncü, altıncı, yeddinci, səkkizinci, onuncu cümlələrdə xəbər cümlənin əvvəlinə, əsasən də mübtədadan əvvələ keçərək aktuallaşmış. İkinci və doqquzuncu cümlələrdə xəbər tamamlıqdan əvvəl, beşinci cümlədə isə zərflikdən əvvəl işlənib.

Nitq təcrübəsində bölünməz söyləmlər geniş dairədə işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Bölünməz söyləmlər mətnədə üzvlərinə ayrılır. Bunlar əsasən müəyyən situasiyada mətnin giriş, başlanğıc hissəsində işlənir. Məqsəd və niyyətlərin aydın ifadəsində bölünməz söyləmlərdən istifadə edilir. Məsələn:

- *Ağan deyir sür dərəyə, sür dərəyə. Amma bircə bu karınıza varam. Adamın yaman yerdə əlindən tutursunuz* [28, c.1, s.36];

- *Gədə, sözünün qəmbərqulusu nədir?*

- *Ağa, araba lazımdır, dağa qalxmaq üçün. Arabanın təkərlərini yoxlamaq gərəkdir* [29, c.2, s.29].

Bu dialoji mətnlərin aydınlığı üçün *lazımdır, gərəkdir* predikativlərindən və *ağan deyir sür dərəyə, sür dərəyə; bircə bu karınıza varam; adamın yaman yerdə əlindən tutursunuz; sözün qəmbərqulusu nədir?* bölünməz söyləmlərindən yerində, yetərinə istifadə olunmuşdu. Aktuallaşdırıcı funksiyanı nəzərə çatdıran mənanın yeri və önəmi bu bölünməz söyləmlər vasitəsilə açılır.

Bəzən mətnədə bu xüsusiyyətlər ayrı-ayrı söyləmlərin sonundakı *imiş* hissəciyi ilə ifadə olunur: *Sağlamlıq hər şeydən vacib imiş; Ərə getmək müşkül məsələ imiş; İstəmək öyrənməyin yarısı imiş və s.* Nitq təcrübəsi göstərir ki, belə tip söyləmləri digər formaya çevirmək də mümkündür: *Doğrudan da, sağlamlıq hər şeydən vacib imiş; Sən demə, ərə getmək müşkül məsələ imiş; Deməli, istəmək öyrənməyin yarısı imiş və s.*

Mətnin aktual üzvlənməsində əsas nitq hissələrindən təşkil olunmuş cümlə üzvlərindən başqa aktualizator funksiyasında bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlər, eyni zamanda, əsas və köməkçi nitq hissələrindən ibarət təkrarlar da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

“Türk dillərinin spesifik mətn quruluşu həmin dillərdə bağlayıcıların formalaşmasının zəruriliyini meydana gətirmişdir. Çünki bağlayıcılar da mətndə görünən və onun yaranmasında yaxından iştirak edən, həmçinin burada irəli sürülən fikrin tam şəkildə açılmasında fəallıq göstərən qrammatik vasitələrdəndir” [83, s.82] fikri ilə N.S.Novruzova bağlayıcıların aktuallaşmasını diqqətə çatdırır.

Bununla bağlı bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrə baxaq:

Bu onun nə eşmə bığlarına, nə də iti baxışına yaraşır [28, c.1, s.88]; *Orası elədir, ancaq mən sizi köçürməyə gəlmişəm; Geniş açılmış gözlərinin ətrafında həlqələnən yaş gah çoxalıb bəbəklərinin üstünü örtür, gah da geri çəkilib kirpiklərinin dibində titrəşirdi; Şamxal hiss etdi ki, Güləsərin başı hərlənir; Mən sizə hər şeyi, xəritəni də, şəkil çəkməyi də, şəhərlərin adını da, hesabı da öyrədəcəyəm* [90, s.99-126]. - Cümlələrdə işlənmiş *nə, nə də, ancaq, gah, gah da, ki, da, də* bağlayıcıları aktualizator kimi işlənmiş, fikrin qüvvətlənməsi, diqqətə çatdırılmasına xidmət etmişdir.

N.S.Novruzova müxtəlif mövqələrdə işlənən ədatların mətnin təşkilində, onun komponentlərinin bağlanması aktualizator rolunu oynadığını, aktuallaşmanı təmin etdiyini qeyd edir [83, s.97].

Bu əhvalatdan sonra o lap cürətsiz olmuşdu; Hətta gözünə hərdən qaytan kimi, sarı sim qırığına bənzər bir xətt də dəyirdi; Axı bu, çətindir; Mən heç inana bilmirəm ki, sən gördüklərini eynilə çəkə biləsən; Onda soruşdum ki, bəs mən neyləyim? [28, c.1, s.88-91]; *Sizi narahat etmirmi? Onlar bizə meydan oxumayacaqlarmı? Bax, gəlincitmə ha, yoxsa dostluğu pozarıq* [90, s.129]. - Cümlələrdə işlənən *lap, hətta, daha çox, axı, heç, bəs, -mi, bax, ha* ədatları fikri qüvvətləndirmə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də aid olduqları üzvü aktuallaşdırır.

K.M.Abdullayev modal sözlərin müasir Azərbaycan dilində mikromətnlərin yaranmasında aktualizator rolunu oynadığını, onların cümlələri bir-birinə bağladığını və mətnin bir neçə variantını formalaşdırma bildiyini qeyd edir [5, s.125].

Bu şadlıqla, bu həvəslə o, yəqin ki, dostlarının da təqdir edəcəyi rəsmlər çəkəcəkdə [28, c.1, s.90]; *Deyəsən, bu axşamkı kabab bizə qismət olacaq; Görünür,*

balıq da dincəlirdi; Doğrudan da, bu mahalda iki savadlı vardırsa, onun biri Əşrəf idi; Deyilənə görə, qarşıdakı dərədə bir gecədə yeddi qardaşı xəncərdən keçirib, yarğandan atıblar [90, s.19-56]; *Guya, eşik, təpə üstdəki meydan onların, idarə isə gələnlərinin*; [29, c.2, s.107]. - Ayrı-ayrı cümlələrdə işlənən *yəqin, deyəsən, görünür, doğrudan da, deyilənə görə, guya* modal sözləri deyilən fikrə münasibət bildirməklə yanaşı, cümlələrdəki fikri aktuallaşdırən vasitələr kimi də çox vacib elementlərdir.

Cümlələrdə təkrarların işlənməsi hər zaman fikrə ağırlıq gətirmir, bəzən emosionallığın nəticəsi olur, Məs: *O tayda alçaq, boz, sonra göy-qara, daha sonra hündür və çox hündür, çox uzaq dağlar bir-birinin arxasınca, bir-birinin çiyində yüksəlirdi* [28, c.1, s.89]; *Gəl, yaxın gəl, gör atan sənə nə yaxşı ana gətirib? Qatıq deyil ki, baldır, bal; Dayan, dayan, ayaq izi var* [90, s.19-42]; *Böyük oğlun, ortancılın və kiçiyin novruzqabağı əkdikləri tinglərin hansı kimindir, hansı qalmı, hansı tərək olmuşdur – bilmək çətindir; Rəhmanın özünü də xəyalən çəkib buraya gətirmək, burada görüb danışdırmaq istəyirdi; “Biz” hara idi, kim kimi, haraya çağırırdı?* [29, c.2, s.34].

Birinci cümlədə *sonra, hündür, çox*, ikinci cümlədə *gəl, yaxın gəl*, üçüncü cümlədə *baldır, bal*, dördüncü cümlədə *dayan*, beşinci cümlədə *hansı*, altıncı cümlədə *buraya, burada*, yeddinci cümlədə *hara, kim, kimi, haraya* sözlərinin təkrarlanması və onların nisbətən yüksək tonla deyilməsi, diqqətin həmin sözlərə yönəlməsinə, yəni həmin sözlərin aktuallaşmasına gətirib çıxarır.

Kommunikativ sintaksisin əsas tədqiqat obyektini olan aktual üzvlənmə cümləyə yalnız onun quruluşuna görə qiymət vermir, həm də bu quruluşu sərhədlərindən kənara çıxarır. Bu kənaraçıxma istiqamətləri müxtəlifdir. İnformasiyanı verən və informasiyanı qəbul edən arasındakı münasibətlərdən başlayaraq, cümlənin nitq prosesində qonşu sərhədlərinə nüfuz etməyə qadir olan çox geniş psixoloji-məntiqi funksional-qrammatik məqamlar bura aiddir.

Mətnin sıxılması və dərkedilməsinin psixolinqvistik əsasları da mövcuddur. Psixologiya insanın fəaliyyət və ünsiyyətinin psixoloji vəziyyətlərini, linqvistika isə nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun şəkildə öyrənir. Nitqi psixoloji fenomen kimi

öyrənən psixolinqvistika - linqvistika ilə psixologiyanın vəhdətindən yaranmış dilçilik elmidir. Əsas obyekt insan və onun nitq fəaliyyəti olan psixolinqvistika elmi C.E.Osqud, A.A.Leontyev, S.D.Miller və başqa alimlərin araşdırmaları, tədqiqatları hesabına inkişaf etdirilmiş və bir elm sahəsi kimi formalaşmışdı.

Ferdinand de Sössür: *“Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla, nitq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşma qabiliyyətini təmin edir. Bütövlükdə, nitq fəaliyyəti müxtəlif tərəfli və rəngarəngdir; ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla, həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir; onu insanın həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına aid etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil”* [34, s.65-66] fikri ilə dil və nitq fəaliyyəti anlayışlarını fərqli şəkildə xarakterizə etmişdi.

Onun fikrindən belə məlum olur ki, dil danışanın yalnız nitq fəaliyyəti ilə bağlı deyil, həm də danışanın passivliyi nəticəsində ortaya çıxan hazır məhsuldur. Belə ki, danışmaq qabiliyyətini itirən və ya danışmaq qabiliyyəti olmayan insanın da dili var. Əslində, onun eşitdiyi və ya gördüyü dil işarələridir. İşarələr sistemi əsasında yaranmış dili şərti işarələrlə yazıda göstərmək mümkün olduğu kimi, nitq fəaliyyətini dil vasitələri və durğu işarələrindən istifadə edərək yazıda əks etdirmək mümkündür.

Kommunikasiya vasitəsi olan dil dilçiliyin tədqiqat obyektii olduğu halda, ünsiyyət prosesi olan nitq isə psixologiyanın əsas tədqiqat obyektidir. Müasir dövrdə psixologiya ilə dilçilik elmləri arasında sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdı. Bunun aydın təzahürünü psixolinqvistikanın meydana gəlməsində görürük. Linqvistika və nitqin psixologiyasından fərqli olaraq psixolinqvistika bir elm kimi müstəqil tədqiqat predmetinə malikdir. Psixolinqvistika insan şüurunun psixi funksiyaları ilə onun nitqinin birlikdə fəaliyyətini əsas götürür.

*“İlahi, bu uşaq haradan peyda oldu? Bunun boyuna-buxununa bax, göz yaşlarına bax, bir əlcə uşaq **da** belə ağlayarmı? Bir əlcə uşaq **da** qəlbində dərd, nisgil gəzdirərmii? Elə ağlayır **ki**, deyirsən bu saat əriyib suya dönəcək, ovulub torpağa qarışacaq...”*

Qəhərləndi. Qalxıb uşağın qolundan tutdu, sərt, qabarlı əllərilə saçlarına sığal çəkdi.

- Anamın qəbrini uçurma, ay əmi! Sən allah, uçurma. And iç ananın canına ki, uçurmayacaqsan.

İçərisində birdəncə gücsüzlük duydu və bu duyğu yuxu kimi, yorğunluq kimi ağır-ağır vücuduna yayılmağa başladı. Ona elə gəldi ki, indi, durduğu yerdə birdəncə ürəyi dayanacaq [88, s.14].

Verilən mikromətdə müəllif ifadə olunan fikrin oxucuya təsirini artırmaq üçün -ca, -mı ədatlarından, da, ki bağlayıcılarından, ay nidasından istifadə etmişdi.

Psixologiya və linqvistikaya daxil olmayan elmdən – psixolinqvistikadan bəhs edən O.Ditrix bildirirdi ki, təkcə dil deyil, hər hansı nitq aktı və onun qavranılması sadə proses deyil, mürəkkəb psixofizioloji funksiyadır. Burada nəinki dil, eləcə də, göstərilən hadisələr çərçivəsində, hər birinin öz nisbi qiyməti olmaqla, həmin qatların müxtəlif aktları və hissələri var [43].

Psixolinqvistika elminin obyektı və predmeti haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. S.Miller yazırdı ki, bu yeni elm sahəsinin əsas vəzifəsi insanlar danışarkən istifadə etdiyi cümlələrin psixoloji proseslərini təsvir etməkdir [146].

A.A.Leontyev psixolinqvistikanı dil sistemi ilə dil qabiliyyəti arasındakı münasibəti öyrənən elm adlandırır [138].

Bütün bu fikirləri əsas götürərək, deyə bilərik ki, psixolinqvistika insanın nitq fəaliyyətindən bəhs edən bir elm sahəsidir. Deməli, bu elmin əsas və yeganə obyektı də insan və onun nitqidir. İnsanın hiss və emosiyalarının nitqində necə əks olunduğunu göstərmək üçün aşağıdakı mətn nümunəsinə diqqət edək:

- O mənim atamdır. Onun namusu mənim namusumdur. Onun ayağına daş dəyəndə ürəyimin başı göynəyir. Eşitdinmi, bir adam onun itinə daş atanda hirsimdən ürəyim partlayır, başa düşürsənmi, mən buna dözə bilmirəm.

Şamxal lap qəhərləndi. Üzünü yana çevirdi. Gözünün yaşardığını qardaşına sezdirmək istəmədi. Əşrəf özü də doluxsundu [90, s.294].

Mətnədə işlənən *ürəyimin başı göynəyir, ürəyim partlayır, buna dözə bilmirəm* ifadələri insanın daxilən çəkdiyi əzab-əziyyətin dilə gətirilmiş, sözlə ifadə olunan şəkliidir. Eyni zamanda, *eşitdinmi, başa düşürsənmi* ifadələrində işlənən *-mi* ədatı həmin üzvün aktuallaşmasına, diqqətə çatdırılmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, həmin ifadələr əzab çəkən insanın hisslərini qarşı tərəfin də anlamasını istəməsi kimi xarakterizə olunur.

Psixolinqvistika elmi formalaşana qədər nitq fəaliyyəti nəzəri dilçiliyin tədqiqat obyektı olaraq öyrənilmiş, bu zaman dil insan faktorundan ayrı araşdırılmışdı. Müasir dilçilikdə nitq fəaliyyəti linqvistik və psixolinqvistik aspektdən öyrənildiyindən, nəzəri dilçilikdən fərqli olaraq, psixoloji dilçilikdə dilin əsas daşıyıcısı olan insan da tədqiqata cəlb edilmişdi. İnsan amilini ön plana çəkən psixolinqvistikada nitqin qavranılması söyləmin qavranılmasından, o da öz növbəsində, mətnin qavranılmasından asılıdır [68].

Dilçilik ilə psixolinqvistikanın ortaq mövzusunun dil sistemi olduğunu bildiren V.P.Belyaninin fikrincə, dilçilik də, psixolinqvistika da sözə və mətnə istinad edir. Amma məlumdur ki, nitq insanların ünsiyyət sisteminə daxildir, onu insanlar yaradır və insanların qarşılıqlı münasibəti üçün vacibdir. Psixolinqvistikanın obyektı budur: nitqin yaranması, nitqin qavranılması və uşaqların nitqə yiyələnməsi [102, s.218].

Dil işarələri sisteminin əmələ gətirdiyi sintaktik vahid olan mətnin işarələr sistemi ilə semantikasını bir-birindən ayrı mövcud ola bilmədiyini kimi, hansının əsas olmasını aydınlaşdırmaq da çətinidir. Fikir bitkinliyinin nisbi xarakter daşdığı cümlələrin birliyindən təşkil olunmuş mətnlər üçün bağlılıq və bütövlük əsas cəhətdir. Mətnin bağlılığı dedikdə, iki və daha çox cümlənin mətn daxilində fikri olaraq bir-birinə bağlanması, əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Bu halda mətndəki cümlələrin semantik yığılımı dinləyicilər tərəfindən bir bütöv kimi qəbul edilir. Cümlələr arasındakı bağlılıq nitq prosesində yaranır, dinləyici isə bu bağlılıqdan mətnin ümumi strukturunu bərpa etmək üçün istifadə edir. Bu bağlılıq cümlələrin bir-birini tamamlayaraq mətnin semantikasının üzə çıxmasını tənzimləyir.

Fikri əsaslandırmaq üçün mətn nümunəsinə diqqət edək:

İstilər güclənmişdi. Aşağılarda, aralarda, Teşdək tərəflərdə, Quycaq üstündə, güney yallarda “sarı dənizlər” ləpələnəkdə idi. Şəhəratrafında olan Mirzəlinin maşınları ilk dərzlərlə yüklənmişdi; onlar yanğın idarəsinin qarşısından keçirdi. Çöldən, kövşənlərdən buğda ətri, taxıl dəmi vururdu. Küləşdən, dərzlərdən od, hərarət qalxırdı [28, c.1, s.232]. - Mətnə havanın hərarətinin artması məzmunu ilk cümlədən başlayaraq son cümləyə qədər izlənilir. Ayrı-ayrı ərazilərdə, məntəqələrdə istidən yaranan vəziyyət əks olunmuşdu.

M.M.Baxtinin fikrincə, mətn çoxfondludur, sərbəstliyə malikdir. Onun arxasında dayanan dünya insanın maraq və arzusundan çox asılıdır. Bunu da unutmaq olmaz ki, biz təkcə mətni dərk etmirik, qayda üzrə başqa növ fəaliyyət üçün ondan bir istiqamət kimi istifadə edirik. Bunlardan asılı olaraq, həmin fəaliyyətdə mətnin anlaşılması və tipi, verişlərin formalaşma dərəcəsi və s. faktorlar qavramanın müxtəlif strategiyalarıdır. Ona görə mətnin qavranılması əksolunmanın əksidir, başqası tərəfindən təsvir olunmasıdır [100].

M.M.Baxtin mətnlərdə müxtəlif mövzuların olmasını insanların dünya, həyat haqqında öz arzularını ifadə etmə istəyi kimi görür. Bu mətnləri dərk etməklə yanaşı, onlardan müəyyən fəaliyyət prosesində istifadə olunduğunu qeyd edir. Mətnin dərk olunması, qavranılmasını ətraf aləm, insanlar haqqında fərqli düşüncə və fikirlərin əks olunması ilə əlaqələndirir.

Bu tərəf kəndin camaatı qədim adətlərə etiqadlı idi. Cavanların əksəriyyəti içki içmirdi. Yeni obanın torpağının, qayasının üzündə də dilinə içki dəyməmiş təmiz nəfəsli insanların surətindəki aydınlıq, saflıq vardı. Nəcməddin deyir ki, bir şey ki, ağılı başından çıxarıb vücudunu zəhərləyir, deməli, qəbul deyil, haramdır [29, c.2, s.158].

Mətnə qeyd olunan fikirlər, bəlkə də, müəllifin bir obrazın dili ilə söyləməyə və ya oxucuya çatdırmağa çalışdığı mesajlardır. Təbii ki, hər kəs üçün oxuduqları və ya dinlədikləri digərlərindən fərqli anlamlar daşıya bilər. Bu, insanların dünyagörüşü, yaşı, təhsili, həyata baxışı, reallıqlara münasibəti, vicdanı, insanlığa verdiyi dəyər göstəriciləri və s.-dən asılı olaraq dəyişə bilər.

Psixolinqvistik təbiətə malik olan mətnin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun fikir bütövlüyüdür. Vahidlik nitq vahidlərinin əlaqələndərək mətnin qavranılmasına kömək edən əsas amildir. Mətnlər həcminə, mövzusunə görə müxtəlif olduğu kimi, onların dərk olunması, anlaşılması da fərqli olur.

II FƏSİL

KONDENSASIYA (SIXILMA) DİL HADİSƏSİ KİMİ

2.1. İmplikasiya və kondensasiyanın (sıxılmanın) dildə rolu

İmplikasiya müxtəlif məna növlərinin ümumi adıdır. Bunlara presuppozisiya, kontekstual məna, gizli məna (implikasiya), alt məna aiddir. İmplikasiya söyləmin üst strukturunda məna ifadəsinin olmaması və onun müəyyənlişməsi ilə bağlıdır. İmplikasiyanın tədqiqi iki istiqamətdə aparılmışdı. İlk olaraq, mətn dilçiliyi sahəsində, mətnin implikasiya halları nəzərdə tutulan məna növləri kimi yanaşı işlənmiş mətn vahidlərinin nisbətindən irəli gələrək, əsərin əlavə semantik planından başlayaraq nəzərdə tutulan məna ilə bitməsidir. Digər tərəfdən, leksik vahidlərin semantikasında sözün məna strukturunu dəyişən gizli elementlər kimi nəzərdə tutulur.

Bir çox xarici dilçi alimlər implikasiya fenomeninin tədqiqi ilə məşğul olmuş, lakin bu termin haqqında birmənalı şərh, konkret fikir söyləməmişlər. Elmi ədəbiyyatda implikasiya ilə bağlı müxtəlif təriflər vardır: implikasiya ifadə olunmuş gizli mənadır; implikasiya iki və daha artıq söyləm arasında ifadə olunmayan məntiqi-semantik əlaqədir və s [139].

Bəzi dilçi alimlər implikasiyanı danışanın (implikatorun) nitqinin nəticəsi hesab edir və bununla bağlı tədqiqat əsərləri yaratmışlar. Belə əsər müəlliflərindən İ.V.Arnold, Q.V.Çernov, L.V.Lisoçenka, S.K.Levinson, M.V.Umerova, İ.B.Kazımovun adını qeyd etmək olar.

İmplikasiya - yanaşı işlənən dil vahidlərinin kontekstindən yaranan və birbaşa mənası göstərilməyən dil vahididir. Əgər məna açıq şəkildə ifadə olunmursa və ya dolayısı ilə təqdim olunursa, deməli, onu hərfi mənasından çıxarmaq lazımdır. Nəticədə də gizli məna yaranacaqdır. Bu da implikasiyanın son mərhələsidir. İmplikasiya bir proses kimi nitqin müddəalarını, onun hərfi mənasını, ünsiyyət şərtlərini və bunların

əsasında implikasiyanın törəməsini əlaqələndirən zehni əməliyyatdır. Belə ki, danışan bilərəkdən öz nitqinə gizli məna qatır ki, bu da implikatorun (danışanın) “oxumaq” niyyətidir.

İmplikasiya – müəyyən bir ifadənin bütün nəticələri deyil, verilən informasiyanı minimum səviyyədə başa düşmək, semantik boşluqları aradan qaldırmaq üçün lazım olan nəticələrdir. Bu nəticələr bir neçə amilin təsiri altında yaranır ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Əvvəlki mətnin mənası əsasında əldə edilən linqvistik nəticə: reallıqdakı ifadələrlə əlaqəli olan və linqvistik vahidlər əsasında yaradılan birliklərin məlumatlarına daxil olmasıdır;

2. Situativ-diyektik nəticə nitqin situasiyasından asılıdır: hər hansı kommunikativ vahidin mənası konkret situasiyaya münasibətdə müəyyən edilir;

3. Praqmatik nəticə ünsiyyət quranların sosial rolunu xarakterizə edir. Bu nəticələr ümumi şəkildə gizli mənanı – implikasiyanı yaradır.

L.V.Lisoçenka gizli mənanın olduğu cümlələrdə (söylələrdə) məntiqi, ekzistensial və linqvistik mənanı ayırmağı təklif edir. Məntiqi fərziyyə obyektiv aləmdəki münasibətlər haqqında biliklər, o cümlədən, söyləmin açıq şəkildə ifadə olunan mənası ilə kommunikantların birlikləri arasında məntiqi əlaqənin və ya implikativ əlaqələrin qurulmasıdır. Ekzistensial fərziyyə bütövlükdə reallıq faktları, eləcə də, onun iki növü haqqında bilikdir: ünsiyyət vəziyyəti haqqında bilik praqmatik, həmsöhbətin şəxsiyyəti haqqında bilik isə kommunikativ fərziyyədir. Linqvistik fərziyyə dil həqiqətləri haqqında biliklər, dil xüsusiyyətləri, onun sistemdəki paradiqmatik əlaqələri, qeyri-müəyyən informasiyanın yaranması, çatdırılması və qavranılması üçün aktual olan qrafik və supersegment vasitələrinin mənalari haqqında bilikdir [139].

İmplikasiya mətndə açıq şəkildə ifadə olunmayan məna və məzundur. Belə ki, deyilən üstüörtülü ifadələrlə danışan öz fikrini qarşı tərəfə çatdırı bilər. Məsələn:

- *Bizə qan lazımdı.*
- *Otuz manat* [28, c.1, s.314];

- *Sənin işin nə haldadır?*
- *Yazmır. Yaman dirəşib.*
- *Özünə umac ova bilmirsən, özgəyə əriştə kəsmək istəyirsən* [28, c.1, s.338].

Yuxarıda göstərilən dialoq hissələrində nitq sahibi fikrini birbaşa deyil, dolayısı ilə tərəf müqabilinə çatdırır. Bu cür dialoji nitqlər mətndən kənarında çətin anlaşılır.

İmplikator ünsiyyət prosesi üçün çox vacibdir və bütün idrak mexanizmini işə salır. İmplikasiya mətn vahidləri arasında qeyri-xətti əlaqələr vasitəsilə həyata keçirilən semantik və ya emosional məzmun kimi başa düşülür. Semantik komponentlər arasında əlaqələrin ifadə olunmadığı bir şəraitdə danışanların şüurunda komponentlər arasında gizli əlaqəni təşkil edən məlumat gizli məna olacaqdır.

İmplikasiyanın iki növü vardır: konkret kontekstual məna və cümlənin linqvistik məzmunu. Kontekstual məna dil vahidlərinin toplusu ilə müəyyən edilmir. Müəyyən bir ünsiyyət aktının fərdi xüsusiyyətləri – situasiya, ünsiyyət quranların münasibətləri ilə müəyyən edilir. Kommunikativ məna adlanan ikinci növ söyləmin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. Bu məna bir tərəfdən kontekstual mənanın yaranmasında iştirak edirsə, digər tərəfdən də müvafiq linqvistik amillərlə müəyyən edilir [170].

Eyni linqvistik tərkibə malik ifadələr müxtəlif ünsiyyət şəraitində gizli məna daşıya bilər və ya ünsiyyətin müxtəlif formalarında da gizli mənaya malik ola bilər. Bu adətən, ünsiyyət quranlar tərəfindən aydın şəkildə başa düşülür. Məsələn: “*Orada nə edirsən?*” sualına məqamına, situasiyaya görə “*Yazı yazıram*”, “*Kitab oxuyuram*”, “*Paltar tikirəm*” və s. ifadələr ilə cavab vermək olar. Lakin cavab ifadələrini mətndən, situasiyadan kənarında işlətsək, anlaşılmayacaq, heç bir məna ifadə etməyəcək.

Kommunikativ məna müxtəlif münasibətlərin ifadəsi zamanı özünü göstərir. Məsələn: “*Mən sabaha qədər buradayam.*” Yəni “*İşim bitənə qədər.*” Bu fikir yalnız ünsiyyətdə olan şəxslər arasında anlaşıla bilər, ünsiyyətdən kənardakılar üçün “gizli”, naməlum ifadədir.

İmplikasiyanın yaranmasının əsas səbəbi mətnin sıxılmasıdır. Sıxılma anlayışı başqa terminlərlə də ifadə olunur. Belə terminlərə misal olaraq “kondensasiya”nı

göstərmək olar. “Kondensasiya” latın mənşəli, sıxlaşdırılmış mənasını ifadə edən “condens” sözündən götürülmüşdür. Müasir mətndə müşahidə olunan semantik kondensasiya hadisəsi (mətnin dərkedilməsi və yenidən törənməsi) informasiyanın qənaəti ilə nəticələnir. Mətnə hiss edilən ağırlıq və gərginlik zamanı onu sıxlaşdırmağa ehtiyac yaranır.

S.K.Levinson qeyd edir ki, sözün mənası danışanın niyyətləri haqqında birbaşa fərziyyələri deyil, dilin, adətən, necə istifadə olunduğuna dair ümumiləşdirilmiş fərziyyələrə əsaslanır [194, s.93].

Dildə kondensasiyanın iki növü fərqləndirilir: 1.Semantik kondensasiya hadisəsində istəkdən asılı olaraq, maksimum informasiyanın yeri minimum dil vahidləri ilə əvəzlənir. Bu qənaət prinsipini dildə gerçəkləşdirir; 2.Sintaktik kondensasiya zamanı informasiya ilkin mənbənin qənaət vasitələri hesabına yaranır [154].

İ.A.Ustimenkonun qeyd edirdi ki, müasir şifahi nitqdə və mətnə semantik kondensasiya əsas yer tutur. Sərbəst ünsiyyət mühiti yaradaraq vaxta qənaət etməklə informasiyanın bütün məzmununu qoruyub danışmaq imkanı yaradır [172, s.206].

L.L.Prisnayanın fikri İ.A.Ustimenkonun qeydləri ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir. O yazırdı ki, daim artan informasiya axınını minimum vaxt ərzində ötürmək üçün daha qənaətcil vasitələrin axtarışına imkan yaranır. İnformasiyanın sintaktik vahidlər hesabına ötürülməsi daha əlverişli vasitə sayılır [154, s.19].

Dilçilikdə kondensasiya anlayışı ilə yanaşı, kompressiya ifadəsi də işlənir. Latın mənşəli “*compressio*” - sıxılma deməkdir. Mətnin kompressiyası dedikdə, sıxılmış, qısaldılmış, ixtisar edilmiş söz, söz birləşməsi, ifadə mənasını əks etdirir. Mətn perefrazlaşır, informasiya kombinə olunur. Kompressiya - mətn üzərində aparılan əməliyyatdır. Kompressiya nəticəsində mətn yenilənir, minimum mətn yaranır, informasiya vasitələri sıxılrsa da, məzmun dəyişmir.

Mətnin formalaşmasının əsas və ümumi məqsədi informasiyanı yaymaq, ötürməkdir. Deməli, mətn özündə müəyyən həcmdə informasiya idxal edir. Bununla belə, mətn sintaktik vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından yarandığı üçün onun ön

hissələrinin ifadə etdiyi məlumat mətnin müxtəlif hissələrində də işləyə bilər. Bu cəhətdən mövcud mətndəki yeni informasiya dəyərliliyə malik olur. Mətnin dəyərliliyi onun informasiyanı lazım olan qaydada çatdırılması, yəni effekt yaratması ilə bağlıdır.

“İnformasiya hər hansı bir məlumat deyil, hər hansı bir məlumatın ancaq və ancaq yeni olan hissəsidir. Bu, onun ciddi, xüsusi terminoloji anlamıdır” [130, s.100].

Deməli, mətnin funksional-praqmatik təşkilində sıxılma hadisəsi də mühüm yerlərdən birini tutur. Mətndəki informasiyanın ümumi həcmi oradakı dil vahidlərinin çoxluğu ilə deyil, verilən informasiyanın bolluğu və zənginliyi ilə ölçülür. Ancaq informativlik də nisbi göstəricidir. Baxış bucağından, anlama səviyyəsindən, implikasiyadan asılı olaraq, oxucu və ya dinləyiciyə ünvanlanan mətnin informativliyi, mahiyyət və məzmunu, mövzusu hər kəsə görə fərqlidir. Eyni zamanda, həmin mətn müəllif konsepsiyasına, kompetensiyasına, müəllif dəyərləndirilməsinə görə də fərqlilik kəsb edir.

N.S.Valqina yazır ki, ifadənin qrammatik quruluşu (onun tərkibinə daxil olan dil işarələri) və dərinlik strukturu ondakı informasiyanın kəmiyyəti ilə üst-üstə düşür. Məsələn, mətndəki sözlər az, məzmun isə geniş ola bilər [105].

Mətn baş vermiş və baş verən hadisə şəklində qəbul edilir. Mətn müəyyən nöqtədən başlanır və müəyyən nöqtədə bitir. Mətnin başlanğıcında informasiya daxil edilir. Bundan sonra məna baxımından bir-birilə bağlanan yeni vahidlər ilkin informasiyanın genişlənməsinə və yeni informasiyanın daxil edilməsinə yardım edir. Mətnin müəyyən hissəsində informasiyanın qapanması, bitməsi, tamamlanması baş verir. Mətdə ümumi məzmun olduğu kimi, ümumi informasiya da olur. Ümumi informasiya bir çox başqa informasiyaları özündə birləşdirir və bu tipli informasiyalar əsasında yaranır. Mətdə abzaslar ayrı-arı informasiyalara görə fərqlənir [100, s.421].

Mətnin başlıca əlamətləri: informativlik, bağlılıq, tamlıq, kommunikativ istiqamətlənmədir [106].

Sıxılma anlamını ifadə edən kondensasiyanın bir sıra növləri vardır, onlardan biri də *lingvistik kondensasiya*dır. Dil hadisəsi olan kondensasiya (sıxılma) nitqin tez

çatdırılmasını, yığcamlığını, qənaəti təmin etmək prosesinin xarakterini müəyyənləşdirən başlıca faktorlardandır. Bu prosesin xarakteri nitqin aktuallığı ilə bağlıdır. Kondensat termini linqvistikada yeni bir termin kimi meydana gəlmişdi. Linqvistik kondensasiya da öz növbəsində bir sıra növlərə ayrılır:

1. **Semantik kondensasiya** mətnə informasiyanın (mənanın) daralması və ya sıxılması, informasiyaya qənaət edilməsi ilə bağlı yaranan kondensasiyadır.

2. **Sintaktik kondensasiya** cümlənin quruluşunun dəyişməsi, mürəkkəb quruluşlu cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi nəticəsində yaranan kondensasiyadır.

3. **Sintaqmatik kondensasiya** cümlədə mövcud olan cümlə üzvlərinin əlavəsinin, sinonim variantların ixtisarı nəticəsində yaranan kondensasiyadır.

4. **Sintetik kondensasiya** sözlərin, söz birləşmələrinin, mürəkkəb adların ixtisarı nəticəsində yaranan kondensasiyadır.

Ümumən, kondensasiya (sıxılma) geniş bir hadisə olub dilin bütün təbəqələrini əhatə edir. Dilin fonetik, leksik-semantik, sözyaradıcılığı, morfoloji və sintaktik səviyyələrində müxtəlif tip sıxılmalar müşahidə olunur. Sıxılmalar ümumi inkişaf prosesi ilə dildən istifadə edənlərin tələbatı ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Sıxılma hadisəsinin dildə və nitqdə rolu böyükdür.

Semantik kondensasiya (sıxılma) terminoloji vahidini ilk dəfə işlədən A.V.İsaçenko yazırdı ki, dil vahidlərinin ixtisarı nəticəsində yaranan semantik sıxılma ayrılan, parçalanan tərkibin reduksiyasının nəticəsidir, yeni addır, yeni formalaşmış vahiddir [125].

Semantik kondensasiyada cümlə və ya mətn daxilindəki üzvlərdən biri və ya bir neçəsini ixtisar etməklə, məzmunun saxlanılmasıyla, struktur və informasiya sıxılmasına nail olmaq olar: Məsələn: *Evə çatmağa bir xeyli qalmışdı. – Evə çatmağa çox qalmışdı; Maşını saxladım, düşüb getdim. – Maşını saxladım, düşdüm; Şiraslan bazaya ərzaq gətirməyə gedəndə yolunu Dərnəgüldən salmışdı. - Şiraslan ərzaq üçün gedəndə Dərnəgüldən keçmişdi; Sərgi təzələnmiş, geniş lövhə asılmışdı* [29, c.2, s.348-349]. – *Sərgi təzələnərək lövhə asılmışdı.*

Mətn daxilində müəyyənləşən *sintaktik kondensasiya* semantik kondensasiya kimi cümlənin tərkibindəki dəyişikliklə bağlıdır. Sıxlaşdırılmış cümlələrin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi onların yalnız məzmunundan deyil, həm də bütövlükdə kondensasiya hadisəsinə məruz qalmış cümlənin strukturundan asılı durumdadır. Sintaktik sıxılmada yalnız ayrı-ayrı sözlər ixtisar edilib yerləri dəyişilmir, eyni zamanda, həmin sözlərlə birlikdə qrammatik münasibət, qrammatik quruluş da dəyişir. Bir qrammatik quruluş, forma digəri ilə əvəzlənir, yəni mürəkkəb cümlə sadə cümləyə çevrilir.

Sintaktik kondensasiyada cümlənin əvvəlki forması ilə sıxılmış forması arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn, bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcının ixtisarı forma dəyişikliyinə, struktur sıxılmasına səbəb olsa da, mənə dəyişkənliyi yaratmır, Məs:

*Sadığın xırda ala gözləri Xanpəriyə çoxdan tanış idi, **ancaq** bu günkü kimi aydın və aşkar görünməmişdi* [28, c.1, s.27]. - *Sadığın xırda ala gözləri Xanpəriyə çoxdan tanış idi, (...) bu günkü kimi aydın və aşkar görünməmişdi*. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə qarşılaşdırma bağlayıcısının ixtisarı nəticəsində sıxılmışdır.

Həsənxan belə qərara gəldi: əvvəlcə su məsələsindən başlasın [28, c.1, s.232]. – *Həsənxan su məsələsindən başlamağı qərara aldı*. – Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə bəzi üzvlərin yerdəyişməsi (*su məsələsindən, başlamaq, qərara*) və ixtisarı (*belə, gəldi*) nəticəsində sadə cümləyə çevrilmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq və baş cümlələrin yerini dəyişməklə, bağlayıcı vasitələri ixtisar etməklə müxtəlif tərkibli sadə cümlələr yaranır:

*Həsəni mükafatlandırıdılar, **ona görə ki**, müəllimin tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmişdi* [28, c.1, s.57]. - *Müəllimin tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirdiyi üçün Həsəni mükafatlandırıdılar*. Səbəb budaq cümləsi mürəkkəb səbəb zərfliyi tərkibli sadə cümlə formasında sıxılmışdır.

*Sel tutmaq qorxusu **olsa da**, qəşəng yer seçmişdilər* [29, c.2, s.158]. – *Selin tutmaq qorxusuna baxmayaraq, qəşəng yer seçiblər*. Qarşılaşdırma budaq cümləsi xüsusiləşmiş üzvlü sadə cümlə şəklində sıxılmışdır.

Sintaktik və semantik kondensasiyadan fərqli olaraq, cümlədə hər hansı bir üzvün yanında işlənən sinonim variantlarının və ya əlavəsinin ixtisarı nəticəsində yaranan **sintaqmatik kondensasiya** da nitqdə artıqlığı aradan qaldırmağa yönəlmişdi, Məs:

Nazim - *texniki nəzarətçi oturduğu yerdən dəzgahların necə işlədiyini izləyir* [28, c.1, s.89]. - *Nazim* (və ya *texniki nəzarətçi*) *oturduğu yerdən dəzgahların necə işlədiyini izləyir*; **Növbətçilər**, *qol çəkməyə gələn qəzet işçiləri ilk nüsxələri gözdən keçirir* [28, c.1, s.34]. - *Növbətçilər* (və ya *qol çəkməyə gələn qəzet işçiləri*) *ilk nüsxələri gözdən keçirir*; *Bu peşə vərdişidir, nə isə yaddan çıxıb, nə isə unudulub* [28, c.1, s.36]. - *Bu peşə vərdişidir, nə isə yaddan çıxıb. (və ya nə isə unudulub)* – Birinci və ikinci cümlələrdə cümlə üzvlərinin əlavəsinin ixtisarı, üçüncü cümlədə isə sinonim variantların ixtisarı nitqdə yığcamlığın yaranmasına səbəb olub.

Sıxılmanın bir tipi də **sintetik kondensasiyadır**. Bu, sözlərin, söz birləşmələrinin, mürəkkəb adların ixtisarıdır. Məs.: *qoca* – *ahıl yaşlı adam*, *körpə* - *yeni doğulmuş uşaq*, *yenitikili* – *yeni tikilmiş binalar*, *qaragöz* – *qara gözlü*, *uzunsaç* – *uzun saçlı*, *uzunboy* – *uzun boylu*, *Azərnəşr*, *Azərneft*, *Azərişiq*, *Azərqaz*, *Azəronline*, *Aztelecom*, *YAP* – *Yeni Azərbaycan Partiyası*, *SDU* – *Sumqayıt Dövlət Universiteti*, *BDU* – *Bakı Dövlət Universiteti*, *TEC* - *Tələbə Elmi Cəmiyyəti* və s.

Dildə mütamadi olaraq müxtəlif hadisələr baş verir. Dil hadisəsi deyərkən, onun yaruslarında özünü göstərən hal dəyişmələri, adi qaydanın, normal gedişin pozulması halları başa düşülür. Ümumi inkişaf prosesi ilə, dildən istifadə edənlərin anlaşma tələbatı ilə əlaqədar olaraq, hər dilin lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, fonetik sistemində, müxtəlif hadisələr baş verir; yeni sözlər yaranır, müstəqil mənalı sözlərdən köməkçi sözlər əmələ gəlir, köməkçi sözlərdən şəkilçilər formalaşır, şəkilçilərin müxtəlif variantları törəyir. Belə proseslərdə isə, xüsusən, sözlərin və şəkilçilərin fonetik tərkibində müxtəlif tipli dəyişmələr, müxtəlif istiqamətli fonetik hadisələr olur. Ümumiyyətlə, dil vahidlərində müxtəlif şəkildə təzahür edən belə hadisələrin bir qismi ümumi mahiyyət kəsb edir və qanun halında sabitləşir, bir qismi isə təsadüfi, keçici, məhdud mahiyyətli olur, qanuniləşmir.

Dildə baş verən hadisələr rəngarəng təzahürləri ilə fərqlənir. Məsələn, fonetik qanun və hadisələrin bir sıra tipləri dildə müşahidə olunur. Ə.Dəmirçizadə bu kimi fonetik hadisələrin baş vermə səbəblərini misallarla göstərir, onların strukturunu, mahiyyətini, məzmununu müəyyənləşdirir, dildə və nitqdə əhəmiyyətini göstərir.

“*Səs fərqləşməsi hadisəsini götürək; bu hadisə xüsusi canlı danışmada, şivələrdə baş verən və çox rəngarəng təzahürləri olan bir fonetik hadisədir. Belə hadisəyə uğramış sözlərin ancaq çox ümumiləşmiş nümunələri yazılı ədəbi dilə köçürülür*” [24, s.146; 308].

Hadisələrin dildə rolu mütləq nəzərə alınır, onu doğuran səbəblər müəyyənləşdirilir. Hadisələr türk dillərində heç vaxt eynitipli olmur. Dillərin müxtəlif səviyyələri və quruluşları hadisələri öz istiqamətinə doğru yönəldir. Hadisələrin yaranmasında tarixi substrat təsirlər də öz izlərini buraxır. Fonomorfoloji hadisələrdə həmin izləri görə bilirik: *hörümçək- örümçək, hörmək-örmək, hörgü-örgü* və s.

Nitqin daimi asanlaşma tələbinə uyğun orlaraq Azərbaycan dilində *yıldız, yıldırım, yılan, yıl, yılıq* kimi sözlərin önündəki *y* samiti ixtisar edilmiş və bununla sözün tərkibi qismən də olsa sıxılmışdı.

Linqvistikada hər hansı bir dil vahidinin mətn şəraitində, kommunikasiya prosesində həcmnin kiçilməsi, daralması, qısalması, ixtisarı, yığcam şəklə salınması nəticəsində yaranan sıxılma hadisələrindən biri də abreviasiya hadisəsidir. Fonetik, morfoloji, elliptik ixtisarlardan fərqli olaraq, abreviasiyanın obyektivi sözün və ya söz birləşmələrinin bütövlükdə strukturudur. Abreviasiya özünəxas mexanizmi ilə mövcud korrelyat əsasında yeni və daha qısa formalı (sıxılmış) sözlər əmələ gətirir. Bu hadisə dildə artıq sözçülüüyü aradan qaldırmaqla nitqin intellektual və elmi informativlik tutumunu qüvvətləndirir. Dilçilikdə bu proses *fonetik qənaət* adı altında tədqiqata cəlb olunmuşdu. [79]

Göründüyü kimi, sıxılma hadisəsinin dil və nitq sistemində yeri böyükdür. Sıxılma hadisəsi bir sıra linqvistik tədqiqatlarda beynəlxalq terminologiyada daha çox “kompresiya” və “kondensasiya” terminləri ilə də verilir.

Prosesin mexanizmi irəlicədən müəyyənləşdirilmiş dil vasitələrinin qənaət qanunlarıdır [136, s.604-606].

Sıxılma vasitələri, üsulları müxtəlif terminlərlə adlandırılrsa da, məzmun və mahiyyət etibarilə eynidir. Sıxılmanı törədən vasitələrə sıxılma vasitələri deyilir. Sıxılma hadisəsi ilə bağlı dildə müxtəlif oxşar hadisələr özünü göstərir: **mətnə univerballaşma, kəsmə, kəsilərək qısaldılma, ellipsis, yarımçıq və qoşulma konstruksiyalar, kompressiya, kondensasiya, reduksiya, ixtisar** və s. Sıxılma anlayışını ifadə etmək üçün Rus və Avropa dilçiliyində əsasən **univerbasiya, kondensasiya, kompressiya** terminlərindən istifadə edilir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində isə daha çox **sıxılma** termini işlədilir.

Sıxılma nitqin nominativ hadisəsidir. Sıxılmanın özünəməxsus, fərqli struktur-semantik təsvir prinsipləri mövcuddur. Məs.: **qəpik** - *dəmir pul – xırda pul, manat – kağız pul, əsgər - döyüşçü – döyüşən adam, qızıl - qızıl medal, qızıl üzük; dizel - dizel yanacağı; siçan - kompyuter siçanı* və s.

Sıxılma mexanizminin dildə aktivləşməsi prosesi iyirmi-iyirmi birinci yüzilliklərə aid edilir. Buna səbəb iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafı, cəmiyyətin yeni tələbləri, sosial münasibətlərin yeni məcraya istiqamətləndirilməsi, qarşılıqlı nominasiya vasitələrinin meydana gəlməsidir. Xüsusən də, dildə kompressiv vasitələrin çoxğunluğu və bunun nəticəsi olaraq sıxılmanın ortaya çıxması, cəmiyyətin kataklizmi (inqilab, müharibələr, ictimai formasiyaların bir-birini əvəz etməsi və s.) ilə birbaşa bağlıdır.

Sıxılma linqvistik hadisə kimi dilin semantik tərəfi ilə sıx bağlıdır. Sıxılmanın başlıca əlaməti dil vahidinin substitusiyası (dil vahidinin başqası ilə əvəzlənməsi), univerballaşma (bir neçə sözün bir sözlə ifadəsi), kəsmə, kəsib qısaltma, ellipsis xüsusiyyətidir. Kəsib qısaltmada mətnə işlənən nitq hissələri sıxılaraq yığcamlaşır.

Sıxılma vasitələrindən biri də **univerbasiya** adlanır. Univerbasiya təkcə yeni nominativ vahidlərin yaranması deyil, eyni zamanda, nominativ sıranın yaranması prosesidir. Buraya derivasiya prosesi (yeni sözlərin yaranması), transpozisiya (sözlərin yerinin dəyişilməsi), mutasiya (sözün daxildən dəyişilməsi), modifikasiya (adın

dəyişməsi), ixtisar, abreviatura kimi mövqe dəyişmələrinin tipləri də daxildir. İlk dəfə A.V. İsaçenko tərəfindən təklif edilmiş *univerbasiya termini* - formal və semantik cəhətdən sözün və digər dil vahidlərinin tərkib hissələrinə ayrılması, parçalanması və bu yolla sıxılması anlamını ifadə edir. Bu o deməkdir ki, mətndə əvvəlki forma dəyişərək daha yığcam, sıxlaşdırılmış forma ilə əvəzlənir, semantikasi isə dəyişmir.

Univerbasiyanın dilin səviyyələri baxımından fərqli növləri vardır. Onlardan biri sintaktik, digəri leksik-semantik səviyyədə meydana çıxan sıxılmadır. Müasir nitqimizdə təkrarçılığı aradan götürmək üçün sintaktik və semantik sıxılmadan istifadə edilir. “*Bu sıxılma iki oxşar sintaktik strukturda özünü göstərir. İki qonşu dil vahidi birləşir və sonuncuda sıxılma baş verir. Məs.: Su suyu tapır, su da çuxurunu; Tülkü tülküyə buyurar, tülkü də quyruğuna; Biləyi güclü birini yıxar, biliyi güclü minini*” [126, s.96].

Cümlə üzvlərindən birinin, xüsusilə də, xəbərin ixtisar olunduğu cümlə nümunələrinə baxaq:

Gəlinlər çay gətirir (I cümlə),// nəvələr kəklikotu (II cümlə);

Gedir sözə sarı,// fikrə sarı...;

İndi nə ayaqlarımın altında torpaq var,// nə də səmada buludlar...;

Bir az gülüşündən ovundum,// bir az baxışından... [37, s.25-33].

Cümlələrin hər birində birinci hissə ilə müqayisədə ikinci hissə sıxılma hadisəsinə məruz qalmışdı. Sıxılan hissələrdə məna həmin qəlibdə çox aydın dərk edilir.

Sözügedən hadisəyə mətn şəraitində çox rast gəlmək olur. Mətndə müəllifin istəyindən asılı olaraq, bəzən cümlələr bütöv, bəzən də yarımçıq şəkildə verilir. Bəzən situasiyadan asılı olaraq mətndə cümlələr kəsilir. Ümumiyyətlə, cümlənin mətndə kəsilərək qısaldılması morfololoji hadisələrdəndir.

Başqa bir fikrə görə, cümlənin mətndə kəsilərək qısaldılması dilin aktiv proseslərindəndir. Bu prosesi suffikləşmə və univerballaşma hadisələri törədir [184].

Kəsilərək qısaldılma danışığ nitqində daha çox funksionallaşır. Bu, semantik-üslubi proseslərdəndir. Qısa formalar isə mətnin informativliyini yüksəldir. Şübhəsiz, dil vahidinin sıxılma variantı, kompressiv struktur linqvistik vahidlərin informasiya tərəfini

dəyişmiş. Məs.: *Qarabağ* (sıxılmış hissə) - *Aşağı Qarabağ, Yuxarı Dağlıq Qarabağ* (sıxılmamış hissə); *Qafqaz dağları* (sıxılmış hissə) - *Böyük və Kiçik Qafqaz dağları* (sıxılmamış hissə), *elektrik stansiyası* (sıxılmış hissə) - *Mingəçevir su-elektrik stansiyası* (sıxılmamış hissə) və s.

A.V.İsaçenko mətndə baş verən sıxılmanın səbəbini belə göstərir: “*Nominasiyanın (adlandırmanın) bir elementi öz müstəqilliyini itirir, beləliklə, mətnə sıxılma baş verir*” [125, s.338].

Cümlədəki elementlərdən biri və ya bir neçəsi öz müstəqilliyini itirərək sıxılır:

Sultanəli Bəbir bəyi görən kimi, revolver dilləndi. Bəy ayı kimi böyürdü, suya yıxıldı. Qədir atın üstündə dağınıq saçlı Qumrunu qucaqladı:

- *Qumru!*

Sultanəli Faxirənin meyidini qolları arasına aldı; bu məsum uşağın cöhrəsində yenicə sönməkdə olan həyat izinə təəssüflər etdi.

- *Qumru!*

Qumru ayılmadı [81, s.89].

Bu mətnə Qumruya müraciətdə Qədirin nitqi sıxılmışdı. Qumru deyərkən mətnə nəyin ifadə olunması hələlik bilinmir. Mətnin ardına diqqət edək, bu zaman mətnə Qumru adından sonrakı hissə bərpa olunur, sıxılmış hissə bütöv halda verilir:

O, balasını itirdiyi, yaxud sevgilisinin həyat gətirən səsini eşitdiyi üçün mü gözlərini açdı, yenə qapadı. Qədir Qumrunun yanaqlarında işıldayan almaz dənələrini dəsmala yığdı.

- *Qumru, mənəm, Qumru! Bir bax, mənəm!... Gəlmişəm. Kəndimizə azadlıq xəbəri gətirmişəm!* [81, s.89]

Univebasiya söz, ifadə və cümlənin sıxılma vasitələrindən biridir. Həmin vasitədən yeni anlayış və predmetlərin meydana gəldiyi bir dövrdə həyatın sürətli tempi, həmçinin insanın gərgin fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, nitqə qənaət etmək üçün istifadə olunur. Univerbasiya abreviasiyanın bir formasıdır. Sözyaradıcılığının yaranma yollarından biridir. Sıxılaraq yeni dil vahidinin yaranmasına səbəb olan bu proses daha

əvvəl danışığı nitqi üçün səciyyəvi olub. Lakin sonra yazıda da öz əksini tapıb. Qənaət vasitəsi kimi yaranan bu dil vahidləri dildə yığcamlıq və ekspressivlik əmələ gətirir. Sıxılan dil vahidlərinin müxtəlif yaranma yolları vardır:

1. Mürəkkəb sözlərin birləşməsi: *birgəyaşayış; özüünüidarə, mətnyaratma* və s;
2. Yanaşı işlənən elementlərdən birinin və ya bir neçəsinin ixtisar olunması: *əvvəl - bir gün əvvəl; Əvvəl gəlmişdi - bir gün əvvəl gəlmişdi;*
3. Yanaşı işlənən elementlərdən birinin və ya bir neçəsinin ixtisarı, qalan hissənin isə alınma şəkilçi ilə işlənməsi: *ön* (öncül), *çoxtirajka* (çoxtirajlı qəzet), *gödəkcə* (dəri gödəkcə), *futbolka* (futbol maykası - köynəyi), *protivoqaz* (qaz əleyhinə maska);
4. Müxtəlif tipli ixtisarlara: *Azərsu, Azəristilik, Baktelecom, ATU, APU, DİM* və s, Məs: *Bil ki, demokratiya pərdəli ATƏT və BMT sənin pənahın deyil; Hələ də bir şey çıxmır ATƏT-in, BMT-nin vəzifəli siyasətçilərinin ölkəmizə get-gəлиндən* [85, s.8].

Nümunələrdən də görünür ki, hər bir derivat (törəmə) univerbasiyanın nəticəsidir. Onlar məndə bir-birilə ekvivalentlik yaradır (dublet tip), bir-birini əvəz edə bilər; məs: *dəri gödəkcə - gödəkcə, futbolka - futbol maykası* və s.

Dilin vahidləri üzərində gedən bu proseslər linqvistikada müxtəlif terminoloji vahidlərlə adlandırılır: kompressiya, kondensasiya, implikasiya, qoşulma (əlavə etmə), sıxılma və s. Bu vahidlərdə müəyyən situasiyalarda mütləq olaraq struktur çevrilməsi və sıxılma baş verir. Sıxılma nitqin gerçəkləşməsində semantik özünüinkişafa gətirib çıxarır. Sıxılmanın müxtəlif növləri dildə özünü göstərir. Bu növlər bütöv biçimdə univerballaşma adlandırılır. Bu anlayışın əsasını dil vahidinin şəklini dəyişməsi təşkil edir. Bu, ənənəvi dil vahidlərinin yaranmasından (morfoloji, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik üsulla söz yaradıcılığı) fərqlənir.

Həmin prosesin nəticəsi kimi sıxılma söz birləşməsinin mürəkkəb sözə çevrilməsində daha çox özünü göstərir. Məsələn: *qəlbi qara – qəlbiqara, özünə tələqin etmək – özünətələqin, əlüzyuyan - əl və üzü yuyan, toz sovuran – tozsoran, özünü idarə etmək - özüünüidarə, mətn yaratmaq – mətnyaratma* və s. Rus dilində də bu hadisənin eynisini müşahidə edirik: *хлебный завод – хлебозавод, железна дарога –*

железнадарочник, высшее учебное заведение – вуз, дежурный шофер - дежурный, зачетная книжка – зачетка və s.

Sıxılma hadisəsi, həmçinin sintaktik bütövlərlə də əlaqədar məsələdir. Bəllidir ki, mətnin strukturu dilin qrammatik quruluşu ilə təmasdadır. Odur ki, dilin sintaktik quruluşuna məxsus olan bir çox əlamətlər özünü mətn sferasında da göstərə bilər.

“Mətnin qurulmasına cəlb olunan cümlələlər qrup formasında vahid bir bütövə - sintaktik bütövə transformasiya olunur. Bunu nəzərə alaraq mətndən danışan dilçilər onu mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) adlandırmışlar” [49, s.65-66].

Ə.Cavadov sintaktik bütövə belə bir tərif vermişdi: *“Məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əmələ gətirdiyi hissəyə (parçaya) sintaktik bütöv (SB) deyilir”*. Bu tərifə müəllif belə bir izah verir: *“Mürəkkəb sintaktik təmin qurulması mətndə qoyulmuş fikirlə, fikrin ardıcılığı ilə bağlıdır, cümlədəki fikirlər arasındakı məna münasibətlərindən asılı olaraq cümlələr qurulur, müəyyən cümlə formaları mətnə cəlb edilir”* [21, s.111].

Sintaktik bütövə bir çox durumlarda cümlələr kəsilərək qısaldılır. Kəsilərək qısaldılma hadisəsi üçün xarakterik funksiyalar müəyyənləşdirmək olar:

1. **Kompresiv funksiyada** ünsiyyətdə istifadə olunan nominativ vahidlərin bir tərəfi ixtisar edilir: *Azadlıq - “Azadlıq” metrosu, Elmlər - “Elmlər Akademiyası” metrosu, Şirvanşahlar – “Şirvanşahlar sarayı” və s;*

2. **Ekspressiv funksiyada** danışan subyektiv münasibətini ifadə edir. Kəsilərək qısaldılma nitqin ekspressivləşdirilməsində aydın bir vasitə kimi çıxış edir: *xarici- xaric, üçün-çün, ikən-kən, isə-sə və s.* Kəsilərək qısaltma fərdi müəllif üslubundan fərqlənir. Kəsilərək qısaltmanın funksionallaşması mühüm morfoloji proseslərlə əlaqədardır. Ekspressiv və ya kəsilərək qısaltma **dil oyunu (kalambur)** funksiyasını da yerinə yetirir. Dil oyunu qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyəti effektiv şəkllə salır, konsentrasiya yaradır.

3. **Üslubi funksiya** derivat kimi çıxış edərək, kəsilərək qısaldılma əmələ gətirir: *Mikayıl – Mika, Zəminə - Zema, vint - vintovka, fura - furqon, Teymur - Temka, universitet – uni və s.* Tədqiqatçı E.Sepirin qeyd etdiyi kimi, üslubi funksiya sosial

həmrəylik ifadə edir, nitqdə jarqon kimi işlənir: *ser – serjant, dembel-demobilizasiya, stipa-stipendiya* və s [183, s.345].

Söz ustaları yaratdıqları bədii mətnlərdə sıxılmış dil formalarından yerli-yerində istifadə etməlidirlər. Onlar bu yolla nitq üçün bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirmiş olurlar. Xarakteroloji funksiya yaradaraq personajın nitqini bu yolla səciyyələndirirlər. Müasir şifahi nitq üslubiləşir, mətndə işlənən arqo və jarqonlar müəyyənləşir. Bəllidir ki, jarqon bəzən çətin anlaşılan danışmaq tərzidir. Gündəlik danışmada söz və ifadələri emosional seçimlə bağlamaq mümkündür. Belə ki, istənilən sosial əhatəyə məxsus insanların nitqində fərqli arqoların işlənməsi də nitqdə sıxılma ilə müşahidə olunur: *dərsdən qalıb - q/b, təşəkkür edirəm - tşk, oldu - ok* və s.

Sintaktik bütövün ifadə etdiyi məna bir çox makrovahid üzərində cəmləşir, fikri, mənanı onun üzərində qurmaq ağırlıq yaradır. Odur ki, müəllif (mətn quran) sintaktik bütövə təzahür olunan mənanı konkret olaraq bir mikrovahid üzərində cəmləşdirir.

Belə sıxılma növü *semantik sıxılmadır*. Mətndə semantik sıxılma dedikdə, mətnin komponentlərindən biri və ya bir neçəsi öz işləkliyini itirərək, bir və bir neçə abzasın ifadə etdiyi mənanın bir mikrovahid üzərində cəmlənməsi nəzərdə tutulur. Deməli, sıxılan komponent mətndə işlənmir. Mətni quran ehtiyac olmayan söz və ifadələrdən istifadə etmir.

Məşhur tatar dilçisi M.Z.Zəkiyev mətndə əksər hallarda məna münasibətlərinin (obyekt, səbəb, zaman, məkan və tərz) sıxıldığı qeyd edir [118].

Mətndə məna münasibətlərinin (semantik) sıxılmasını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Mətndə **obyekt münasibətinin sıxılması**: *Hər kəs öz qanacağına görə nə bacarır, onu da danışır* [50, c.4, s.34]. – *Hər kəs öz bacardığını danışır*; *Özü də hiss edirdi ki, indiyə qədər çəkdikləri uşaq məşğuliyyətidir* [28, c.1, s.89]. - *İndiyə qədər çəkdiklərinin uşaq məşğuliyyəti olduğunu hiss edirdi*.

2. Mətndə **səbəb münasibətinin sıxılması**: *Bunları ona görə xatırlayıram ki, sən olmayanda evimiz suyu sovrulmuş dəyirmanı bənzəyirdi* [50, c.4, s.36]. - *Sən olmayanda*

evimiz suyu sovrulmuş dəyirmanə bənzədiyi üçün bunları xatırlayıram; Laçın maşını qaraja saldı, qapıları taybatay qoydu ki, ora da hava dolsun [28, c.1, s.244]. – Laçın maşını qaraja salıb oranın havasının dəyişməsi üçün qapıları da açıq qoydu.

3. Mətnə **zaman münasibətinin sıxılması**: *Bu söz onun ağzından çıxmamışdı ki, doğrudan da möcüzə oldu [81, s.78]. - Bu söz onun ağzından çıxan kimi möcüzə oldu; Bir axşamüstü Mövlan elə təzəcə evə gəlmişdi ki, onu səslədilər [28, c.1, s.34]. – Axşamüstü Mövlan evə gələndə onu səslədilər.*

4. Mətnə **məkan münasibətinin sıxılması**: *Harada ki, qoyunun, quzunun qədri insandan artıq tutulur, orada insanlar ruhdan düşür [50, c.4, s.35]. - Qoyunun, quzunun qədri insandan artıq tutulan yerdə insanlar ruhdan düşür; Qadın nəşriyyatdan gətirdiyi vərəqləri hansı avtobusla evə qayıtmışdysa, orada da yaddan çıxarmışdı [28, c.1, s.194]. – Qadın nəşriyyatdan gətirdiyi vərəqləri avtobusda yaddan çıxarmışdı.*

5. Mətnə **tərz münasibətinin sıxılması**: *Davada necə lazımdırsa, eləcə də düşmənlə üz-üzə gəlməli oldum [81, s.80]. - Davada düşmənlə lazım olduğu kimi üz-üzə gəlməli oldum; Qızın çöhrəsi birdən elə bozardı, elə sərtləşdi ki, Cəbo yerindəcə quruyub qaldı [28, c.1, s.34]. – Qızın çöhrəsi Cəbonun yerindəcə donub qalacağı dərəcədə bozarıb sərtləşmişdi.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətnin həcmi cümlənin strukturunu dəyişən məqamda ya yığcamlaşır, ya da genişlənir. Mətnədən sıxışdırılaraq qoparılmış cümlə mənaca yarımçıq, bəzən anlaşılmaz, quruluş etibarilə yarımçıq olur. Mətn təkcə cümlənin məzmununun açılmasına xidmət etmir, eyni zamanda, müxtəlif quruluşlu cümlələrin (sıxlaşdırılmış və ya genişləndirilmiş) meydana çıxmasında mühüm rol oynayır, müəyyən sıraya malik cümlələr ancaq mətnlə əlaqədar yaranır, mətnə işlənir [21].

Mətnin sıxılmasında həcm diqqət mərkəzində olur. Akademik Kamal Abdullayev bu xüsusda yazır ki, *ədəbi-bədii mətn struktur-məna bütövlüyünə malik olmaqla makromətnə və mikromətnə bölünür. Makromətn struktur-məna bütövlüyü baxımından həcmə böyük bir əsərdir. Daha doğrusu, əsərin böyük həcmidir. Makromətnə əsərin*

məzmunu həcmindən asılı olmayaraq özü uzunluğunda olan vahid bir cümlədir [5, s.223].

Müasir linqvistikaya əsasən qeyd edə bilərik ki, univerballaşma sintaktik və semantik sıxılma hadisəsini səciyyələndirir, habelə formal əlamətin itirilməsi prosesində mənaya xələl gətirmir.

2.2. Kondensasiya (sıxılma) və aktual üzvlənmə

Cümlələrin əlaqəli birliyi, birləşməsi hesabına yaranan, mətn dilçiliyinin əsas obyektini olan mətnlər indiyə kimi müxtəlif aspektlərdə tədqiqata cəlb edilmişdi. Tədqiqat istiqamətlərindən, eyni zamanda mövzumuzun əsas obyektlərindən biri də *mətnin kondensasiyasıdır*. Sıxılma mənasını ifadə edən kondensasiya dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Həmin səviyyələrdən biri də mətn səviyyəsində sıxılmadır. Bu sıxılma, əlbəttə, aktual üzvlənmə ilə birbaşa bağlıdır. Deməli, mətnin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də onun sıxılmaya, lakonikliyə, yığcamlığa meyil göstərməsidir. Sıxılan mətnin kriteriyası minimal ölçüyə malik olmasıdır. Sıxılan mətnlər ifadə olunan fikri tez çatdırır, eyni zamanda, mətnin emosionallığını da artırır [190].

“Mətn nitq prosesində dərkətməni təmin edən, fikri, düşüncəni müəyyənləşdirən forma kimi başa düşülür. Mətnə bir sistem kimi, dilin məzmun və ifadə planı kimi yanaşılır. Mətn nitqyaradıcı prosesin məhsuludur. Mətn strukturunda, nitq münasibətlərinin qurulmasında ortaya çıxan bir çox qanunauyğunluqlar mövcuddur ki, onlardan biri də kompressiya-sıxılma hadisəsidir. Mətnin sıxılma dərəcəsi məsələsi aktualdır, onun aktual üzvlənmə ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilməlidir” [60, s.90].

Sıxılmanın aktual üzvlənmə ilə bağlılığı tema-remə münasibətlərində meydana çıxır. Mətnə tema (mövzu) və remə (predikat) sıxıla bilər. Yəni mətnin mövzusu semantik cəhətdən yığcamlaşır, artıq elementlər, konstruksiyalar atılır. Ona görə də *“mətnin komponentlərinin aktual üzvlənməsi, yəni tema-remə əvəzlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində böyük rola malikdir. Tema cümlələr arasında semantik*

bağlılıq yaradır, nəticədə bir cümlədə qeyri-müəyyən olan sonrakı cümlədə müəyyənləşir. Bu ardıcılıqda hər bir cümlədə verilən yeni informasiya remanı təşkil edir” [60, s.453].

Linqvistik prinsiplərə görə bədii mətnlərdə ən çox cümlə üzvlərindən xəbər (və ya xəbər zonası, əsasən elliptik cümlələrdə) kondensasiyaya məruz qalır. Rema (predikat) “yeni”ni yarımçıq formada oxucuya çatdırır. “Yeni məlumatlar” da oxucuya tək-cə tam formada deyil, həmçinin də kondensasiya olunmuş şəkildə çatdırılır.

Mətnədə tema və rema münasibətində sıxılmanın əks olunmasını aşağıdakı nümunə ilə göstərmək olar:

Temanın “giriş”ində mübtədə iştirak etmir, sıxılma yaranır: (...) *Boynunu çiyinə qoydu, dəsmalını çıxarıb, ağzında saxladı. Yerə baxa-baxa, ağlayanlar kimi öskürdü, burnunu çəkdi.* Mübtədəsi olmayan mətnin bu cümlələrinin davamı kimi məlum olur ki, sıxılmış üzv “*Sarıqlı molladan*” söhbət gedir.

Mətnin növbəti cümlələrinin teması məlum olur: *Sarıqlı mollaya elə gəldi ki, bu ailənin matəmi bəyə də təsir etmişdir. Ona görə sözünü saxladı, çubuğu sorub, tüstüsünü birdən püskürdü.* Yenidən temanın üzvü buraxılır, sıxılma yaranır: (...) *Bir az da gözlədi, dizi üstə çöküb dilləndi* [81, s.68]. Mətnin içərisindəki cümlələrdən birində xəbər buraxılır:

Bilirəm, 21-ci ildə qızını xəstəxanaya gətirəndə Bakını görmüşsən. Ay ana, o zaman gördüyün tozlu-torpaqlı, boz Bakıdan bircə İçərişəhər qalıb. Dənizin quruyan sahilində böyük bulvar-bağlar salınıb. Bayıl yolunda, sən gördüyün o köhnə yerlərdə xiyabanlar yamyaşıl, yollar gümüş kimi! Bu yollarda pırə gedən arvadlar əvəzinə indi neftçi mühəndis qızları, məktəbliləri, maşınlarda süzüb gedən mədən işçilərini görərsən, tez-tez dolub, boşalan tramvayları... [81, s.286].

Bu mətnədə 1921-ci ildə əvəzinə ixtisar olunmuş forma (21-ci ildə) işlənmişdi, mətn bir qədər sıxılmışdır. -dir xəbər şəkilçisi də cümlədə ixtisar edilmişdi. Mətnin sonuncu cümləsindəki *görərsən* (I şəxsin təkində) feili xəbəri buraxılmışdı. Həmin buraxılma təkrarın qarşısını almaq məqsədilə üslubi baxımdan təmin edilmişdi.

Hər bir mətn ünsiyyət vahidi kimi bütöv informasiyaya malik olduğu kimi, sıxılmış məlumatı ötürmə xüsusiyyətinə də malikdir. Sıxılmış vahidlər mətnlərarası əlaqəliliyi normal vəziyyətdə təmin edir. Bu fakt göstərir ki, mətni quran yazıçı məqsədli şəkildə strukturu və orada ifadə olunan fikri sıxlaşdırılmış vəziyyətdə oxucuya təqdim etmək istəyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətn sintaktik təbəqədə ən yüksək vahiddir. Mətn kontekstdən asılı olmayan, struktur-intonasiya cəhətdən bitkin olan, habelə, xüsusi sintaktik münasibətlərlə birləşərək müəyyən tematik tamlıq yaradan cümlələr birliyi. Aktual üzvlənmə ilə mətn qarşılıqlı münasibətdədir.

Mətnə informasiyanın semiotik və kommunikativ imkanları mövcuddur. Sıxılmış informasiyada dil vahidləri ifadə etmək istədiyi məlumatda olan fikri itirmir. Buna mətnin norması imkan vermir. Bu imkanı dilin praqmatikliyi, janr, estetik və üslubi tələbləri yaradır. Mətnə sıxılmanın semiotik (işarə) vasitələrinə leksik və sintaktik kondensasiya və nitqin stereotiplərinin (əvvəlcədən formalaşmış düşüncə) yaranması aid edilir. Semiotikada işarələr sistemi öyrənilir. İşarə dildə müəyyən mənanın ifadəçisi, göstəricisi və əlaməti sayılır. Mətnə aktuallaşdırılmış işarə nitqdə konkret şəkildə təzahür edən kommunikativ dil vahidi kimi özünü göstərir. Bu sistemin yalnız bütöv variantı deyil, ixtisar variantları da tədqiq edilir. Məs.: *BMT - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Qarabağ məsələsində ədalətli mövqe tutur.*

Xüsusi mətnlərdə kondensasiyanın kommunikativ vasitələrinə məhdudlaşdırılmış, bükülmüş, sıxlaşdırılmış, ixtisar edilmiş dil vahidləri, azaldılmış informasiyalar aiddir. Burada təkrar nominasiyalara yol verilmir, yaxud yığcam formalarla əvəzlənir.

Sintaktik kondensasiya növündə aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. ***Elliptikləşmə prosesində dil işarələrinin sıxlaşdırılması:*** Məs.: *İlhamla irəli (gedək)! Karonavirusla mübarizə (aparaq)! Doxtur, mənə bir əlac (elə, tap, fikirləş.)! Dövlətdən dəvə, övladdan nəvə (şirin olar).* Bu cümlələrdə kondensasiyanın aktual üzvlənməyə təsiri rema hissəsinin ixtisar olunması ilə müşahidə olunur.

2. ***Qrammatik yarımçıqlıq:*** *Evlənmək məhək daşı* (Evlənmək məhək daşı *imiş*) –

Bu cümlədə xəbərlik şəkilçisinin ixtisarı ilə sıxılma baş vermişdi.

3. **Bağlayıcısız formalar:** Məs.: *Lal Hüseyin bu sözləri o zaman dedi ki, onda Rüstəm kişi maşından düşüb onlara tərəf gəlirdi* [50, s.56]. - *Lal Hüseyin bu sözləri o zaman dedi, onda Rüstəm kişi maşından düşüb onlara tərəf gəlirdi.*

4. **Sintaktik assimetriya:** Buraya sintaktik sinonimlik də daxildir. Əsasən iki eyni cümlənin arasında olan məna bərabərliyi sintaktik sinonimdir. Bu formalardan biri sıxılır. Məs.: *Bacım nə zaman məni görərdisə, hal-əhval tutardı* (bütöv forma) - *Bacım məni görəndə hal-əhval tutardı* (sıxlaşdırılmış forma).

Buradan da aydın olur ki, aktual üzvlənmə və sıxılmış mətn probleminin tədqiqi mətndə məlum olanın və yeni fikrin durumunu, eləcə də, mətnin informasiya blokunun az miqdarda dil vahidlərilə ifadəsinə yardım göstərir.

Bildiyimiz kimi, mətn linqvistik tədqiqatın obyektidir. Həmin obyektə mətn və informasiya problemini də əlavə etmək olar. İnformasiya bütövlükdə sintaktik konstruksiyalarda deyil, məhz mətndə özünü göstərir. Cümlələr birliyi, mətn fəaliyyəti üçün başlıca informasiya mənbəyinə çevrilir.

Mətndə informasiyanın növlərindən bəhs edən İ.R.Qalperin qeyd edir ki, terminoloji sistemdə qəbul edilmiş prinsipə görə “*informasiya*” termini iki mənada işlədilir. İnformasiya adı altında ilk olaraq hər hansı bir məlumat, müxtəlif faktlar haqqında xəbərlər dərk edilir. Adətən ad (nominasiya), onun məzmun və mahiyyəti barədə anlayışlar ötürülür. Bu halda informasiyaların xarakteri də müxtəlif olur. İnformasiya anlayışının ikinci mənası kommunikasiya nəzəriyyəsi ilə bağlıdır; predmet, hadisə, münasibət, obyektiv fəaliyyət və s. haqqında məlumatdan ibarətdir. Beləliklə, “*informasiya*”nın ikinci elmi-terminoloji anlamı qeyri-müəyyənliklə əlaqədardır. Qeyri-müəyyənlik çoxsayda faktların, hadisələrin və s.-nin sıxılma vasitəsidir [109].

Deməli, mətn dil işarələri sistemindən təşkil olunmuş başlıca kommunikativ vahiddir. Yəni mətn yazıda əks olunan nitq parçasıdır, söyləmdir.

Mövcud əşya haqqında verilən informasiya iki cür olur – obyektiv və subyektiv. İnformasiya o vaxt obyektiv olur ki, verilən informasiya əşya haqqında məlumatı əhatə

etmiş olsun. Obyektiv olanın əks olunması dilçilikdə subzistensiya, maddi mövcud olan əşya isə ekzistensiya adlanır. İnformasiya o vaxt subyektiv olur ki, obyektiv olan müəllif fikrində emosional və psixoloji momentləri əks etdirir [83, s.76].

Deməli, informasiyanın təqdim olunması, çatdırılması müəllifin psixoloji vəziyyəti və eləcə də, emosional hissləri ilə bağlıdır. Bu da müəllifin informasiya mənbəyinə və informasiyanın çatdırılma obyektinə münasibətindən asılıdır.

Dil materialları vasitəsilə informasiyanı iki yolla çatdırmaq mümkündür: birbaşa və ya dolayısı yolla. Əsasən məlumat verənin iştirak və ya şahidlik etdiyi hadisələr haqqında birbaşa məlumat verilir. Bu cür informasiyaları obyektiv və ya dəqiq informasiyalar da adlandırmaq olar. Hər hansı bir mənbədən oxunulan və yaxud eşidilən məlumat və xəbərlər isə dolayısı yolla çatdırılan informasiyalardır. Belə informasiyaları subyektiv və ya qeyri-dəqiq informasiyalar adlandırmaq olar. Dəqiq informasiyanı dilçilikdə eksosemantik informasiya, qeyri-dəqiq informasiyanı isə endosemantik informasiya adlandırırlar [83, s.128].

Dil informasiyanın mətnötürücüsünün təfəkküründən mətnqəbuledicisinin zehninə verilməsini təmin edir. Bu informasiya mürəkkəb konfigurasiyalar formalaşdıran semantik tutumlardan ibarət mətnlərdə realizə olunur. Hər bir mətn ünsiyyət blokuna ayrılır. Həmin şəbəkədə əsas məlumatlar, dilin vasitələri, mətnə əlavə olunan informasiyalar toplanır. Mətnə informasiyalar təkrar olunur. Mətn ünsiyyət istiqamətində əsas və yardımçı informasiyalara bölünür.

Əsas problemlərdən biri mətnin sıxılmasıdır. Həmin məsələ mətnin özünün və onda olan informasiyanın sıxılmasıdır. Tədqiqat işində sıxılmanın hər bir növünə nitqin, nitq yaradıcılığının nəticəsi kimi baxırıq. Nitq axınında (yəni mətnə) özünü göstərən artıq elementlərin ixtisarı çox vacibdir. Mətnə informasiyanın sıxılması milli-fərdi ifadənin başlıca göstəricisi kimi təqdim olunur.

Direktor maşının yan şüşəsindən, qabaqdan ətrafa göz gəzdirdi. Amma arxın suyunda çapışan uşaqlardan və dalında səhəng kəhrizə gələn qoca arvaddan başqa gözünə adam dəymədi... [28, c.1, s.29];

Bağışla... mən nə biləydim ki, orada duran var. Ağaclarınız da elə sıxdır ki... [28, c.1, s.31];

- *İndi biz haradayıq, hara yaxınlaşırıq?*
- *İsgəndəriyyəyə.*
- *Bir narahatlıq yoxdur ki?*
- *Xeyr.*
- *Deməli, İsgəndəriyyəyə çatırıq. Oradan...*
- *Qırmızı dəniz.*
- *Ərəb ölkələrində vəziyyət necədir?*
- *Süveyş təhlükədədir* [28, c.1, s.114].

Birinci və ikinci cümlədə fikir tamamlanmır, verilən informasiya kəsilir. Dialoqda isə informasiyanın sıxılmasına səbəb olan, mətndən kənarında anlaşılmayan söz-cümlə (*xeyr*) və digər üzvləri ixtisar olunmuş yarımçıq cümlələr (*İsgəndəriyyəyə, oradan, Qırmızı dəniz, Süveyş təhlükədədir*) işlənmişdi.

Sıxılma hadisəsinin məhz dil və nitq sistemində yeri mətn strukturuna görə şərtləndiricidir. Mətdə sıxılmalar ümumi inkişaf prosesi ilə dildə mətndən istifadə edənlərin tələbatı ilə bağlı meydana çıxır. Mətdə sıxılma vasitələri kimi abreviatur, univerballaşma, ellipsis, parselyasiya, qoşulma və s. hadisələrə geniş yer ayrılır.

İnformasiya statistikasının metodu əlifbası və heca qrafikası olan istənilən dildə istifadə oluna bilər. Bu metod mətndəki sintaktik və semantik (semantik-praqmatik) informasiyanın və ayrı-ayrı söz formalarının, kök, şəkilçi və sonluqların yayılmasının müəyyən edilməsində ən səmərəli vasitədir [98, s.17].

Mətn diskurslarına müxtəlif ekstralingvistik amillər təsir edir. Bu təsir nəticəsində mətn sıxılır və mətdə məzmun qısa dil vasitələri ilə təqdim olunur. Qənaət qanununun tələblərinə müvafiq proses baş verir. Qənaət prinsipinin dil vasitələri funksional sistem aspektində komplekslik təşkil edir. Əsas müddəə ondan ibarətdir ki, qənaət prinsipi - kommunikasiyada və qarşılıqlı ünsiyyət situasiyasında rəşional seçimdir. Bu prinsip dil vasitələrindən minimum istifadə etməklə maksimum məzmun və mahiyyəti ötürməkdir.

Dildə qənaətin nəticəsi kimi qısa, sıxılmış mətn meydana gəlir, struktur-semantik sıxılma formalaşır. Beləliklə, dildə qənaət prinsipi dil vasitələrinin optimal seçmi ilə, formal qısalıq və mətnin informasiya yükünün son dərəcə yığcamlığı ilə xarakterizə olunur.

Mətnlərdə dil vasitələrinə qənaət edilməsi mətnin formal (struktur) və informasiya bazasında kompressiya (sıxılma) olunması deməkdir. Mətnlər üçün bu sahədə başlıca istiqamətlər aşağıdakılardır: 1. Mətnin fiziki gərginliyi azalır, mətnin bir sıra elementləri kəmiyyət baxımından ixtisar olunur; 2. Yığcamlıq və qənaət üçün tipik mətnlər formalaşır. Burada müxtəlif dil vasitələri (qrafik, sözyaradıcı, leksik və sintaktik vasitələr) mətnlərin yığcamlığını təmin edir.

Mətnin formal cəhətdən, strukturunun sıxılması sözyaradıcılığı və sintaktik yolla həyata keçirilir. Sintaktik quruluşda böyük konstruksiyaların kiçikləri ilə əvəzlənməsi, təktərkibli, elliptik və nominativ sözləmlərin yaranması ilə müşayiət olunur. Formal kompressiya (sıxılma) nəinki söz və cümlə səviyyəsində, eyni zamanda, bütöv mətn səviyyəsində özünü göstərir. Məzmun və mahiyyətin kompressiyası (sıxılması) mətnin semantik yükünü azaldır. Fikir planında aktuallaşan bir sıra vasitələr qrafik cəhətdən transformasiya olunur, çevrilir.

Dilçiliyin mühüm sıxılma vasitələrindən olan qənaət prinsipi müxtəlif ekstralingvistik amillərlə (psixoloji, psixofizioloji və sosial), dil daşıyıcılarının yaddaş və təfəkkürü, qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələri, situasiyaları və s. ilə şərtlənir [39].

Qənaət nəzəriyyəsi dildə və nitqdə, ümumi dilçilikdə ideyanı aktuallaşdırır, dilin antroposentrik (əsas, başlanğıc) istiqamətini müəyyənləşdirir, dilin praqmatik (semantika və dilçilik), sosiolingvistik (dil və cəmiyyət), koqnitiv lingvistik (üslubiyyət və nitq mədəniyyəti), psixolingvistik, kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsini inkişaf etdirir. Dildə qənaətin təbiəti müxtəlif bilik sahələrinin də marağına səbəb olur. İlk növbədə praqmatik (məna) çərçivədə bir sıra dil vasitələri adresantın praqmatik intensiyasını (niyyətini), fikir prosesinin formalaşmasının yığcam qənaətlə verilməsini təşkil edir. Dil vasitələrindən ümumi ünsiyyətdə rəasional seçimi müəyyənləşdirir. Qənaətin

praqmatik meylini, mətnin sıxlaşdırılmış informativliyini, müasir qarşılıqlı ünsiyyət əlaqəsini və s. təyin edir.

Dildə qənaət prinsipinin öyrənilməsi sosiolinqvistik aspektdə yeni rakursları üzə çıxarır: insan və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri, qarşılıqlı əlaqə və təsiri, bu zaman sıxışdırılmış, yığcamlaşdırılmış mətnlərdə adresatın sosial mövqeyi müəyyənləşir.

Günlər ötür, ömür əriyirdi. Mənzil adi, iş həmənkı, korrektura səhifələri, əlyazmaları ona yorucu, övlad-uşaq da yad kimi görünürdü [29, c.2, s.192].

Mətbəx, qab-qacaq, boruları, burmanları, lalaları pas tutmuş köhnə soba ona bu qədər dogma, şirin görünməmişdi. (...) Qanadı çatmırdı uçsun. (...) Adam axtarırdı, (...) kimə necə dil-ağız etsin [29, c.2, s.194].

Birinci mətnin ikinci cümləsinin əvvəlində inversiya baş vermiş və xəbərlik şəkilçisi (*mənzil adidir, iş həmənkidir*) ixtisar olunmuşdu. İkinci mətnin ikinci cümləsində inversiya baş vermiş, üçüncü tabeli mürəkkəb cümlədə isə baş cümlə (*bilmirdi, kimə necə dil-ağız etsin*) ixtisar olunaraq sıxılmışdı. Eyni zamanda ikinci mətnin ikinci və üçüncü cümlələrində temanın ixtisarı da baş verir.

Koqnitiv çərçivədə dilin qənaət prinsiplərini öyrənmək *stereotipləşmə* (düşüncə tərzii) *hadisəsi* ilə əlaqəli götürülür. Qənaətin qeyri-mümkün kiçildilməsi dərkətmə prosesinin ifadəsində standart situasiyalara müvafiq informasiyaları ötürür, insanın tarixi təcrübəsi burada nəzərə alınır. İnsanın qavramının “rituallaşması” sterotiplərlə əks olunur.

Dildə qənaət prinsipini psixolinqvistik istiqamətdə öyrənməklə insanın operativ yaddaşı, təfəkkürü, onun nitqi diqqət mərkəzində olmuşdu. “Biliyin ümumi fondu” adresanta və adresata verilmə məsələləri, onların eksplisit ifadə vasitələri və implisit problemi ilə bağlı öyrənilmişdi.

Əmr, arzu, istək, çağırış, təhrik, buyruq, öyüd, nəsihət, məsləhət xarakterli əmr cümlələri bədii nəsrədə, xüsusilə, dramatik əsərlərdə daha işləkdir. Bu tip cümlələrdə az sayda sözlə də qarşı tərəfə fikri tam olaraq çatdırmaq mümkündür, Məs:

Çalış artık söz danışma, Müşərrəf. Sualıma cavab ver [37, s.94]; Gəlmişəm evə aparım. Xahiş eləyirəm qarışma [37, s.95].

Nəqli, sual və əmr cümlələrinin yüksək tonla tələffüz edilərək hiss-həyəcanla dolğunlaşması nəticəsində nida cümlələri yaranır. Nida sözlərindən, məsdərlərdən və təkrarlardan ibarət olan, hiss-həyəcan bildirən, nitqdə qənaətə gətirib çıxaran nida cümlələri də bədii ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsidir, Məs:

Ay haray, köməyə gəlin, taxta bənd uçdu, adamlar qaldı altında! [37, s.98]
İnanma, başına dönüm, inanma! Aman günüdür! [37, s.106]

Funksional üslublar çərçivəsində dildə qənaət problemi çözülmüşdü. Xüsusən də, danışmaq nitqində qənaət prinsipinin meydana gəlməsinin şahidi oluruq. Buraxılmış üzvləri cümləni təşkil edən üzvlərə əsasən bərpa edilən yarımçıq cümlələr, eyni zamanda bir sözdən ibarət olub, sintaktik cəhətdən üzvlənməyən söz-cümlələr də bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də, dialoqların daha çox işləndiyi dram əsərlərində çox intensivdir.

- *Kabab necədir?*
- *Yaxşıdır.*
- *Buldozerçi sənə nəyindir?*
- *Heç nəyim.*
- *Cərrahiyyəni kim eləyəcək?*
- *Mən.*
- *Musiqini çoxmu sevirsiniz?*
- *Çox [37, s.73].*
- *Nə vurmusan, əmi?*
- *Kəklik, turac...*
- *Hələ qar yağmayıb, bu vədə kəklik?*
- *Var, tapıram.*
- *Bəs hanı, torban niyə boşdur?*
- *Ovçulara paylayıram [29, c.2, s.90].* - Danışmaq üslubuna xas olan bu dialoq nümunələrində yarımçıq cümlələr dildə qənaət prinsipinin baş verməsinə şərait yaradır.

Ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslub daha geniş sintaktik-üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Yarımçıq cümlələrin bir növü olan elliptik cümlələr bütöv cümlələrlə müqayisədə bədii dildə daha çox üslubi funksiyalara malikdir. Sual cümlələrinin xüsusi tipi olan ritorik sual cümlələri bədii dildə təsdiq və inkarlığın ekspressiv ifadə vasitəsidir. Qrammatik qaydaları üsluba uyğun olaraq işlətmədən nitqin kommunikativ keyfiyyət dəqiqliyi və məntiqiliyini saxlamaq, nitqin anlaşılıqlı və münasib verilməsinə nail olmaq çətindir.

İctimaiyyət, xalqın sosial rifahı və siyasi məsələlərlə bağlı məlumatlar, informasiyalar xalqa, onun hər bir nümayəndəsinə aydın, sadə, səlis, danışığı dilinə məxsus ifadələrdən istifadə etməklə çatdırmaq ictimai-publisistik üslubun əsas funksiyasıdır. Kütləvi üslubun yazılı formasına rəngarəng məzmununa malik qəzet və jurnallar, sosial şəbəkələrdə paylaşılan yazılar daxildir. Əsasən siyasi-ictimai məsələlərin işıqlandırıldığı və yaşından, ictimai rolundan asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qavranılan qəzetlərin dili jurnallarla müqayisədə daha sadədir. Belə ki, media yönümlü, əyləncə xarakterli jurnallarla yanaşı, ayrı-ayrı elm sahələrinin əhatə olunduğu, terminlərin üstünlük təşkil etdiyi jurnallar, konfrans materialları da mətbuat üslubuna aiddir:

“Bu il həm investisiya layihələri icra ediləcək azad olunmuş torpaqlarda, həm də ölkəmizin bütün yerlərində islahatlar davam etdiriləcək... Təbii ki, iqtisadi sahə istisna deyil” [86, s.4].

Publisistik üsluba aid olan bu mikromətndə əsasən bədii və danışığı üslubuna xas olan inversiya ilə yanaşı qoşulma hadisəsi də baş vermişdi. Hər iki hadisə nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artırmaqla yanaşı, həm də mətnin sıxılmasına səbəb olur. Publisistikada, xüsusən də, qəzet materiallarında, kütləvi çıxışlarda, radio və televiziya verilişlərində, bütün qarşılıqlı ünsiyyət sferasında informasiyanın sıxılması, kompressiv (sıxlaşdırılmış) strukturun ortaya çıxması, böyük həcmdə olan informasiyanın minimuma endirilməsi, minimum dil vasitələri ilə informasiyanın verilməsi halları da baş verir.

Dildə qənaət – mətn sisteminin daxilində baş verən dəyişkənlikdir. Bu dəyişkənlik dilin tələblərinə uyğun olaraq məlumatın sıxılaraq, fikrin ifadəsi üçün daha lazımlı hissənin saxlanması və ötürülməsini təmin edir. Nitqdə qənaət – dil vasitəsinin rəasional ifadəsi və ünsiyyət prosesində maksimum məlumatın minimum şəkildə çatdırılmasıdır [120].

Tələffüzün “yarımçıq tipi” ənənəsi dil vasitələrinin qənaəti ilə bağlıdır. Səs və səs birləşmələri dilin fonetik quruluşunda buraxılır. Morfoloji səviyyədə qrammatik formalar sadələşdirilir, bəsitləşdirilir, asanlaşdırılır. Nitq sintaksisində elliptiklik vasitələri nəinki cümlə səviyyəsində, həmçinin də sintaktik bütöv səviyyəsində müşahidə olunur. Yazılı nitqdə qənaət üçün müxtəlif tip terminlər işlədilir: kompressiya, sıxılma, ixtisar, kondensasiya, mətnin struktur-semantik sadələşdirilməsi, minimal və maksimal (əlverişli) struktur formalar arasında əvəzlənmə, məna yarımçıqlığı və s.

Mətdə nitqin aktuallığını (aktual üzvlənmə), yığcamlığını, lakonikliyini təmin etmək üçün semantik sıxılma prosesini həyata keçirən mətn vasitələrindən istifadə edilir.

Bəllidir ki, mətnin formalaşmasında formal əlaqə vasitələri sistemi mühüm rol oynayır. Bu sistem mətnin sıxılması prosesini deyildiyi kimi təmin edir. Mətn zehni prosesi inikas etdirən nitq fəaliyyətinin məhsuludur. Bu prosesə daha dərindən nüfuz etməyə, eləcə də, fikrin məzmununu və dil formalarının kommunikativ prosesinin təmin olunması məqsədilə bir bütövde əlaqələndirilən mexanizmlərin aşkarlanmasına imkan verir. Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitqin - əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır [114].

İ.R.Qalperin qeyd edir ki, *“mətn” termininin bir neçə işləm növü var. Bir tərəfdən “mətn” anlayışı danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı sözləmi (diskursu) təyin etmək üçün işlənir. Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırırlar* [109, s.97].

O.İ.Moskalskayanın fikrincə, *ümumi qəbul olunan yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkilatlandırma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir* [149, s.129].

A.Məmmədov mətnin sıxılmasını təmin edən vasitələr kimi aşağıdakıları göstərmişdi: “*Fonetik təkrar (bura alliterasiya, assonans kimi bədii üslubi üsullar daxildir); Morfoloji təkrar (cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı); Leksik təkrar (sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrarı); Sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarı və s.); Leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, önsözlər, determinantlar və s.); Deyktik elementlər (müxtəlif tipli əvəzliliklər, artikllar və s.)*” [77, s.26-27].

Mətnə semantik kondensasiya avtomatizmin yaranmasına xidmət edir. Avtomatizm dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında əvvəlki sözdən, yaxud sözlərdən sonra gələn sözün bəlli olması, müstəqil formada leksik vahidi işlətməyin qeyri-mümkünlüyüdür. Məsələn, “diş qıcamaq”, “göz bərəltmək”, “göz ağartmaq”, “dişinin dibindən çıxanı demək” və s. ifadələrdə sözlərdən biri işləndikdə də, digərləri məlum olur. Semantik sıxılma prosesində yaranan avtomatizmin leksik, sintaktik və psixoloji tipləri mövcuddur. Yuxarıda qeyd olunan misallar leksik avtomatizmə aiddir. Sintaktik avtomatizm bir sıra budaq cümlələrin quruluşu baş cümlənin quruluşundan asılı olur, bəzi feillərin tələbi ilə isimlər yalnız müəyyən hallarda işlənir. Psixoloji avtomatizm deyəndə müəyyən situasiya və hiss-duyğu ilə bağlı hər hansı bir söz və ifadələrdən istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Məsələn, dialoq şəratində:

- *Kimsən?*

- *Kilimçi.*

Bədii üslubda avtomatizm müəllifin yaradıcılıq bacarığı ilə əlaqədar olur. Çox asan yol tutan bir sıra söz ustaları bədii üslubda avtomatizmə meyil göstərirlər. Məs.:

*Qarşımda nazlanıb yenə **gülürsən**, Bilsən **gülüşlərin** nəyə bənzəyir?*

*Baxır nəvazişlə **ulu dağlara**, Özündən ixtiyar, **mutlu dağlara**;*

*Bilinməz qəlbinin **daşdıqları**, Yolçəkən gözlərlə bu **məhzun qarı**;*

*Qıvrım qamçılar vurub dağlara, **dənizlərə**,*

*Bir xəbərlə yaxlaşıb uzaqlardan **bizlərə** [80, s.21-67].*

Buradakı eyni cür səslənən sözlərin və ya təkrarların işlənməsi, əslində, avtomatizmdən irəli gəlir. Misralarda obyektiv təfəkkür, yaradıcılıqla yanaşı, avtomatizm də mövcuddur.

Semantik kondensasiya analitizmə yol açır. Semantik sıxılma bir tərəfdən də nitq prosesində, həmçinin dilin leksik-semantik sistemində *analitizmi* (uyğunluq, bərabərlik) gücləndirir, başqa bir tərəfdən mənanın mətndə polyarlaşmasına təsir edir. Analitizm dildə analitik quruluşun inkişafıdır. Vaxtilə hal morfoloji göstəriciləri ilə təzahür olunan bir çox anlayışlar (səbəb, məqsəd, istiqamət, zaman və s. anlayışları) müasir Azərbaycan dilində daha çox qoşmalar vasitəsilə ifadə olunmuşdu. Aydın ki, qeyd olunan anlayışların ifadə olunmasında analitizmin formasını görmək olur.

Semantik sıxılma Azərbaycan dilində morfoloji kateqoriyaları analitik yolla ifadə edir. Yəni bir sıra qrammatik kateqoriyalar analitik yolla da ifadə olunur. Məs.: kəmiyyət kateqoriyası (*beş damcı, beş nəfər* və s.); inkarlıq kateqoriyası (*nə gülür, nə danışır* və s.); tərz kateqoriyası (*qaçaraq çıxdı, qalxıb baxdı* və s.).

İnformasiya axını, maksimal vahidlərlə müqayisədə minimal vahidlərlə daha tez, sürətlə çatdırılır. İnformasiyanın maksimal semantik həcmi minimum həddə çatdırılır. İnformasiya predikativ sintaktik vahidlər vasitəsilə reallaşır. Böyük həcmdən kiçik həcmə doğru inkişaf gedir, yəni burada semantik kondensasiya hadisəsi müşahidə olunur. Bu halda informasiyanın semantik həcmi, tutumu qorunaraq saxlanılır. İxtisarlarda nəticəsində dil vahidlərində sıxılma baş verdiyi halda, çatdırılan fikir, məzmun öz ifadəliliyini, tamlığını saxlaya bilir.

Semantik kondensat, bir qayda kimi qrammatik münasibətlərdən asılı olaraq ifadənin yalnız bir komponentindən istifadə edərək, bir söz birləşməsinin bir sözə çevrilməsilə yaradılan sözdür: *незавершенное строительство – незавершенка; галогенные фары – галогенка; нефтяная промышленность – нефтянка, пищевая промышленность – пищевка; наличные деньги – наличка* и др. [173, s. 222].

İ.A.Ustimenko yazır ki, semantik kondensat nitq axınının sıxılmasına imkan verən vasitədir, yəni maksimum informasiyanın minimum vaxt ərzində çatdırılmasıdır.

Semantik kondensasiyanın yaranması rus dilinin sözyaradıcılığında aktiv prosesdir, xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir: a) minimum fonetik qabığa maksimum fikrin yerləşdirilməsi; b) ifadəlilik; v) zənginlik; q) dil ünsiyyətində, kütləvi informasiya vasitələrində, internet jarqonundan aktiv istifadə. Kondensat üslubi cəhətdən qeyd olunub, omonim və çoxmənalılıq münasibətinin inkişafı ilə səciyyələnir, çətinliyə və kondekstdən kənar qavrayışa səbəb ola bilər [173].

Semantik kondensasiyanın bir çox vasitələri mövcuddur:

1. Danışıq nitqində şəkilçilərin sıxılması ilə: *gələcəyəm – gələcəm, qaçacağam – qaçacam, gəlmişsiniz – gəlmisiz və s;*

2. Danışıq nitqində mürəkkəb sözlərin sıxılması ilə: *kəklikotu – kəkotu, qayınana – qaynana, günaşırı – günaşrı və s;*

3. Danışıq nitqində sözlə şəklçi sərhədində sözün sıxılması: *harada – harda, orada – orda, burada – burda və s;*

4. Elliptik buraxılma:

- *Müdür sizsiniz?*

- *Xeyr, mən növbətçiyəm.*

- *Yer verərsinizmi?*

- *Müdür gələr verər.*

- *Gec gələr?*

- *Gələr.*

- *Nə vaxt gələr?*

- *Səhərdən dalınca adam gedib, gələr.* [28, c.1, s.69].

Bütün bu vasitələr kondensatları əmələ gətirir. Kondensatdan yalnız qənaət məqsədi üçün istifadə olunmur. Yarımçıq kondensatlar ekspressiya yaradır, nitqin ifadəliliyini gücləndirir, emosionallığı artırır. Kondensat dildə dərkətmə və anlamı təmin edir. Semantik kondensatlar qeyri-normativ şəraitdə meydana çıxır.

Semantik kondensat, həqiqətən də zamana qənaət etmək üçün meydana çıxır, ondan informasiyanı az müddətdə çatdırmaq üçün istifadə edilir. Semantik kondensat

ekspressivlik yaradır, müxtəlif ifadə çalarları münasibətlərini, informasiyanın mənbələrini demokratikləşdirir. Eləcə də, semantik kondensat oxucu, dinləyici və informasiyanın mənbəyi arasında olan məsafəni ixtisar edir, diqqəti yönəldir, inamla informasiya mənbələrini kütləviləşdirir. Nitqdə semantik kondensatlardan istifadə təbii prosesdir, dildə progressiv, çevrilmiş nitqdə çoxmənalılıq və omonimliyi doğurur.

“Semantik kondensasiya” terminini müxtəlif tədqiqatçılar fərqli terminlərlə ifadə etmişlər: “*компрессия*” [117], “*включения*” [186], “*сжатия*” [108], “*сметчения*” [178], “*универбация*” [151], [111] və s.

Sabitləşmə dərəcəsinə görə sözlərdə qənaət həm yazıda, həm də tələffüzdə baş vermişdi. Sözlərdə qənaət və ya səs düşülməsi öncə tələffüzdə baş verir. Onların bəzisi müvəqqəti xarakter daşımış, orfoqrafiyada möhkəmlənməmişdi [79, s.20].

Sıxılma hadisəsi dialoq nitqində dah çox müşahidə olunur. Bu sıxılma mətnin məzmununda özünü göstərir. Dialoji mətnlərdə dil vahidlərinin ixtisar olunması hesabına yaranan söz-cümlələr, vokativ və yarımçıq cümlələr, ellipsis, parselyasiya hadisələri də özünü göstərir. “*Sıxılma nitqdə qənaət yaradır, bu zaman: feilin formaları müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunur; ixtisar formalarının işlənməsinə meyil yaranır; “suppresiya”ya yol verilir, danışan söhbəti kəsir, daha danışmur*” [115, s.256].

Dilçilikdə sıxılma mənasını ifadə edən “*компрессия*” termini semantik ellipsis termini ilə yanaşı işlənir. S.İ.Litvin *компрессия* terminini belə şərh edir: “*Mətnin kompressiyası əsas məzmunun sıxılması şərti ilə həcmnin kiçildilməsidir*” [140, s.35].

Cümlənin həcmnin dəyişməsi sintaktik kondensasiyanı təşkil edir. Bu dəyişmə müxtəlif dil hadisələrini törədir. Cümlənin həcmi şair və yazıçı, publisist özü mətnin üzərində redaktə əməliyyatı aparan zaman dəyişə bilər. Bu fərdi bir işdir. O zaman sıxılma yaranır. Yazar mətnin bütün təfərrüatlarını vermək istəmir.

Digər tərəfdən mətnin həcmi oxucular da dəyişə bilər. Onlar mətnin lazım olan, daha vacib hesab etdikləri hissələrini yadda saxlayır, şifahi və ya yazılı nitqdə istifadə edirlər. Qalan hissələrini isə ixtisar edərək, cümlə konstruksiyalarının həcmi məqsədli şəkildə kiçildərək, çətinlik, ağırlıq, artıqlıq yaradan dil vasitələrini sıxaraq nitqdən

çıxarırlar. Bu sıxılma mətnin daha yadda qalan olmasına şərait yaradır və qarşı tərəfə çatdırılmasını daha da asanlaşdırır.

Sıxılmanı yaradan faktorlardan biri də dilçilik termini kimi işlənən *transformasiya*dır. Dil vahidlərinin transformasiyası dedikdə, cümlələrin bir formadan başqa formaya düşməsi, sintaktik vahidlərin çevrilməsi başa düşülür. Bu vəziyyət tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən məqsədlərlə feili tərkibli - feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibli sadə cümləyə çevrilməsində özünü göstərir:

Ata-ana öz övladına nə cür bağlanarsa, biz də o bağa elə bağlanmışıq [50, s. 78].
- *Biz də o bağa ata-ana öz övladına bağlandığı kimi bağlanmışıq; O necə qarşılıysa, biz də elə etməliyik* [61, s.76]. - *Biz də onun qarşılıdığı kimi etməliyik*. Tərz budaq cümlələrində -dığı⁴ şəkilçili feili sifət tərkibli sadə cümlələrə çevrilməklə sıxılma baş vermişdi.

Sadiq kişi o vaxt usta Hüseyinin dükanına yetişdi ki, usta bir müştərinin başını qırxıb qurtarıb qanatdığı yerlərə pambıq düzürdü [29, c.2, s.43]. - *Usta müştərinin başını qırxıb qurtarandan sonra Sadiq kişi usta Hüseyinin dükanına yetişdi*. Zaman budaq cümləsi -anda² şəkilçili feili bağlama tərkibli sadə cümləyə çevrilərək sıxılır.

Bildiyimiz kimi tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə tema, budaq cümlə isə rema rolunda çıxış edir. Lakin tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci tipində, yəni budaq cümlənin əvvəl, baş cümlənin isə sonra işləndiyi mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrə transformasiyası nəticəsində budaq cümlə əvvələ keçir, baş cümlə isə ondan sonrakı sırada yer alır. Məsələn: *Kişi onda ayıldı ki, gördü geridən özgə hənir gəlir* [29, c.2, s.41]. – *Kişi ayılanda geridən özgə hənir gəldiyini gördü*.

Bu halda mürəkkəb cümlənin teması olan (*Kişi onda ayıldı ki*) hissə cümlənin sadələşdiyi zaman reması, mürəkkəb cümlənin reması olan (*geridən özgə hənir gəlir*) hissə isə sadə cümlənin temasına çevrilir. Bu da onu göstərir ki, sintaktik kondensasiya aktual üzvlənmənin dəyişməsinə səbəb olur. Yəni tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşu dəyişdiyi zaman tema-rema ardıcılığı da dəyişir.

Sintaktik kondensasiya mətnin monopredikativ strukturu ilə bağlı məsələlərdəndir. Sintaktik kondensasiya nəticəsində mətnin mənası dəyişilmir, bir çox ikinci dərəcəli vasitələr itir, ixtisar olunur. Beləliklə, mətndə monopredikativ struktur meydana çıxır. Üslubiyyatda kondensasiya - cümlənin həcmnin dəyişməsi, dil formalarının transformasiyası deməkdir. Verilmiş informasiya da sıxılır. Bunun qənaət baxımından əhəmiyyəti üzə çıxır. İnformasiyanın sıxılmasının digər bir əhəmiyyəti orasındadır ki, çox vaxt sərf olunmur.

Sintaktik səviyyədə kondensasiyanın *variant kondensasiyası* da meydana çıxır. Həmin səviyyədə müəllif fərdiliyi, variantlılıq məsələləri üzə çıxır. Lazım olan forma müəllif tərəfindən yığcamlıq yaratmaqdan ötrü fərdiləşdirilir. Variant deyəndə eyni dil vahidinin müxtəlif biçimdə ifadəsi, işlənməsi və təzahürü dərk edilir. Variantlılıq – mətn və nitq şəratindən, həmsöhbətlərin sosial və dialekt mənsubiyyətindən asılı olaraq meydana gələn nitq müxtəlifliyi, nitq fərqliliyidir. Sıxılma hadisəsinin bu formasını çox zaman üslubi-fərdi variantlar formalaşdırır. Məsələn, mətndə “*Zemfira*” əvəzinə *Zema*, “*Tamara*” əvəzinə *Toma*, “*Yusif*” əvəzinə *Yuska*, “*İbrahim*” əvəzinə “*İbiş*” və s. işlənir.

Sintaktik kompressiya informasiyanın kəmiyyətini azaldır. Mətndə sintaktik kondensasiyanın ifadə vasitələri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Mübtədasız təktərkibli cümlələrlə: *Kiçik çillənin ortaları idi. Ürək ağrısını ovmazlar* [49, s.45-76]; *Danışırıldı ki, bura qazamatdır* [81, s.34].

2. Şərt budaq cümləsi ilə: *Əgər Məşədi qarpız kəsdiyi kimi diqqətlə ticarət etsəydi, indi onun pulu əlli min deyil, yüz əlli min olardı* [37, s.12].

3. Elliptik və ya yarımçıq cümlələrlə ifadə:

- *Nişanladıqları oğlan kimdir?*
- *Kolxozda mühasibdir.*
- *Əsgərlikdən gələndən sonra qızla görüşmüşən?*
- *Görüşmüşəm.*
- *Oğlan bunu bilmir?*
- *Deyəsən, bilir.* [28, c.1, s.115].

Dil informasiyanın danışanın düşüncəsindən dinləyənin təfəkkürünə verilməsini təmin edir və bu məlumata hər biri mürəkkəb konfigurasiyalar əmələ gətirən semantik vahidlərdən ibarət konstruksiyalardan təşkil olunan bir anlam olaraq baxılır [171].

Sıxılmanı müxtəlif vasitələr törədir. Bunlara sıxılma vasitələri də deyilir. Mətdə sıxılmanı törədən vasitələrdən biri unverbasiyadır. *Unverbasiya* - formal və semantik cəhətdən sözün və digər dil vahidlərinin tərkib hissələrinə ayrılma, parçalanma və bu yolla sıxılmasıdır. Bu o deməkdir ki, mətdə əvvəlki forma və məna itir, əvəzinə yeni yığcam, sıxlaşdırılmış forma və semantika daxil olur.

Univeballaşma söz və ifadə, cümlə yaradıcılığı vasitələrindən biridir. Həmin vasitə həyatın sürətli tempi, yeni anlayış və predmetlərin meydana gəlməsi, həmçinin insanın gərgin duruşunda nitqə qənaətin meyil etməsində istifadə olunur. Unverbasiya abrevasiyanın bir görünüşüdür, dil vahidini sıxır. Sözyaradıcılığının kompressiv növüdür. Sıxılaraq yeni dil vahidi yaranır. Bu proses daha çox danışıq nitqi üçün səciyyəvidir. Dil qənaət vasitəsi kimi doğulur, həmçinin yığcamlıq və ekspressivlik əmələ gətirir. İnsan təfəkkürü dil bazasında inkişaf edərək nitqdə inikas olunur. Nitq bəlli olduğu kimi, həm nitq fəaliyyəti, həm də nitqin yaranması ekspressiv cəhətdən müxtəlif çalar və məzmununda olan mətnlərdir ki, bu da dilin ekspressiv funksiyasının təsirinin nəticəsidir. Deməli, dilin ekspressiv funksiyası danışanın emosional vəziyyətini, onun göstərilən predmetlərə və reallığa subyektiv münasibətini ifadə etmək bacarığıdır.

Son illər Azərbaycanda gedən sosial-siyasi proseslər müasir Azərbaycan ədəbi dil sferasında da coşğun və qızgın dəyişmələrlə xarakterizə olunur. Sosial münasibətləri ifadə etməkdən ötrü yeni formalar tapılır, aktiv vasitələr mətn sintaksisini də əhatə edir.

Ekspressivlik ümumi dil kateqoriyası kimi dilin bütün sahələrini əhatə edir və onun ifadə imkanları hədsizdir. Ancaq müasir linqvistikada ekspressiv sintaksis problemi daha çox aktuallaşmaqdadır. Bu, mətn strukturunun, mətnin kondensasiyasının, nitq fəaliyyəti subyektivi kimi şəxsini, müəllifin dili, onun danışığı, şifahi-dialoji nitqin pragmatik cəhətlərinin, danışanın və dinləyənin qarşılıqlı

münasibətlərinin, nitq ifadəliliyinin gücləndirilməsinin səs və digər vasitələrinin öyrənilməsi və onun eşidənə təsirinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır.

Artıq biz öz Qarabağımıza qayıtmışıq!

Artıq biz otuz ildən sonra da olsa, öz torpağımıza sahib çıxmışıq!

*Artıq biz öz Vətənimizdəyik və hər zaman, hər an ucadan, qürurla, var səsimizlə
“Qarabağ Azərbaycandır!” – deyə hayqırırıq!*

Bu xarabalıqlar da bizə çox dogma, çox əzizdir!

Əvvəla, Vətənimizdir! [85, s.3]

Ekspressiv sintaksis məsələsini bir sıra görkəmli dilçilər tədqiqata cəlb etmişlər. [94], [121], [161]. Akademik V.V.Vinoqradov bu məsələyə üslubi sintaksis çərçivəsində toxunaraq yazır ki, *sintaktik konstruksiyaların bu və ya digər kombinasiyalarına xas olan ekspressivlik ifadəli, təsviri çalarların problemini əhatə edir* [108, s.73].

Deməli, canlı nitqdə ekspressivlik və kondensasiya həm prosodik vahidlərlə - ritm, temp, ton, fasilə, melodika, intonasiya ilə, həmçinin də söz sırası ilə gerçəkləşir.

III FƏSİL

KONDENSASIYANIN (SIXILMANIN) DİLDƏ TƏZAHÜRÜ

3.1. Cümlədə kondensasiyanın (sıxılmanın) təzahür formaları

Dilin sintaktik quruluşu digər yaruslarına nisbətən dəyişməyə qarşı daha çox mühafizəkar olub, uzun inkişaf prosesi keçirir. Dilin daha sonrakı inkişaf mərhələsinin məhsulu olan sadə və mürəkkəb cümlələrin daha təkamül formalarının mövcudluğu həmin dilin qədim zamanlarından nəşət etdiyindən soraq verir.

Mətn cümlələrin birliyindən yarandığı üçün sıxılma həmin konstruksiyanın quruluşunda özünü göstərir. Mətnədə quruluşuna görə fərqlənən cümlələrlə yanaşı, cümlə üzvlərinin ixtisar olunduğu söz-cümlə, yarımçıq, qoşulma və s. formalı konstruksiya da mövcuddur.

İlk növbədə, sıxılmanın müşahidə olunduğu, *ellipsis hadisəsinin* nəticəsi olan elliptik konstruksiya nəzərdən keçirək. Mətnədə ellipsis hadisəsi sıxılmaya səbəb olur. Ellipsis prosesi zamanı söhbət mətnin müəyyən komponentlərindəki hər hansı vahidin yalnız yoxluğundan gedə bilər. Mətn qurularkən başlanğıc mərhələni təşkil edən komponentlərdə ellipsis hadisəsinin ortaya çıxması üçün əlaqəli şərait yaradılır. Mətn daxilində özünü göstərən ellipsis mətnin bütün komponentlərinə eyni dərəcədə aid olan ümumi üzvlə genetik qohumluq münasibətindədir. Dəyərə malik vahidin yoxluğu kimi səciyyələnən ellipsis dil təsəvvüründə yox olmağa doğru gedir və daha dərinde gizlənmiş tam bütöv variantla əvəz edilir. Buradan belə çıxır ki, formal baxımdan ellipsis prosesi tam təkrar kimi səciyyələnən xüsusi struktur tekstyaradıcı faktordan mümkün olan maksimal uzaqlaşmadır [19].

Elliptik söyləmlərin semantik və kommunikativ xüsusiyyətləri göstərir ki, bu modellər dilin sonrakı inkişaf mərhələsində daha çox əmələ gəlməyə başlamışdı. Bunu

elliptik cümlələrdə sintaktik subyektin və predikatın mövqeyi, cümlə üzvləri arasındakı eksplikasiya və predikatv münasibətlər göstərir.

Norma pozuntusu “qrammatik sıra, zəncir, silsilə, xətt” elliptik düzülüşü xarakterizə edən cəhətlərdəndir [152].

Dil inkişaf etdikcə onda yeni ənənələr, hadisələr yaranır. Məna yükünü qoruyub-saxlamaqla informasiyanın müəyyən hissəsi potensial (gizli) duruma düşür, sintaktik vahiddə sıxılma – müəyyən üzvün buraxılması, yəni ellipsis hadisəsi baş verir. Ellipsis bütün dil vahidlərində, xüsusilə də, sintaktik vahidlərdə - sadə və mürəkkəb cümlələrdə, mətnə özünü göstərir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, intellektual və emosional nitqi özündə birləşdirən danışiq dili yazılı mətnlərdə dialoq formasında təzahür edir. Dil vasitələrinin ixtisarı ilə yaranan sıxılma ilə səciyyələnən bu forma dialoqun təbiətindən irəli gəlir.

Ellipsisdə sıxılmanın daha aktiv olduğunu müşahidə edirik. Mətnin məzmununun daralması, yığcam formada ifadəsində elliptik cümlələrin xüsusi rolu var. Atalar sözləri və məsəllərin də böyük bir qismi yığcam konstruksiyalı elliptik cümlələr əsasında formalaşır. Buna əsasən deyə bilərik ki, ellipsis, nitqdə qənaət və ya sıxılma hadisəsi uzun tarixi inkişafa malikdir.

Ellipsis hadisəsi xüsusilə dialoq şəraitində sıxılmaya gətirib çıxarır:

- *Çəkməyə həvəsiniz varmı?*
- *Heç bilirsiniz nə qədər. Çox! Mən böyük arzularla gəlmişəm. Bura böyük ümid bəsləyirdim. Mən ilk əsərimi burada yaratmaq istəyirdim.*
- *Bunu niyə ilk əsərin hesab edəcəksən? Orada nə verəcəksən?*
- *Ancaq həyatı. Gördüyüm həyatı [28, c.1, s.93].*
- *Necə olacaq, ilin iki ayını çöldə gəzir, on ayını dustaqxanada [75, s.246];*

Dialoji mətnin ikinci, dördüncü cümlələrində və beşinci cümlədə ellipsis ixtisar olunmuş cümlə üzvlərinin hesabına yaranır.

Dialoqda sıxılma həm də qeyri-verbal şəkildə olur, yəni danışan nitqinin müəyyən hissəsində susur, bu zaman yazıda nöqtələrdən istifadə olunur:

- *Əbil, sizdə yoxdur bu şəkildən? Axı gərək...*
- *Vardı...*
- *Heç onu görürsən? Görüşürsünüz?*
- *Onların işi çox olur. Vaxt tapa bilmirlər.*
- *Yəni heç görmürsən?*
- *Olar, beş-altı il. Deyirlər, keçən il o yanlara gəlibmiş.*
- *Hə, gəlmişdi... [37, s.126].*

Dialogun sual cümlələri də sıxıla bilir:

- *Heç görmüsən?*
- *Görmüşəm*
- *Neçəsini?*
- *Birini.*
- *Yaxşı idi?*
- *Bəli [37, s.243].*

K.Həbibova yazır ki, *semantik ellipsis hadisəsi dialog nitqində də geniş yer tutur. Dialog zamanı bu, informator və adresatın qarşılıqlı ünsiyyət prosesindəki intellektual səviyyələrin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olur [38, s.79].*

Azərbaycan dili sintaksisinin geniş tədqiqata ehtiyacı olan sahələrindən biri də *ellipsis və kondensasiya* problemidir. Təbii ki, uzun illər hind-Avropa dilərinin sintaksisində ellipsis, elliptik konstruksiyalar və s. linqvometodikanın tələbləri səviyyəsində və onunla bərabər nəzəri dilçiliyin tələbləri mövqeyindən araşdırılmışdı. Həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə sintaksisində bu mövzu ilə əlaqədar müəyyən aspektlər sistemi meydana çıxmışdı. Bu sistemin əsasında yarımçıq və elliptik cümlələrin də struktur-semantik, eləcə də, kommunikativ-praqmatik baxımdan xarakterizə olunması, onların məna parametrlərinin sistemləşdirilməsi, funksional sintaktik məzmununun təhlili, onların daxili komponent quruluşunun öyrənilməsi və nəhayət, Azərbaycan dilinin sadə və mürəkkəb cümlələrində, həmçinin də mətndə

ellipsislə bağlı bölgü meyarlarının təyin olunması və bu bölgünün realizə olunması məsələləri də dayanır.

Realizə olunan təsnifat belədir:

Sadə cümlələrdə kondensasiya. Düşüncənin müəyyən ifadə forması olan elliptik sadə cümlələrdə feili və ismi xəbərlər buraxıla bilər. Bu cür cümlələri fikri kondensasiya biçiminə salmaqla yanaşı, düşüncəni daha obrazlı və qənaətli edir.

Əmr cümləsində kondensasiya:

- *Bəh-bəh!*
- *Doğrudan, bəh-bəh*
- *Bulvarın güllərinin ətri...* [28, c.1, s.91];

Sual cümləsində kondensasiya:

- *Nə yazı?*
- *Oxuyaram bilərsiniz.*
- *Elə indi?* [28, c.1, s.100].

Mürəkkəb cümlələrdə kondensasiya. Mürəkkəb quruluşlu elliptik konstruksiyalarda ən çox budaq cümlə buraxılır, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə həmin hadisə mürəkkəb cümlənin sadə hissələrindən birincisi, yaxud bir neçəsində xəbərin tam və ya natamam ixtisarı olaraq müşahidə edilir. Məsələn:

Sən çörəyi ellərdən, suyu göllərdən... (atalar sözü); *Ağ ayran ağaclar dibində...*
Qara kişmiş bəylər çibində...(atalar sözü); *O, bircə onu dərk etmək istəyirdi ki...* ;
Bağışla... mən nə biləydim ki, orada duran var. Ağaclarınız da elə sıxdır ki... [29, c.2, s.24-31]; *Əgər o, Mələyi eşitməsə, onda...* [90, s. 36]

Mətnə kondensasiya. Mətn cümlələrin müəyyən düşüncə ətrafında əlaqəli birliyi. Bu əlaqəli birlik təkcə bütöv formada deyil, eləcə də kondensasiya olunmuş biçimdə də təqdim edilə bilər:

Ağbatanda dünən üç nəfər ölmüşdü. Hökmdar Deyok, aqil və abid Qayanar və hambal Dayandur. Onların üçünü də bir qəbiristanlıqda... Dəfnin birində doxsan min adam, birində doxsan nəfər, o birində isə doqquz nəfər... [29, c.2, s.28].

Deyin, bizik, onun yoldaşları. Biz bir parça çörəyimizi... Qarlı-boranlı günlərdə...; Deyə idin, tanışlıq verə idin: bəs biz bu boyda vaxtımızdan... O da olmasa, evinə yollana idin. Əlin oradan da üzülübsə, zəng eləyəydin. Evinə. Axşam gəzintisində bəlkə... [28, c.1, s.137];

Birinci mətndə kondensasiyanı *dəfn edirdilər* və *iştirak edirdilər*, ikinci mətndə *əsirgəmədik* və *paylaşdıq*, üçüncü mətndə isə *sərf edirik* və *görüşərdiniz* feili xəbərlərinin ixtisarı yaratmışdı. Cümlə üzvlərinin ixtisarı eyni zamanda, emosionallıq yaradır. Bu, deyilən fikrin təsir qüvvəsini artırmağa xidmət edir.

Elliptik cümlələr sıxılmış, qısa, lakonik formalardır, danışanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Bu formalar məhz xəbərin buraxılması ilə yaranır. Digər üzvlərin cümlədə, mətndə buraxılması yarımçıq cümlələrdə müşahidə olunmaqdadır.

Bəzi tədqiqatçılar dil faktorlarına istinadən söyləyirlər ki, bir çox türk dillərinin elliptik cümlələrində nəinki baş üzvlər, digər ikinci dərəcəli üzvlər də buraxılır. Bunu ellipsisin struktur-semantik, üslubi-funksional təhlili də göstərir.

Mətndə kondensasiya yaradan elliptik cümlələrin konsituativliyidir. Bu, minimal əhatə deməkdir. Cümlə əvvəllər maksimal əhatədə olur, fərdi müəllif istəyindən asılı olaraq, minimal həddə enir. Fon burada mühüm rol oynayır. Buraya dialoq nitqinin strukturunda geniş müşahidə olunan situativ və kontekstual ellipsis aiddir. Bu faktlar danışmaq nitqi üçün xarakterikdir [145].

Kontekst və situasiyada meydana çıxan elliptik cümlələr dominant rolunu da oynayır. Bu rol həmin cümlə tiplərinin kondensasiya hadisəsinin formalaşmasındakı roludur. Sıxılma ilə yanaşı, burada insanın emosiyası da görünür. Elliptik cümlələrdə dominant rol konteksti, situasiyanı, intonasiyanı, fasiləni, jest və mimikaları da əhatə edir.

Beləliklə, kontekst minimal əhatəni, sıxılmış mətn mühitini fon yaratmaqla yerinə yetirir. Sözügedən dil vahidlərində kondensasiya mövcuddur və bu hadisəni ellipsis reallaşdırır. Elliptik cümlələr öz məişət-həyatı mənasına görə dünyanın məkan-predmet aspektini inikas etdirir. İmplicitlik əlaməti kondensasiya yaradan elliptik cümlələr üçün

xarakterik əlamətdir. Ümumiyyətlə, elliptikləşmə prosesi konstruksiyanın bütöv variantından qısa varianta doğru inkişaf edir [149].

Kondensasiya dialoq şəraitində işlənən elliptik konstruksiyalarda da özünü göstərir, məs: *Bəbir bəy özünəməxsus bir əda ilə öskürdü, içəri girdi. Qumru yük yerindən balıq gətirdi. Bəbir bəy yanını pəncərəyə qoyub: İstəməz, nə zəhmət (...)! – dedi* [81, s.10]. - “*Nə zəhmət*” ifadə-cümləsində “*çəkmək*” feili-xəbəri buraxılmışdır. Mətnə görə buraxılmış üzvü yerinə qoymaq olar.

- *Xəcalət verməyin, a bəy, kasıb evi olanda nə olar? Buyurun yuxarı başa (...)* [81, s.11]. - Dialoq parçasında da “*keçmək*” feili xəbəri ixtisar olunaraq elliptikləşmə baş vermişdi.

Digər bir nümunəyə də diqqət edək:

Bəbir bəy atlanan kimi qardaşı uşağı da atlandı.

- *Bu papaq bizə (...)! Aləmi xıngal kimi doğrayaram gərək!* [81, s.124]

Dialoqa diqqətlə baxanda “*bu papaq bizə!*” ifadə-cümləsindən sonra “*haram olsun!*” frazeoloji predikativliyi işlənmemişdi, bunun nəticəsində kondensasiya əmələ gəlmişdi.

Əmr məzmunlu elliptik cümlələrdə kondensasiya özünü müəyyən dərəcədə daha çox göstərir. Məs:

İçəridəki əmr edirdi:

- *O tüfəngi də bir tərəfə...!* [81, s.125].

Cümlənin sonunda “*at!*”, “*tulla!*” feillərindən biri ellipsisə məruz qalmışdı.

Ellipsis insanların həyat təcrübəsi nəticəsində yaranan həyati-aktual əhəmiyyətli, mürəkkəb, çoxölçülü bir sintaktik hadisədir. Onun aktuallığı, əsasən, “məişət, həyat tərzini söyləmi” olmasındadır. Ellipsis cümlənin struktur komponentlərindən birinin ixtisarıdır.

Kondensasiya hadisəsini yaradan elliptik cümlələrdə buraxılmış xəbəri kontekst və ya nitq situasiyası ilə asanlıqla rekonstruksiya etmək olar. Bu prosesdə buraxılmış üzv mətnin semantikasına görə də müəyyənləşə bilər. Məsələn: Tabeli mürəkkəb cümlədə ellipsis dedikdə, biz komponentlərdən birinin baş, yaxud budaq cümlənin işlənməməsini

nəzərdə tuturuq. Baş yaxud budaq cümlənin işlənməməsi ilə müxtəlif səbəblərdən və müxtəlif situasiyalarda meydana çıxdığı üçün onlar struktur-semantik rəngarəngliyə malik olur [35, s.78].

A.M.Muxina yazır ki, elliptik cümləyə yalnız o cümlələri aid etmək olar ki, onlarda, əslində, komponent düşümlü var, sıxılma var, amma onların zahiri ifadə tərzii yoxdur [150, s178].

Kondensasiya yaradan elliptik cümlələrin rekonstruksiyasından ötrü üç istiqamət müəyyənənmişdir: a) ellipsisin cümlə vasitəsilə bərpası; b) ellipsisin mürəkkəb sintaktik bütövün (kontekstin) vasitəsilə bərpası; c) ellipsisin situasiya vasitəsi ilə bərpası.

T.A.Starodubova qeyd edir ki, baş və budaq cümlə strukturundan biri ixtisar olunur və bu zaman elliptik mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Yeni predikativ vahid “sıfır vəziyyəti”nə düşür [167, s.5].

Kondensasiya yaradan elliptik cümlələr bir ənənə kimi dildə fəaliyyət göstərən qənaəti əmələ gətirir. Bədii əsərlərin epiloqlarında, reklamlarda və s. bu tip kondensasiya hadisəsi ilə üzləşmək olur, Məsələn:

Nə cür desin ki, bu iş borcudur, tapşırıqdır, onlu da, onsuz da görülməlidir, ona qalsa, bircə qəbrə də toxunmaz, ona qalsa.... [88, s.14] - cümləsində təyin, tamamlıq və xəbər kimi cümlə üzvləri buraxılmışdır.

Beləliklə, kondensasiya hadisəsini əmələ gətirən elliptik cümlələr subyektin psixoloji vəziyyəti ilə bağlı dildə fəaliyyəti görünən, üslubi-funksional baxımdan fərqlənən sintaktik vahiddir. Mətnin sıxılmış hissəsində informasiyanın başlıca məğzi qorunur, daha doğrusu, məlumatın əsas hissəsi bu formada öz ifadəsini tapır. Sıxılmış hissə qüvvətli psixoloji təsirə, həyəcana malikdir. Məsələn: *İrəli!, irəli, əsgərlər!*

Elliptik cümlələrin müasir dövrdə yeni variantları meydana gəldiyi üçün kondensasiya hadisəsinin də parametrləri dəyişir, artır, yeni sıxılmış informasiyalar əldə edilir. Məsələn: *İlhamla irəli (...)! Koronavirusla mübarizə (...)!*

Kondensasiyanı yaradan elliptik cümlələr mühüm ünsiyyət vahidi olmaqla yanaşı, həm fikir mübadiləsi prosesində, həmçinin də, humanist duyğuların, daxili sarsıntıların,

emosiyaların və s. durumların təzahürü anında istifadə olunur. Mürəkkəb cümlələrin sıxılması ilə fikrin yığılmasına şərait yaradan elliptik cümlələr ünsiyyət yaratmaq üçün də əlverişli vasitədir.

Aktual üzvlənmə və sıxılmış mətn sintaksisinin öyrəndiyi problemlərdən biri də müxtəlif *sintaktik hadisələrdir*. Həmin sintaktik hadisələrdən biri *parselyasiya*dır. Parselyasiya hadisəsi universal dil hadisələrinə aiddir. Bu hadisə müxtəlif aspektlərdə öyrənilmişdi. “Parselyasiya” fransız sözüdür, “parseller” sözündən götürülmüşdü. Azərbaycan dilində mənası “cümlənin hissələrə, parçalara, parsellərə ayrılması” deməkdir. Bu prosesdə qoşulma cümlələr yaranır. Parselyasiya hadisəsi də mətndə sıxılma hadisəsini doğurur. Parselyasiya hadisəsi mətni üzvləndirmə vasitəsidir. Bu cəhətdən parselyasiya mətndə sıxılma yaratmaqla yanaşı, ekspressiv sintaksisin də sahəsinə daxil edilmişdi.

Nitqdə, xüsusən, dialekt nitqində ən maraqlı hadisələrdən biri qoşulma konstruksiyalardır. Bunlar əsas söyləm (söyləm rus dilçiliyindəki “*всказывание*” termininin qarşılığı kimi işlənir) bitdikdən sonra əlavə məlumat, qeyd kimi verilən söz, söz birləşmələri və ya cümlələrdir [22].

“Грамматика современного русского литературного языка” kitabında qeyd edilib ki, cümlənin tərkibində söz birləşmələri, frazalar intonasiya cəhətdən ayrıca üzvlənərək öz növbəsində ritmik-melodik keyfiyyət əmələ gətirir, intonasiya konturları və müstəqil söyləmin ayrıca intonasiya yükü yaranır. Mətndə kondensasiya baş verir [180, s.645].

Bütöv olan cümlələr kəsilərək aralıq formalar yaranır, intonasiya sırası kəsik cümlələri xüsusi hala salır. Nitq axını olan parselyasiyada hər bir nitq vahidi əvvəlki cümlə ilə müqayisədə kiçilir (həcmə), qoşulan parselyatlar bazis cümləyə yenidən əlavə olunur. Mətndə parselləşmiş konstruksiyalar funksionallaşır. Parçalanan sintaktik struktur sıxılmış durumda kommunikativ vəzifəni ekspressiv çalarda yerinə yetirir. Parselyat söyləmin remasını təşkil edir. Məs:

Cəbonun da gözü gəzirdi. Qulağı səsdə idi [28, c.1,s.32];

Qız çox acıqlanmışdı. Özünə də, briqadirə də [28, c.1,s.15].

Necə buraxım, Tərgül? Ürəyim doludur. Dayan. Qoy ürəyimi açım. Tərgül bilirəm səni məndən uzaq salan nədir. Amma onu da bil ki, əgər sən mən deyənə gəlsən.....

Cəlil, taytuşlarını görürsən? Kimi aqronomdur, kimi traktorçu, kimi.... Axı nə deyim, e... Sənin yaşın, qolunun gücü.... [28, c.1,s.24].

Mətnədə sıxılan parselyatlar qüvvətli və xüsusiləşmiş üzvlərdir. Burada parselyat müəyyənləşdirici, təyinedici funksiya daşıyır. Mətn şəraitində parselyatlar predikativ üzvlərdən, tamamlıqdan, təyindən, zərflikdən, determinant üzvlərdən və s. ibarət ola bilər. Sıxılmış, ayrılmış parselyatlar mətnədə emfatik funksiyanı yerinə yetirir, üslubi variantları yaradır. Üslubi variantlar ilkin cümlə ilə sonradan parsellərə ayrılan cümlələr arasında ekvivalent təşkil edirlər, məs:

Maşın yollandı. Aşağı obaya [28, c.1,s.91];

Usta çox məlumatlı oğlandır. Haradan desən soraq verirdi [28, c.1,s.92];

Gəldim sizinlə görüşüm. İş məsələmi həll edəsiniz. Məni işlə təmin edəsiniz [28, c.1,s.203].

Diqqət edilsə görürük ki, mətnlərin tam forması belə olmalı idi: *Maşın aşağı obaya yollandı; Usta çox məlumatlı oğlan olduğu üçün haradan soruşsan, məlumat verərdi; Sizinlə görüşməyə gəldim ki, məni işlə təmin edəsiniz.* - Bu cümlələrin normal sintaktik quruluşudur. Yuxarıdakı isə ekspressivlik yaratdığı üçün parçalanıb, parsellərə ayrılıb və sanki yenidən qoşulub.

Çıxarmayıblar. Öz ərizəmlə. Səhəhətimə görə. Əsəb gərginliyinə görə...;

Elmi iş üzərində çalışıram. Alimlik işi üzərində [28, c.1,s.85];

Gecə saat on ikiyə işləyirdi. Şəhər gecəsi, Bakı gecəsi [28, c.1,s.91].

Parselyasiya müasir bədii mətnlərdə ekspressiv sintaksisin ən maraqlı və müntəzəm təkrarlanan üsullarından biridir. Onun geniş şəkildə yayılması bu mövzu ilə bağlı tədqiqatların da artmasına gətirib çıxardı. Bu tədqiqatlar həm ənənəvi üsullarla, həm də dilçiliyin yeni konsepsiyaları əsasında aparılmışdı. Bu sahədə tədqiqat aparan dilçilərdən E.A.İvançikova, Q.N.Rıbakova, O.M.Kalmuxambetova, O.P.Karkoşka,

R.O.Zelepukin, E.V.Qeorqiyeva, F.İ.Pankov, Y.V.Boqayavlenskaya, T.Q.Serbina, N.K.Filonova və başqaları parselyasiya hadisəsini müxtəlif aspektdən araşdırmışlar.

N.K.Filonova parselyasiyanı sıxılmış forma sayır və mətndə, nitq aktında kommunikativ intensiyanı təzahür etdirdiyini göstərir [174, s.63-64].

E.Y.İvanova parselyasiyanı vahid sintaktik quruluşun (cümlənin) bölünərək bir neçə müstəqil kommunikativ vahidə çevrilməsi kimi qəbul edir [121].

O.M.Kalmuxambetova qeyd edir ki, parsellər, xüsusilə də, söyləmlər arasında parçalanma; uzun pauzadan sonra yaranan xüsusi intonasiya zamanı sintaktik əlaqənin kəsilməsi; intonasiya və canlı danışmaq nitqini çatdırmaq cəhdi; predikativ xüsusiyyət; dil vasitələrinə qənaət və həmçinin nitqin lakonikliyinə təmin etmək; bədii təsvir vasitələrinin nitqin ifadəliliyini formalaşdırması və s. parselyativ konstruksiyanın əsas xarakterik cəhətləridir [127, s.150].

Qoşulmalar parselyasiyanın ekvivalenti olub, başlıca olaraq, söyləmin “yeni”ni ifadə edən, hadisələrin rəşional inkişafını şərtləndirən əlamətlərinin xüsusi nəzərə çarpdırılması əsasında meydana çıxır. Qoşulmalar əsasən söyləmdən - özül cümlədən qopub ayrılan və özünü mətndə rəngarəng biçimdə göstərən sintaktik vahiddir.

Qoşulma bilavasitə düşüncə prosesinin nəticəsi olduğu üçün burada əsas cümlədən qopub ayrılan konstruksiyalarda sadələşmə və sıxılma özünü göstərir. Yəni başlıca əlamət əsas söyləmlə (cümlələrlə) sıxılaraq parçalanmağa məruz qalmasıdır. Bizə elə gəlir ki, qoşulmalar yarımçıq cümlənin bir tipi kimi sıxılmış durumdadır. Bu tip cümlələrdə əməliyyat apardıqda yarımçıq cümlə “sıxılmış durum”dan çıxır və bütöv cümləyə çevrilir. Qoşulan hissə isə əvvəlki cümlənin “içərisində əriyir”.

Bu mümkün deyil, Qüdrət əmi. Düzəldərik, gəlib baxarsan. Amma... gecəni çəkəcəklər dənizin boşluğuna. Göz qırpımında... çevrilib baxacaqsan, görəcəksən heç nə yoxdur [28, c.1,s.153];

Çörək yeməyəcəyik... O vaxt gələ bilməmişik. Gərək bağışlayasanız [28, c.1,s.163]; *Gözümün önündən yuxu kimi gəlib keçən hadisələr bu adamı silib qeyb eləmişdi...* [28, c.1,s.82].

Birinci və ikinci cümlələrdə fikir sanki yarımçıq qalır, lakin müəyyən fasilədən sonra ixtisar edilmiş yeni cümlələr qoşularaq (üç nöqtədən sonra) fikir tamamlanır. Ancaq üçüncü cümlədə fikir tamamlanmamış qalır. Cümlənin sonundakı üç nöqtə fikrin bitmədiyini göstərir. Eyni zamanda qoşulma hadisəsinin baş verdiyi ilk iki cümlə yarımçıq cümlələrdən təşkil olunduğu halda, sonuncu cümlə bütöv cümlədir.

Özül cümlələrdə qoşulmalar arasında davamedici fasilə olur və qoşulmalar nitqin emfatik mexanizmini əmələ gətirən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Qoşulmalar mətnin semantik cəhətdən öndə gedən minimal hissi ilə bağlı olur. Bunları ətraflı və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmədən hər hansı bir mətnin, xüsusilə də, sıxılmış mətnin struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam aydınlaşdırmaq olmaz.

Bütöv cümlələr kimi *yarımçıq cümlələr* də dildə işlənmə tezliyinə malik olan cümlə tiplərindəndir. Sadə cümlə növlərindən olan təktərkibli və cüttərkibli cümlələrdə hər hansı bir cümlə üzvü buraxıldıqda yarımçıq cümlələr yaranır.

Danışan və yaxud yazan nitq prosesində təkrara yol verməmək, vaxta qənaət etmək, fikri daha aydın, emosional şəkildə çatdırmaq, nitqin təbiiliyini və aktuallığını təmin etmək üçün bəzi cümlə üzvləri ixtisar edilir. Əsas məna yükünü daşıyan, zəruri və rəşional fikri ifadə edən üzvlər isə saxlanılmaqla yarımçıq cümlələr formalaşır. Buraxılmış üzvlərin mənası mövcud olan üzvlərin vasitəsilə, situasiya və mətn şəraitinə uyğun olaraq dərk oluna bilir. Ünsiyyət prosesini asanlaşdıran yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzvlər asanlıqla bərpa oluna bilir. Mətn şəraiti olmasa, yarımçıq cümlələr mətndən kənarlaşdırılsa və situasiya nəzərə alınmazsa, yarımçıq cümlələrin mənası da anlaşılmaz.

- *Bəs nə vaxt gələcək, evə tezmi buraxacaqsınız?*
- *Gələr. Beş-on günəcən evdə olar.*
- *Köçə çatarmı?*
- *Çatar, heç darıxma.*
- *Uşaqdan ötəri yaman qəribsəmişik.*
- *Əslinə baxsan, o da... [28, c.1,s.159].*

Birinci, ikinci və üçüncü cümlədə mübtədə, dördüncü cümlədə tamamlıqla mübtədə, altıncı cümlədə isə tamamlıq və xəbər buraxılmışdı.

Yarımçıq cümlədə, adətən, buraxılan cümlə üzvləri və buraxılmış forma kontekstdə təsəvvür olunur. Mənaya xələl gəlmədən mətnin həcmi dəyişir:

O gülüb kişiyə baxdı. Mən soruşdum:

- *Siz nə işə gəlmisiniz?*
- *Maliyyə.*
- *Çoxdan buradasınız?*
- *On beş gündür [28, c.1,s.71].*

Bəzi hallarda yarımçıq cümlələrdə ixtisar edilmiş cümlə üzvlərini bərpa etmək mümkün olmur. Çünki həmin üzvlərin cümlədə bərpası təkrarlara yol açır, artıqlıq yaradır və nitqi ağırlaşdırır. Bu da fikrin çatdırılması zamanı dinləyicini yora bilər. Belə ki, hər verilən sual eyni şəkildə təkrarlanıb cavab şəklində qarşı tərəfə qaytarılırsa, bu qarşı tərəfin dialoqda olduğu tərəfdaşından uzaqlaşmasına, “qaçmasına” səbəb ola bilər, məs:

- *Həsənخان haradadır? Niyə işə çıxmayıb?*
- *Bilmirəm.*
- *Sən özün harada idin gecə?*
- *Dedim ki, idarədə.*
- *Maşın harada idi?*
- *Qarajda.*
- *Qarajdan dünən axşam maşın çıxıb-çıxmayıb?*
- *Xeyir, çıxmayıb.*
- *Gecə harada yatmışan?*
- *Evimizdə [28, c.1,s.62].*

İkinci yarımçıq cümlədə ixtisar olunmuş “*Harada olduğunu, işə niyə çıxmadığını...*”, dördüncü cümlədə “*Mən...idim*”, altıncı cümlədə “*Maşın...idi*”, səkkizinci cümlədə “*Dünən axşam qarajdan maşın...*”, onuncu cümlədə isə

“*Dünən...yatmışam*” hissələrini yenidən bərpa edib yarımçıq cümlələri bütöv cümlələrə də çevirmək olar. Lakin bu zaman nitqin təbiiliyi və emosionallığı pozulur.

Q.Ş.Kazımovun qeyd etdiyi kimi, “*Mətni (kontekstual) yarımçıq cümlələr o cümlələrdir ki, şifahi və yazılı (rabitəli) nitqdə bu və ya digər üzvləri buraxılır, lakin mətnin əvvəlki və sonrakı cümlələri əsasında buraxılmış üzvləri bərpa və təsəvvür etmək olur*” [59, s.203].

Paradiqmatik inkişaf meylinin təsiri altında ***morfolojiləşmə prosesi*** baş verir. Burada universal bir qanunauyğunluq özünü göstərir. Morfoloji sistemin iltisacı əsasda təşəkkülü paradiqmatik təkamül faktıdır. İş burasındadır ki, iltisacılıyin türk qrammatikasında sabitləşməsindən sonra da həmin tendensiya fəaliyyət göstərir, ardıcıl olaraq sintaktik kateqoriyalar morfoloji kateqoriyalara keçir, sıxılma baş verir. Bunu iltisacı dillər zəminində qrammatik təkamülün əsas qanunu kimi qəbul etmək olar, ona görə ki, qrammatik sistemin inkişafını bu şəkildə universal tutumla əks etdirən bir tendensiyaya təsadüf edilmir. Nə əsas nitq hissələrinin köməkçi mövqeyə keçməsi, nə leksik-semantik boşalma və s. qanunauyğunluqlar qrammatik quruluşda gedən keyfiyyət dəyişmələrini eksplisit səviyyədə ifadəyə qadirdir. Əslində, bunların özü də elə sintaktik kateqoriyaların morfolojiləşməsi qanununda ehtiva olunur.

Morfolojiləşmə prosesi qrammatik quruluş kontekstinin müxtəlif sahələrində lokal keyfiyyətlərə malikdir. Lakin bir ümumi cəhət var ki, həmin proses mütləq cümlə hüdudunda getməlidir, yəni funksiyanın nəzarətindən kənara çıxma bilməz. Məs.:

1. *Elə sandı ki; sandı ki; san ki; sanki;*
2. *Onun üçün; onunçün; çün ki; çünki və s.*

O elə sandı ki, bu saat bibisinin ardınca şənliyin camaatı bura töküləcək, hamı onları daşqalaq edəcək [90, s.92]; *Amma sandı ki, adəti üzrə sükanın arxasında ciddi oturan, həmişə də fikri gedəcəyi yollarda olan sürücünün halında nə isə baş verdi* [28, c.1, s.29]; *Birgə dolanışq **sanki** məktəblə bağlı olan bütün əhvalatları, müəllimlər otağında və siniflərdə baş verən hadisələri kölgədə qoymuş, unutturmuşdu* [28, c.1, s.40]; *Elə san ki, bu sadəcə qarabasmadır, qulağın səsə düşüb* [28, c.1, s.52].

Bir neçə gündən sonra çölçülükdə uşaqların məktəb üçün qəribsədikləri hiss olundu [28, c.1, s.40]; Bu mühit onun üçün yoxsulun pis günüündə pul tapmağı kimi oldu [28, c.1, s.91]; Teleqram vurmaq istədi ki, onunçün buraxılış vərəqəsi düzəldib göndərsinlər; Çünki şəhərdə onlardan az adam qalmışdı, qalanlarının da başı qarışıq idi [28, c.1, s.88].

Beləliklə, sintaktik kateqoriyaların morfolojiləşməsi qanunu sıxılma sistemi üçün universal olan paradiqmatik təkamül qanununun qrammatikanın spesifikasi ilə koloritləşən konkret formasıdır; avtonomiyası bununla hüdudlanır. Sintaktik kateqoriyaların morfoloji kateqoriyalara çevrilməsi qrammatik sistemin elə bir inkişaf qanunudur ki, təkcə normativ vahidlərin deyil, anomaliyaların da meydana çıxması şərtlərini ifadə edir [113].

3.2. Mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyası prosesində kondensasiya (sıxılma)

Sintaksis qrammatikanın mühüm bir bölməsidir, nitqin qurulmasında fəal iştirak edir. Dilin və nitqin sintaktik quruluşu müəyyən qaydalar və vasitələrlə obyektiv olaraq sistem yaradır. Cümlə nitqin başlıca vahididir. İnsanlar öz düşüncələrini ayrı-ayrı sözlərlə, həmçinin cümlə və mətnlərlə təzahür etdirir.

Dilin sintaktik səviyyəsində müxtəlif hadisə və proseslər baş verir. Baş verən hadisələrdən biri də həmin quruluşun müxtəlif səbəblərdən dəyişməsidir. Söz birləşməsi, sintaktik əlaqələr, cümlə və mətnlər sistemində belə mövqe dəyişmələri çox müşahidə olunur.

Dəyişmə analitik formalardan sintetik formalara doğru istiqamət alır. Demək olar ki, tabeli mürəkkəb konstruksiyalar sadə cümlə və söz birləşməsi səviyyələrinə qədər enir. Çoxüzvlü söz birləşmələrinin həcmi kiçilir. Söz birləşmələrində kontaminasiya (ifadələrin oxşar elementlərinin birləşməsi) və üzvlərin parçalanması baş verir. Analogiya (əşya, hadisə və fikir arasında oxşarlıq) və kontaminasiya hadisəsi söz

birləşmələrinin elementlərinin ixtisarı ilə yaranır. Sintaktik istiqamət dəyişir. Söyləmlər və sintaktik vasitələr sistemi qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir.

Hər bir söyləm hər hansı bir predmet, proses, hadisə haqqında informasiya daşıyıcısıdır. Belə ki, bütün informasiyalar cümlələr - söyləmlər vasitəsilə verilir. Burada xüsusi iyerarxik dil vasitələri iştirak edir. Belə ki, mücərrədliyin və müəyyənliyin ifadəsi üçün, məsələn, elmi üslubda üç tipik sintaktik konstruksiyalardan istifadə olunur: qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı və şəxssız təktərkıblı cümlələr.

Hər bir mətn insan düşüncəsinin, aqlının məhsuludur. Mətn ancaq kommunikasiya prosesində funksionallaşır. Elmi nitqdə kondensasiya aktuallaşır. Biz qeyd edə bilərik ki, mətnin əlaqəlilik və bütövlük xüsusiyyəti kondensasiyanın aktuallığını bilavasitə ortaya çıxarır.

Elmi kommunikasiya çətin tip kommunikasiya və informasiya növüdür. Bu çətinlik ümumi qəbul edilmiş kompetensiya tələb edir. Epistemik məntiq xüsusi növ intensional məntiqdir. Bundan kontekst probleminin nəzəri-dərketmə anlayışlarının təhlilində istifadə etmək olar. Elmi biliyin mürəkkəbləşmə xarakteri ənənəvi olaraq “sadələşdirilmiş” sintaksislə dialektik şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu sferada effektiv kommunikasiya yaranır.

Görkəmli rus dilçisi və metodisti T.B.Troşeva yazır ki, kondensasiya elmi mətndə sadələşdirilmiş, asanlaşdırılmış, bəsitləşdirilmiş, bayağılaşdırılmış sintaktik səviyyədədir [168, s.10].

Kondensasiya dil hadisəsi kimi elmi üslubda mətn yolu ilə üzə çıxır, sıxılmış formalar genişlənir, inkişaf etdirilmiş informasiyaları yaymağa xidmət edir [116].

Qeyd etdiyimiz kimi, prosesin nəticəsi kimi, mürəkkəb konstruksiya formalarının sıxılan hissəsi kondensasiya adlanır. Demək olar ki, sıxılan informasiya tam çatır. Üslubiyyatda kondensasiya cümlənin həcmının dəyişməsidir, bu çevrilmiş formaların aldığı vəziyyətdir.

Bir dil hadisəsi kimi kondensasiya mürəkkəb cümlənin sadə cümlə şəklinə transformasiya olunmasının nəticəsidir. Bu zaman əsas fikirlər saxlanılmaqla ikinci

dərəcəli fikirlər sıxışdırılıb çıxarılır. Cümlə çevrilmələri problemi sintaktik təlimin ümumi nəzəriyyəsinə daxil olan məsələlərdəndir. Çevirmə nəticəsində mürəkkəb cümlələrin həcmi sıxılır, amma fikir bütöv şəkildə ifadə olunur. Bu məsələyə tədqiqat əsərlərində *sintaktik kondensasiya* deyilir. Sıxılmanın müxtəlif səviyyələrini aşkara çıxarmaq üçün sadə və mürəkkəb cümlələr arasında olan çevrilmələrin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Sintaktik kondensasiyanı yaradan vasitələr dildə və nitqdə fəaliyyət göstərir. Bundan savayı, sadə və mürəkkəb cümlə tərkibində transformal cümlə üzvləri problemi də sintaktik təlimdə yeni məsələlərdəndir.

Elmi üsluba dair tarixi araşdırmalarda “sadələşdirmə” anlayışı ilə rastlaşmaq olur. Sadələşdirmə mürəkkəb strukturun sadə strukturla əvəzlənməsidir. Bu struktura mürəkkəb və sadə cümlələr uyğun gəlir. Mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin struktur-semantik cəhətdən birləşməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxan sintaktik vahiddir.

Q.Kazımov yazır ki, *mürəkkəb cümlə bizi əhatə edən obyektiv reallığa məxsus daha mürəkkəb bilikləri, obyektiv aləmdəki hadisələr arasındakı daha mürəkkəb əlaqələri ifadə edir* [59, s.285].

Sadə cümlələr tarixi inkişafın ardıcılığı nəticəsində meydana gəlmişdi. Sadə cümlənin məntiqi baxımdan bir predikatı və bir subyektı olur. Sadə cümlənin özü bir kateqoriyadır. Tarixən sadə cümlələr qədim insanların düşüncəsinin təşəkkülündə, ifadəsində mühüm yerlərdən birini tutmuşdu. Sadə cümlənin struktur xətti, kateqorial və funksional cəhətləri onu mürəkkəb cümlədən ayırır. Sadə cümlələr təktərkibli və cüttərkibli, bütöv və yarımqıq, adlıq, müəyyən şəxslı, qeyri-müəyyən şəxslı, şəxssiz, müxtəsər, geniş olmaqla müxtəlif növlərə ayrılır.

“Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəllər insan varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anlamış və onların ifadəsi üçün sadə cümlələrdən istifadə etmişdi. Tədricən hadisələr arasındakı əlaqələr dərk olunduqca, onların ifadə vasitəsi kimi, mürəkkəb cümlələr də yaranıb

formalaşmışdı. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni qrammatik formalar yarandıqca tabeli mürəkkəb cümlələr də yaranmışdı” [57, s.284].

İ.P.İvanova qeyd edir ki, *mürəkkəb və sadə cümlələri ona görə qarşılaşdırdıq ki, onların bir-birinə çevrilməsi prosesində hansı növlərin üstün olduğunu müəyyənləşdirə bilək. Bəzi dillərdə bu prosesi “əvəzləyici cümlələr” adlandırırlar [122, s.172-173].*

O.S.Axmanovanın qeyd etdiyi kimi, *mürəkkəb cümlə və onun çevrilmiş modeli olan sadə cümlə arasındakı oxşarlıq morfosintaktik uyğunluqdur [97, s. 236].*

Dilin sonrakı inkişafı prosesində iki cümlə tipi arasında mübadilə baş vermiş və bu mübadilə hadisələrlə şərtlənmişdi. Bu hadisə sintaktik hadisə olaraq müəyyən məqamda mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi ilə müşayiət olunmuşdu.

“Çevrilmə” termini **“transformasiya”** termini ilə bərabər hüquqə malikdir. Yəni eyni anlayışların terminoloji fərqliliyidir. Çevrilmənin müəyyənləşdirilməsi qarşılaşdırılan sadə və mürəkkəb cümlələrin yoxlanması nəticəsində mümkün olur. Yoxlamanın nəticəsi olaraq çevrilmə prosesi iki çıxış cümlədə mərkəzləşir.

1. Çevrilməyə qədərki forma: *Elə ki oğlan qəbul otağının astanasında dayanırdı, qadın çasır, özünü itirir, boğazı quruyurdu [28, c.1, s.200]; Əvvəla, bilmək lazımdır ki, heç bir yanğın öz-özünə törənmədiyi kimi, öz-özünə də keçib getmir [28, c.1, s.231].*

2. Çevrilmədən sonrakı forma: *Oğlan qəbul otağının astanasında dayananda qadın çasır, özünü itirir və boğazı quruyurdu; Əvvəla, yanğının öz-özünə törənmədiyi kimi, öz-özünə də keçib getmədiyini bilmək lazımdır.*

İ.Sizova bu sintaktik çevrilməni “substitusiya tipi” adlandırır. O, sintaktik transformasiyanın sıxılmanı yaradan üç növünü qeyd edir: rermutasiya, adyunksiya, ellipsis [160, s.65].

Transformasiyanın da müxtəlif növləri vardır. Biz burada sintaktik transformasiya nəticəsində cümlə quruluşunda özünü göstərən sıxılmadan bəhs açacağıq. Prosesin nəticəsi kimi mürəkkəb formalar sadələşir və sıxılır. Buna “kondensasiya” və ya

“kompresiya” da deyilir. Bir çox dilçilərin nöqteyi-nəzərincə, sintaktik kondensasiya sintaktik kompresiyanın ifadəsi və “diqtəsi” ilə həyata keçir.

Sintaktik sıxılmanın dil vasitələri uzun zamandır dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, T.V.Kortava belə cümlələri “ixtisar cümlələr” adlandırmışdı [134, s.170].

Sintaktik kondensasiyanın öyrənilməsində məqsəd:

1. Müasir Azərbaycan dili materialları əsasında sintaktik kondensasiyanın dildə vasitələrini üzə çıxarmaq və təsvir etmək; 2. Bədii və elmi üslubda onun qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərini təyin etmək; 3. “Sintaktik kondensasiya” terminoloji anlayışını təhlil etmək, onun ifadə vasitələrini elmi və bədii nitqdə öyrənmək; 4. Sintaktik kondensasiyanın təlim prosesində linqvodidaktik modellərini müəyyənləşdirmək, bu aspektdə tədqiqatı inkişaf etdirmək; 5. Sintaktik kondensasiyanın mövcudluğunu müasir Azərbaycan dilində sübut etmək, onun spesifik didaktik xarakterini açmaqdır. Bunun üçün mürəkkəb və sadə cümlələrin “üzərində əməliyyat” aparmaq lazım gəlir.

İnsan öz nitq fəaliyyətində müxtəlif dil vasitələrindən (leksik, frazeoloji, qrammatik, intonasiya və s.) fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə sferasından istifadə edir. Bu dil və ya nitq vasitələri bəzən üslubyaradıcı səciyyə daşıyır. Üslubyaradıcı vasitələr dil vahidləridir, üslubi konnotasiyanı (duyğu və düşüncə) dəyişdirir, bunun nəticəsində sıxılma prosesində üslubi effekt yaranır.

Çevrilmənin sadə və mürəkkəb cümlədə öncədən təhlili göstərir ki, mətndə dəyişmənin tipik göstəriciləri bunlardır: morfemlər-əvəzləyicilər, paralel cümlələrdə təkrarlanan komponentlərdə müxtəlif birləşdiricilərlə kombinə olan sıfır formalar, sual ünsüründən sonra inversiya; əlaqəli ünsürlərin əlavəsi və substansiya zamanı bir sıra morfem siniflərin buraxılması.

İki qonşu cümlədə mövcud ümumi sözlər olan transformasiyalar geniş yayılmışdı. Onları birləşdirici ümumi ünsürünə görə kəşifən çevrilmələr adlandırmaq olar.

Bağlayıcılı və bağlayıcısız mürəkkəb və mürəkkəbləşdirilmiş cümlələr də belələrindəndir, məs: *İndi gözəl o qızıdır ki, səngərdə beş külüng, beş bel artıq vurur. Doğma hökumətimizin can-ciyəri, əzizi, istəyəni o adamdır ki, yoruldu bilmir* [81,

s.38;44]. – *İndi səngərdə beş külüng, beş bel artıq vuran qız gözəldir; Doğma hökumətin can-ciyəri, əzizi, istəyəni yorulmaq bilməyən adamdır.* - Bu cümlələr sadələşdiriləndə budaq cümlələrin xəbəri sadə cümlə tərkibində feili sifət şəklində (*artıq vurur - artıq vuran; yoruldum bilmir - yoruldum bilməyən*) təzahür edir.

Sintaktik transformasiyanın dilin quruluşunda mühüm yeri və mövqeyi vardır. Sintaktik transformasiya ilə əlaqədar məsələlərdən biri sintaktik sinonimlik problemidir. Sadə və mürəkkəb cümlə səviyyələrində transformasiya sıxılma hadisəsini törədir. Eyni zamanda, tabeli mürəkkəb cümlələrin transformasiyası, budaq cümlələrin feili tərkiblərə çevrilməsi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrə çevrilməsi, sadə və mürəkkəb cümlələrin quruluşunun xüsusiyyətləri, onların mürəkkəbləşdirilmiş üzvləri, müxtəlif sintaktik vahidlərin sərhədləri məsələlərinin öyrənilməsi də sıxılma hadisəsini doğurur.

Sintaktik kondensasiya (sıxılma) hadisəsinə müasir Azərbaycan dilində zaman münasibəti ifadə edən mürəkkəb və sadə cümlələr arasında rast gəlmək olur. **Zaman münasibəti** bildirən tabeli mürəkkəb cümlələr zaman münasibəti bildirən sadə cümlələrlə əvəzlənir. Bu yolla genişlənmiş informasiya sıxılaraq məhdudlaşdırılır, qısaldılır, azaldılır. Məs: *Elə ki mina partladıcıdan xilas edilir, bundan sonra təhlükə yox olur* [28, c.1, s.216]; *Nə zaman ki qan tələbi ortaya qoyuldu, Hüsənin ağına bir tapıntı girdi* [28, c.1, s.288].

Yuxarıdakı zaman əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələr feili bağlama tərkibli sadə cümlələr şəklində transformasiya olunur: *Mina partladıcıdan xilas ediləndən sonra təhlükə də yox olur; Qan tələbi ortaya qoyulanda Hüsənin ağına bir tapıntı girdi.*

Bunlar arasında müəyyən hədd qoyulur. İki element - sadə və mürəkkəb cümlələr arasında *güzəşt münasibəti* qurulur. Bir quruluş digər bir quruluşa güzəştə gedir.

Qarşılaşdırma (güzəşt) mənalı budaq cümlə: Budaq cümlə baş cümləyə qarşı qoyulur, lakin bu cür qarşılaşdırma bəzi hallarda güzəşt, bəzi hallarda isə ziddiyyət semantikalı olur. Məs: *Ancaq zərbə nə qədər güclü olursa olsun, onu mərdliklə qarşılamaq lazımdır* [29, c.2, s.39];

Qədir atasının təklifinə hələ müəyyən cavab verməsə də, Aslan kişi ümidini itirmədi [29, c.2, s.42].

Yuxarıdakı cümlələrin feili tərkibli sadə cümləyə çevrilmiş biçimi: *Zərbənin nə qədər güclü olmasına **baxmayaraq**, onu mərdliklə qarşılamaq lazımdır; Qədir atasının təklifinə hələ müəyyən cavab vermədiyi **halda**, Aslan kişi ümidini itirmirdi.*

Bu tip cümlələrdə informasiya münasibəti ayırıcı, bölücü səciyyə kəsb edir. Güzəşt münasibəti ilə ifadə olunan bu cümlələr arasında məna ümumiliyi özünü göstərir. Çevrilmənin nəticəsi olaraq, şifahi nitqdə işlənən həmin konstruksiyalarda informasiyanın nisbətən sıxılaraq təqdim olunması dilin qənaət meyli ilə əlaqədardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi üçün əvəzolunma elementləri köməyə gəlir, morfoloji vasitələr (xüsusən də hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri, “baxmayaraq”, “halda”) müəyyən rol oynayır. Tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində sadə cümlənin tərkibində olan əlaqə tipləri də fərqli formalar yaradır. Bu sahədə sinonim münasibətlər struktur-məna yaxınlığı ilə müşayiət olunur.

***Səbəb və məqsəd münasibətli** çevrilmələr. Məs: Qorxmaz evə döndü və anasına bu barədə heç bir söz demədi ki, ürəyi sıxılar [29, c.2, s.53]; Bu baxışdakı şübhədən çaşa bilərdilər, çünki onun baxışları ciddi idi [28, c.1, s.87].*

Qorxmaz evə döndü və anasının ürəyi sıxılar deyə ona bu barədə heç bir söz demədi; Onun baxışları ciddi olduğu üçün o baxışdakı şübhədən çaşa bilərdilər.

Transformasiyanın nəticəsi olaraq, səbəb və məqsəd budaq cümlələri dəyişərək sıxılmış, qısaldılmış, ixtisar edilmiş cümlələr şəklində meydana çıxır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində səbəb və məqsəd münasibəti müxtəlif dil vahidlərinin köməyi ilə yaranır. Səbəb budaq cümləsi sıxılaraq feili sifət tərkibli sadə cümlələr şəklində, məqsəd budaq cümləsi sıxılaraq məsdər və -ma, -mə şəkilçili feili ismin əmələ gətirdiyi birləşmə şəklində özünü göstərir.

Mürəkkəb cümlənin semantik cəhəti nitq fəaliyyətində və ya mətn daxilində ortaya çıxır. Mürəkkəb cümlənin mətndə ifadə etdiyi məzmun onun aktuallaşma, aktual üzvlərə ayrılma imkanları ilə əlaqədardır. Sadə cümlənin aktuallaşma imkanları cümlə

üzlərinin sırası və intonasiya ilə gerçəkləşirsə, mürəkkəb cümlənin aktuallaşması təşkil olunduğu komponentlərin ayrılıqda sırasına əsaslanır.

Çevrilmə prosesində fərqli formalı cümlələrin qrammatik mənə yaxınlığı sıxılır.

Tabeli mürəkkəb cümlədə: *Özünü itirən düşmən avtomatını qaldırmaq istəyirdi ki, Polad güclü zərbə ilə vurub avtomatı onun əlindən saldı* [28, c.1, s.398].

Sadə geniş cümlə: *Özünü itirən düşmən avtomatını qaldırmaq istədikdə Polad güclü zərbə ilə vurub avtomatı onun əlindən saldı.*

Qeyd edək ki, hər iki forma arasında qrammatik mənə yaxınlığı mövcuddur. Belə ki, burada zaman budaq cümləsi ilə (*Özünü itirən düşmən avtomatını qaldırmaq istəyirdi*) **-diktə** morfoloji göstəricili feili bağlama tərkibi (*özünü itirən düşmən avtomatını qaldırmaq istədikdə*) arasında qrammatik mənə ümumiliyi vardır. Ona görə də onlar, ilk növbədə, sinonim sıra qura biliblər. Daha doğrusu, sintaktik sinonimdirilər.

Sözügedən sintaktik vahidlər arasında struktur fərq göz qabağındadır. Hər iki konstruksiya zaman münasibətinə girib. Bu münasibət sadə geniş cümlədə sıxılaraq təqdim olunmuşdu. Zaman münasibəti ümumiliyi qeyd edilən tərkiblə ifadə olunanda sintaktik vahiddə sıxılma özünü göstərir. Bu, quruluş baxımından olan sıxılmadır.

Bu tip cümlələr sadələşdirildikdə cümlənin zaman zərfliyinin aktuallaşdığı tədqiqatçılar tərəfindən göstərilmişdi. Məsələn, Q.Kazımov aşağıdakı cümlənin – *“Oğlan o zaman kəndə çatdı ki, camaat onlara tərəf axışırdı”* (zaman budaq cümləsi) – *“Oğlan camaat onlara tərəf axışanda kəndə çatdı”* sadələşdirilmiş cümlədə həmin prosesin getdiyini nəzərə çatdırır [57, s.369].

Deməli, tabeli mürəkkəb cümlələrin sadələşdirilməsi sıxılmaya yol açır.

Sıxılan məqamlardan biri üslubi mənə çalarındır. Bu məqamda iki cümlənin variantlarından biri ədəbi dilə, o birisi isə danışiq dilinə, üslubuna məxsus olur.

Məs.: *Qonaqlar gələnə kimi söhbətləşə bilərik* [28, c.1, s.74] - *Qonaqlar gələnəcən söhbətləşə bilərik.*

Bu sintaktik vahidlər arasında qarşılaşdırma və ziddiyyət münasibəti özünü göstərir. Üslubi cəhətdən bu tip cümlələr bir-birini əvəz edə bilər.

“Halda” qoşmasının iştirak etdiyi cümlələrdə üslub baxımından əvəzetmə meyilləri görünür. Bu qoşma keçmiş zaman feili sifəti (və feili sifət tərkibi) ilə işlənərək şəxslə feillə münasibətdə qarşılaşdırma mənası əmələ gətirir, xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliliyinin ifadəsinə səbəb olur: *Mahirin ikinci tələbi bundan ibarət idi ki, professor etibar etdiyi halda, dostu soyuq yanaşırdı* [29, c.2,s.32].

Fikrin məzmunu, qrammatik məna ümumiliyi sinonim sintaktik vahidlər üçün əsas xarakterik cəhətlərdəndir. Üslubi cəhətdən həmin vahidlər bir-birinin əvəzinə işləyə bilər. Məs.: *Qız başa düşdü ki, daxili bir maraq duyğusu oğlanın ürəyini didib parçalayır* [29, c.2, s.62]. - *Qız daxili bir maraq duyğusunun oğlanın ürəyini didib parçaladığını başa düşdü.*

Azərbaycan dilində məzmun ümumiliyi olan cümlələri nümunə göstərmək olar ki, onlardan biri sıxılmış biçimdə müşahidə oluna bilər: *Bacı, mənə bir stəkan çay gətir! Bacı, mənə bir stəkan çay! Bir stəkan çay!* Bu variantlardan hər hansı birinin işlənməsi mühitlə bağlıdır.

Çevrilmə bir proses kimi cümlə və mətndəki dil vahidini sıxır. Sıxılan və sıxılmayan cümləyə, onun strukturuna sintaqmatik, paradiqmatik və eyni zamanda nitqdə oynadığı funksiya planında baxılmalıdır.

Mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyası prosesində baş verən hadisələr kondensasiyaya səbəb olur. Transformasiya, reduksiya, ellipsis, söz sırasının dəyişdirilməsi və s. hadisələr böyük həcmdə olan mürəkkəb cümlənin sıxılmasına gətirib çıxarır. Bu prosesdə məna, intonasiya, iki və daha artıq predikativ mərkəz, qrammatik cəhətdən vahid bir tam, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri, həmçinin də geniş cümlə müxtəsər cümlə şəklində sıxılır. Sıxılan hissələr ifadə etdiyi fikrə bərabər tutulur [71].

Beləliklə, kondensasiya hadisəsini doğuran səbəblər araşdırılır. Bunun üçün mürəkkəb quruluşlu cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi nəticəsində sıxılması prosesi müasir Azərbaycan dili materiallarına istinadən öyrənilir. Sadələşmə prosesində mürəkkəb cümləni sadə cümlədən fərqləndirən əsas amillər, heç də ifadə olunan fikrin mürəkkəbliyi, çoxşaxəliliyi ilə deyil, struktur mürəkkəbliyindən irəli gəlidiyi

əsaslandırılır. Sıxılma da, sıxılmasa da, eyni informasiya mürəkkəb cümlədə də, sadə cümlədə də verilə bilər, xırda çalarla da olsa, informativ yük demək olar ki, eynidir. Lakin reduksiya, ellipsis, mürəkkəb cümlənin sadələşməsi və s. yollarla mürəkkəb düşüncənin sadə cümlədə əks olunması faktı üzərdə olan və potensial mövcud olan (yəni düşünülə bilən) dil elementlərinin yükündə ifadə olunur.

3.3. Mətnə kondensasiyanın (sıxılmanın) təzahürü

Azərbaycan dili sintaksisinin bir sıra məsələləri; söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr, mətnin növləri və s. araşdırılmış, öyrənilmiş və müxtəlif monoqrafiyalar, dərs vəsaitlərində öz əksini tapmışdı. Lakin dilimizin sintaktik quruluşunda mühüm yer tutan mətnlərin sıxılması hadisəsi nə monoqrafik tədqiqata cəlb edilmiş, nə də dərsliklərdə əks olunmuşdur.

Azərbaycan dili qrammatikasında, xüsusilə, mətn sintaksisində sıxılma hadisəsinin xüsusi yeri vardır. Mətn sıxılma ilə ifadə olunan fikrin yığcam, sıxılmış formada təqdim olunmasıdır. Sıxılmanın yaranmasının səbəbi, nitqdə ağırlığı aradan qaldırmaq üçün dil vasitələrinin bir qisminin ixtisar olunmasıdır. Mətnin məzmununu, informasiya balansını qorumaqla həcmnin kiçilməsi və ya daralması mətnə sıxılmanı yaradır. Fikrimizcə, sıxılma hadisəsinin inkişaf dövrü daha qədimlərə dayanır. Belə ki, sıxılmanı canlı danışq dilində - dialoji və monoloji nitqdə, yazılı (xüsusilə, dram əsərlərində) və şifahi ədəbiyyatın müxtəlif növlərində müşahidə etmək olar. Kondensasiyanın mətnlərdə təzahürü tarixi daha qədim olsa da, Azərbaycan dilçiliyində onun tədqiqi müasir dövrə təsadüf edir.

Nitqin və ya yazılı mətnin dialoq vəziyyətində daralmasına və fərqli formalarda ifadə olunmasına subyektlərin yaş kateqoriyası, düşüncə tərz, psixoloji durumu, intellektual səviyyəsi və s. amillər təsir göstərə bilər. Buna görə də bir sintaktik vahid kimi sıxılma hadisəsi, xüsusilə, mətnlərdəki dialoq və monoloqların əsasında aşkarlanıb müxtəlif şəkildə izah edilmişdi.

Yunan mənşəli *dia* (iki) və *logos* (söz, elm) sözlərindən yaranmış *dialog* ayrı-ayrı şəxslər arasında fikir mübadiləsi əsasında yaranan danışıqdır. Dialogda iştirak edən fərdlərin fikir və düşüncələri, onlar arasındakı münasibətlər dialoji nitq vasitəsilə reallaşır, aşkara çıxır və iştirak edən subyektlər bir-birinə müxtəlif şəkildə təsir göstərir.

“*Dialog nitqin bir formasıdır, hansı ki, hər bir sözləmə həmsöhbətə doğru yönəlir. Dialog nisbi qısalığı, lakonikliyi ilə xarakterizə olunur və mətnin sintaktik quruluşunu, replikaları təmin edir*” [97, s.132].

Danışanla dinləyən arasındakı fikir mübadiləsinin nəticəsində yaranan dialoji nitq ifadənin qısalığı, yığcamlığı, lakonikliyi, sintaktik quruluşun sadəliyi və intonasiyanın çevikliyi ilə fərqlənir. Dialog şəraitində sıxılan mətnlərdə vokativ, yarımçıq və söz cümlələr daha çox işlənir.

Adresantla adresat arasındakı nitq aktının mübadiləsi olan dialog nitqinin başlıca əlamətləri məlumatın yığcam şəkildə, eləcə də, qısa zaman kəsiyində, sadə və aydın dildə təqdim edilməsidir. **Dialogi mətnlərdə** yığılmış, ixtisar olunmuş formada tətbiq edilən dil vahidləri və onların mənaları həm danışan, həm də dinləyən üçün dərk edilən olmalıdır [70].

Nitqin növlərindən biri olan dialog iki həmsöhbət arasındakı replikalar vasitəsilə qurulur. Məsələn:

- *Qazı ağa evdədir?*
- *Evdədir, sözünü de.*
- *Qazı ağanı görmək istəyirəm*
- *Gəl* [90, s.71].

Cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən hər hansı birinin və ya bir neçəsinin ixtisar olunub-olunmamasına görə sadə cümlənin iki növü mövcuddur:

1. Müəyyən bir fikrin ifadəsi, informasiyanın qarşı tərəfə çatdırılması üçün vacib olan, ehtiyac duyulan cümlə üzvlərinin yerində işlənməsi əsasında yaranan, sıxılmanın müşahidə olunmadığı bütöv cümlələr;

2. Cümlə üzvlərinin ixtisarı nəticəsində yaranan, sıxılmanın daha fəal olduğu

yarımçıq cümlələr. Burada sıxılma yalnız cümlənin strukturunda özünü göstərir, fikir, məna yarımçılığını, informasiya qıtlığını müşahidə olunmur.

Danışan lazımsuz təkrarlara yol verməmək, fikrini daha sadə, aydın şəkildə çatdırmaq üçün bəzi cümlə üzvlərini ünsiyyət prosesində ixtisara salır. Fikrin əsas yükünü daşıyan cümlə üzvlərini isə saxlayır:

Xanım Kərbəlayi Qasımdan soruşdu:

- *Niyə belə gec gəldiniz?*
- *Qonaqlıq uzun çəkdi.*
- *Pristavın qonağı çox idi mi?*
- *Bəli, xanım, çox idi.*
- *Kim idi qonaqlar?*
- *Çoxlu böyük adamlar idi.*
- *Xanımlar kişilərlə bir yerdə oturmuşdular, ya ayrı?*
- *Elə hamısı qarışmışdı bi-birinə [75, s.144].*

Birinci cümlədə yer zərfliyi; ikinci cümlədə zaman zərfliyi, xəbər; dördüncü cümlədə mübtədə; altıncı cümlədə isə mübtədanın buraxılması ilə yaranan, yarımçıq cümlələrdən təşkil olunmuş dialoji mətdir.

Dialoji mətnlərdə sıxılma müxtəlif cümlə üzvlərinin ixtisarı nəticəsində baş verir.

1. Mübtədə və xəbərin ixtisarı nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *Sən özün harada idin gecə?*
- *İdarədə.* (mübtədə, xəbər ixtisar olunub)
- *Maşın harada idi?*
- *Qarajda.* (mübtədə, xəbər ixtisar olunub)
- *Qarajdan dünən axşam maşın çıxıb?*
- *Xeyr, çıxmayıb.* (mübtədə ixtisar olunub)
- *Gecə harada yatmışan?*
- *Evimizdə [28, c.1, s.266].* (xəbər ixtisar olunub)

2. Təyinin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *Sizə bir yazı oxumaq istəyirəm.*
- *Nə yazı?*
- *Oxuyaram, bilərsiniz [28, c.1, s.100].*
- *Şəkil yaxşı çıxmayıb!*
- *Nə şəkil?*
- *Tütünlük [75, s.178].*

3. **Tamamlığın** ixtisarı nəticəsində yaranan sıxılma:

- *Siz məni tanıyırsınız?*
- *Xatırlaya bilmirəm [28, c.1,s.86].*
- *Səndən soruşuram!*
- *Bilirəm.*
- *Nəyi bilirsən?*
- *Bilirəm ki, məndən soruşursunuz [75, s.264].*

4. **Zərfliyin məna növlərinin** buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *Sən niyə bu uşaqlara qaynayıb-qarışmırsan?*
- *Nə qədər mümkündür o qədər [28, c.1, s.42]. (səbəb zərfliyi ixtisar olunub)*
- *Ora gedirsən?*
- *Gedirəm [28, c.1, s.65]. (yer zərfliyi ixtisar olunub)*
- *Yer verərsinizmi?*
- *Müdür gələr verər.*
- *Gec gələr?*
- *Gələr.*
- *Nə vaxt gələr?*
- *Səhərdən dalınca adam gedib, gələr [28, c.1, s.69]. (zaman zərfliyinin ixtisarı)*

Bəzən dialoqda danışığ əsnasında şərt məzmunlu cümlələrdə kəsilmə baş verir. Üç nöqtə qoyulduqdan sonra cümlənin davamı qeyd edilir:

- *Səhər bu uşağın yarısı sətəlcəm olub yığılsa.... kim cavab verəcək? [28, c.1, s.46]*

- *Amma iş belə bitsə... şəksiz ki, sənin haqqında bir hekayət törənəcək* [28, c.1, s.93].

Sıxılma mətndəki situasiyadan da asılı olaraq baş verir, məs:

Qurudum. Dilim tutuldu. Gözlərimi qaldırıb mat-mat baxmağa başladım.

- *Axı, sən nə üçün...*

- *Belədir – dedi.* [28, c.1, s.126].

- *Bağışla... mən nə biləydim ki, orada duran var. Ağaclarınız da elə sıxdır ki...* [28, c.1, s.31].

- *İndiyə qədər bəlkə belə olmayıb, ancaq bundan belə...* [28, c.1, s.93].

Dialog mətninin çox yayılmış, intişar tapmış görünüşü sual-cavab formasıdır. Sual və cavab dialoqun, replikanın başlıca vahididir. Dialoqun sual replikası, ümumiyyətlə, mətni yaradan, təfəkkürü genişləndirən, zənginləşdirən vasitələrdən biridir. Cavab vahidləri, adətən, yeni cümlələrdən qurulur. Bunlar çox vaxt yarımçıq cümlələrdən təşkil olunur. Gözlənilən cavabın xarakteri həmsöhbətin fikir və məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Belə qənaətə gəlirik ki, sıxılmış mətn strukturunda dialoqun sual-cavab vahidləri nitqin ünsiyyət aspektlərini aydınlaşdırır və ona görə də bu struktur nitq universaliaları ilə birbaşa bağlıdır.

Dialogi mətnlərdə işlənən buraxılmış üzvlərin hesabına yaranan yarımçıq cümlələrdə ixtisar olunmuş üzvləri yerinə qoyduqda həmin cümlələr bütöv cümlə kimi çıxış edir. Lakin buna ehtiyac da olmur, çünki yarımçıq cümlədə cümlə üzvlərindən hər hansı biri olmasa belə, mətndən, dialogi söhbətin gedişatından onu müəyyən etmək olur. Yarımçıq cümlədə “*verilməmiş*” üzvləri bərpa edərək söz sırasına əlavə etməyə ehtiyac qalmır, çünki bu, nitqdə ağırlığa gətirib çıxara bilər. Mətnə yarımçıq cümlələr dialoqun sərbəst inkişafına xidmət edir. Yarımçıq cümlələr dialogi mətnlərdə replika kimi çıxış edərkən hər dəfə yeni bir sətirdən yazılır, məs:

- *O oğlan kim idi?*

- *Hansı?*

- *Mənə kəlağayı bağışlayan.*

- *Qohumumuzdur* [90, s51].

Özünəməxsusluğu ilə seçilən dialoq vahidləri tematik və funksional cəhətdən birbirilə sıx biçimdə bağlı olan mühüm struktur vahidlərdir. Dialoq vahidləri olaraq replika-stimul və replika-reaksiya fərqləndirilir. Replika-stimul dedikdə, dialoqda olan şəxsə məlumat vermə, adresata sualla müraciət və s. nəzərdə tutulur. Replika-reaksiya dedikdə isə, verilən informasiyanın dəqiqləşdirilməsi, qarşı tərəflərin dialoqun nəticəsi ilə razılaşması və ya əksi, mübahisəli məqamların aydınlaşdırılması və s. başa düşülür.

Dialoqlarla canlı nitq aktı qurulduğu üçün bu zaman dilin quruluş sxemlərində məlum pozuntular olur. Sual-cavab strukturlu dialoqlarda cümlə üzvlərinin ixtisarı ilə yanaşı, söz sırasının pozulmasına, cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsinə müntəzəm olaraq rast gəlirik. Qısaltmaların, yığcamlığın, lakonizmin, səlisliyin, axıcılığın olduğu bir nitqdə bu vəziyyət təbii görünür. Dialoqlar vasitəsilə adekvat nitq reaksiyaları təyin olunur. Məsələn: Xəstənin vəziyyətini dəqiqləşdirmək, onun şikayətlərini üzə çıxarmaq məqsədilə həkim pasientlə dialoq yaradır. Bundan sonra adekvat nitq reaksiyası ilə xəstəlik yaradan səbəblər məlum olur, aydınlaşdırılır.

Ünsiyyət əsasını təşkil edən başlıca nitq forması olan dialoq vasitəsilə təfəkkürdə formalaşan fikir mübadilə yolu ilə aydın təzahür edilir. Dialoqun əsas əlamətlərindən biri olan lakonizm sıxılmış ifadənin enerjisini yüksəldir, məs:

- *Çox yaxşı kişidir. Sənin nəyindir?*
- *Atamdır.*
- *Atan?*
- *Niyə təəccüb edirsən?*
- *Bəs sən rus deyilsən?*
- *Yox.*
- *Bəs o arvad kimdir?*
- *Anamdır* [90, s.125].

Mətndəki, xüsusilə, cavab cümlələr təküzvlü yarımçıq cümlələrdən və söz cümlələrdən ibarət olan sıxılmалardır.

Lakonizm mətnin pragmatik mahiyyətini aydınlaşdıran linqvistik kateqoriyadır. Pragmatika dedikdə, bədii mətnlərdə müxtəlif dil vasitələri ilə gerçəkləşən müəllif intensiyası - niyyət və arzusu başa düşülür.

“Yarımçıq cümlələr cümlənin bütöv cümlələrin funksiyasını yeninə yetirir, ünsiyyət prosesində böyük rol oynayır. Cümlənin yarımçıq cümlələr daha çox dialoqlarda reallaşır, dildə kommunikativ vahid kimi sıxılmış durumda informasiya ötürür” [97, s.3].

Kompressiya (sıxılma) hadisəsinin dialoji nitqdə daha üstün olmasının səbəbi mətnlərdə bütöv cümlələrin sıxılmasıdır. Bu mətnlərdə sıxılmış yarımçıq cümlələri iki cəhətdən öyrənmək lazımdır: yarımçıq cümlənin hansı üzvlərdən ibarət olmasını və yarımçıq cümlədə hansı üzvlərin ixtisar olunmasını. Bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqat sıxılma hadisəsinə daha çox aydınlıq gətirər.

Dialoqda sıxılmış dil vahidlərinin spesifikasiyası müəyyən faktorlarla müəyyən olunur: 1) ekstralingvistik faktorların bu prosesdə rolu meydana çıxır; 2) dilin lakonik formalı vasitələrindən istifadə edilir; 3) formal göstərici kimi sıxılmış lakonik dil vasitələri işlədilir; 4) sıxışdırılmış mətnlərin struktur-semantik özəllikləri diqqəti cəlb edir; 5) sıxlaşdırılma informasiya axınına da təsir göstərir [170].

Dialoqlarda üzvlənməyən cümlələr – söz cümlə və vokativ cümlələr qısa formalardan ibarət olan sıxılmış dil vahidlərindəndir. *Vokativ cümlələrin* iştirakı ilə insanın düşüncəsi, emosiyaları ifadə olunur, effektiv ünsiyyət təmin olunur:

- *A-a-a-a, sənə nə oldu, rəngin niyə saraldı?*
- *Dədəm bilirmi?*
- *Biləndə nə olar?*
- *Qorxuram araya qan düşə* [90, s.92].
- *Hm...pis deyilsən. bir belə fırlan görüm...* [90, s.94].

Söz-cümlələrin dialoqlarda intensivliyi hər zaman təmin olunur:

- *Siz müəllimsiniz?*
- *Xeyr.*

- *Bəs bunlar nədir?*
- *Dəftərdir* [90, s.140].
- *Əşrəfin bacısıdır?*
- *Bəli.*
- *Yaman oxşayır.*
- *Elədir* [90, s.151].

Dialoji mətnlərdə müxtəlif tip yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur: sadə və mürəkkəb quruluşlu yarımçıq cümlələrdən. Onlar praktik baxımdan reaktiv replikaların hissələrindən ibarətdir. Dialoqun formal cəhətdən yarımçıq replikaları ancaq yeni informasiyaları daşıyır.

Dialoji mətndə sıxılma hadisəsi struktur etibarilə özünəxas forma və mövqeyə malikdir. Belə ki, sıxılma funksiyasına, vəzifəsinə, quruluşuna, semantikasına, polipredikativ və predikativ əlamətlərinə görə fərqlilik kəsb edir. Dialoji mətnlərin sıxılma hadisəsi ilə əlaqədar spesifik xüsusiyyətləri tədqiq edilərək, bu xüsusda dialoqun təbiəti üçün əsas sayılan kompressiya hadisəsinin mətnin strukturunda, mənənin açılmasında və eləcə də, informasiyanın intensiv çatdırılmasındakı rolu aydınlaşdırılır.

Sıxılma hadisəsinin təzahür olunduğu monoloq – tək şəxsin daxili və ya zahiri nitqidir. Bu halda tema və onun ideyası bir subyekt tərəfindən ötürülür. Monoloq həm şifahi, həm də yazılı formada ifadə olunur. İşgüzar sferada çıxış edərkən, məruzə söyləyərkən, elmi məqalə, monoqrafiya, dissertasiya, rezensiya (rəy) yazarkən, dissertasiya müdafiəsi zamanı monoloji nitqin bu və ya digər formasına müraciət olunur. Monoloq, öz təbiəti etibarilə, dialoji nitqə də təsirini göstərir. İfadə imkanlarına görə dialoq və monoloq nitqləri arasında oxşarlıq olduğu kimi, sərhədlər də mövcuddur.

Dialoqlarda olduğu kimi monoloji mətndə də təkrara yol verməmək üçün yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur, lakin burada daha çox subyektin ixtisarı özünü göstərir, məs:

Prokuror, nəhayət, əsl prokuror əzmi ilə ittihama keçdi:

- *Hörmətli hakimlər! Başdan-başa pozucu mahiyyət daşıyan, cəmiyyətimizə və*

dünyada ən insanpərvər elmimizə yabançı olan bu rüsvayçı qeydlər cinayətkar başla, təhlükəli, ifrat duyğularla yazılmışdı [29, c.2, s.346].

- Niyə düşürük! Halalca yeridir. Ata-babasının xırman yeridir. Özlərini də odur, orada basdırıblar. Camaat necə, bu da elə. Hər hasarın içində birini basdırıb, neçəsinin də yerini saxlayıblar. O necə, bu da elə! [28, c.1, s.377].

İkinci monoloji mətnin ilk dörd cümləsi mübtədasızdır. Beşinci (*Camaat necədirsə, bu da elədir*) və yeddinci (*O necədirsə, bu da elədir*) cümlələrdə isə xəbərlilik şəkilçisi ixtisar olunub.

Monoloq, ilk növbədə, daxili stimulla əlaqədardır, çünki danışan ifadə edəcəyi fikrin həcm və xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və auditoriyaya müraciət forması və dil materialını seçir, kimələrə müraciət edəcəyini və onların səviyyəsini, habelə danışığının dinləyicilərə necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır [18, s.93].

Monoloqda nitq söyləyən, danışan şəxs hər hansı bir fikri, məlumatı ardıcıl, rabitəli, geniş və ya qısa şəkildə ifadə edir. Monoloji nitqdə sözə qənaət etmək, təkrara yol verməmək, nitqin təbiiliyini və aktuallığını təmin etmək məqsədilə istifadə edilən yarımçıq cümlələr şəkilçilər, söz və söz birləşmələrinin ixtisarı nəticəsində yaranır. Mətnin sıxılması baş verir. Məs:

Cahandar ağa anladı ki, göytəpəlilərin heç biri nə onu ələ verəcəkdə, nə də Əşrəfi... [90, s.260]. - Cümlənin sonunda ələ verəcəkdə ifadəsinin ixtisarı ilə sıxılma baş verib.

Güləsər də dinmirdi, Şamxal da... [90, s.78]. - dinmirdi kəlməsinin ixtisarı sıxılmaya səbəb olub.

Bəzən sıxılma olmur, söz təkrarlanır, məs: *Zərnigar xanım cəsədi özü yudu, özü kəfənlədi [90, s.87]. - “özü” nün birinin artıq işlənməsi isə ekspressivliyi artırır.*

Yazılı nitqdə, xüsusən bədii ədəbiyyatda monoloqlardan istifadə olunur. Monoloq personajın daxili aləmini, onun məqsədini, hadisələrə münasibətini açır. Monoloq daha çox onun müəllifinin özünə ünvanlanır. Lakin digərlərinə ünvanlanan monoloqlar da az deyildir [14, s.29].

- *İndi qalmışam qara damın altında tək. Bilmirəm dulam, yoxsa gəlin (əm)* [90, s.98]. - İkinci cümlənin ikinci hissəsində xəbərlik şəkilçisinin düşməsi sıxılmanı yaradıb.

Bu kitaba indi böyük ehtiyac var. Çalışarıq ki, çap olunsun, başqa yerlərdə də ondan istifadə etsinlər, bizdə də... [90, s.134]. - İkinci cümlənin ikinci hissəsində *istifadə etsinlər* sözünün ixtisar olunması sıxılmaya səbəb olub.

Quruluşuna görə ənənəvi yazılı mətnlərdən fərqlənən **sosial media mətnləri** qısa, yığcam, anlaşılan olması və cəlbediciliyi ilə diqqət çəkir. Bu fərqlilik sosial şəbəkə platformalarında paylaşılan yazıların dinamik şəkildə, qısa zaman müddətində istifadəçilərə çatdırılmasına əsaslanır.

Sosial media mətnlərində başlıq mətnin əsas məzmununu özündə əks etdirdiyi üçün qısa və yığcam şəkildə yazılmalıdır. Mətnin əsas mesajı, oxucunun diqqətini çəkən əsas fikir mətnin giriş cümləsində yığcam şəkildə verilməlidir ki, izləyicinin (oxucunun) marağına səbəb olsun. Mətnin əsas hissəsi məlumatı daha ətraflı şəkildə təqdim edir. Burada konkret faktlar, rəqəmlər, təcrübələr, təhlillər və ya başqa məlumatlar yer alır. Əsas məzmun aydın, qısa cümlələrlə yazılmalı və asanlıqla anlaşılan bir şəkildə təqdim edilməlidir. Bu hissədən istifadəçilər mövzu ilə bağlı daha çox məlumat əldə edir və mümkün olduğu halda mətni paylaşmağa və ya şərh etməyə təşviq edilirlər.

“Mükəmməllik Mərkəzi SDU (başlıq)

Mükəmməllik Mərkəzinin “Gənc ədiblər” klubunun təşkilatçılığı ilə “Ağ zanbaqlar ölkəsi” adlı məşhur əsərin müzakirəsi baş tutdu (giriş cümlə).

Emosional ton sosial media mətnləri üçün çox önəmlidir. Çünki insanlar adətən onlara təsir edən, onları güldürən, üzən və ya düşündürən paylaşımları daha çox bəyənir və izləyirlər:

“Uğur formulu (başlıq)

Uğur qazanmaq üçün atdığınız ilk addım sizə çətin gələ bilər. Amma qətiyyən geri addım atmayın. Xəyallarınızın arxasınca gedin. Heç nədən qorxmayın. Sonunda qalib olacaqsınız! (giriş cümlə) “Facebook. – Başlıqdan da aydın olduğu kimi stimulverici,

motivasiyaedici xarakterə malik olan bu mətn izləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün sadə və müxtəsər cümlələrdən təşkil olunub.

“Umico App (başlıq)

Dünyaca məşhur La Roche-Posey məhsullarını Umico.az-da sifariş edin. Dərinizin qayğısına qalın! La Roche-Posey məhsulları 40%-dək endirimlə! Birbaşa evinizə çatdırılma ilə sifariş edin! (giriş cümlə).” Facebook - Reklam xarakterli sosial media mətni də sıxılmış sadə və yarımçıq cümlələri ilə seçilir.

Həm sosial media, həm televiziya, həm də küçə və yollardakı reklam sütunlarında əks olunan, sıxılmanın baş verdiyi müasir reklamların mətnləri də əsasən sadə cümlələrdən təşkil olunur. Bu da reklamların verdiyi mesajların daha anlaşılın olmasını, daha asan qavranılıb yadda saxlanılmasını və ifadə qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. **Reklam mətnlərinin** qısa, lakonik və yığcamlığı oxucu, dinləyici və izləyici tərəfindən daha yaxşı qəbul olunur.

Hər gün. Ariel. Paltarın qüsursuz görünüşü. Uzun müddətə. – Bu cür quruluşlu reklam mətnlərində cümlələrin bölünməsi və yaranan yarımçıq cümlələrin də sıxılması baş verir.

Reklam mətnlərində cümlələr hissələrə bölünərək, söz, söz birləşməsi şəklində təqdim edilir. İşarəverici, təsviredici xarakterə malik olan adlıq cümlələr kimi reklam mətninin tərkibindəki cümlələrin sıxılması fikrin əsas məna yükünü üzərinə götürməsinə səbəb olur. Yəni cümlənin həcmnin kiçilməsi məzmunun daralmasına gətirib çıxarmır. Əksinə, hər bir cümlənin xüsusi vurğu ilə deyilməsi, diqqətin həmin fikrə yönəlməsinə, reklamın əsas məqsədinə yiyələnməsinə səbəb olur.

Kompressiya (sıxılma) mexanizmi dilin müxtəlif səviyyələrində - semantik, sintaktik və sözyaradıcılığı səviyyələrində reallaşır. Reklam mətnlərində kompressiyanın reallaşması prinsipləri dilin qanunları çərçivəsində gözlənilir [182, s.192].

Sıxılan reklam mətnlərində müşahidə olunan çoxmənalılıq reklam mətnləri üçün qoyulan tələbləri yerinə yetirməyə xidmət edir. Belə ki, minimum reklam mətni maksimum məlumatı ötürmə funksiyasına malikdir. Sözlərin mənasının çevrilməsi,

dəyişməsi, yeni məna kəsb etməsi fenomeni linqvistik manipulyasiya üsullarını və müxtəlif psixoloji təsir üsullarını özündə birləşdirən reklam mətnləri üçün diqqətçəkici ton daha vacibdir. Bu hal yazılı formada verilən qəzet və küçə reklamlarında, eləcə də şifahi şəkildə nümayiş olunan radio və televiziya reklamları üçün də xarakterikdir:

Haribodur onun adı. Original ayıciq

Gerçək meyvə suyu ilə. Doyulmazdır onun dadı.

Uşaq ya da böyük ol. Haribo ilə xoşbəxt ol.

Qızıl ayıciq, gerçək meyvə suyu ilə.

İnversiyanın baş verdiyi (*Haribodur onun adı; Doyulmazdır onun dadı*) reklam mətnlərində xəbərin cümlənin əvvəlində işlədilməsi, dinləyici və izləyicinin diqqətinin reklam olunan məhsula, onun müəyyən xüsusiyyətinə cəlb olunması məqsədi güdür. Eyni zamanda, predikativliyin, xəbərlilik şəkliçisinin ixtisar olunması, düşümü də (*Original ayıciq; Qızıl ayıciq*) diqqətin məhsula xas hər hansı bir xüsusiyyətin üzərinə yönəlməsinə xidmət edir.

Səsli və ya şifahi şəkildə təqdim olunan reklam mətnləri kimi, qəzet və küçə reklamlarında da mətnlər son dərəcə qısaldılmış formada təqdim olunur. Qısaltma dinləyicini yormamağa istiqamətləndiyi kimi, eyni zamanda yazılı reklam mətnlərinin də yığcam verilməsi oxucunun yazılan informasiyanı tez bir zamanda oxuyub mənimsəməsinə şərait yaradır:

Belgian Alman şokoladı. Ləzzətin zirvəsi.

Karamel və şokolad. İkisi bir arada.

Sevgi və ləzzət dolu anlar.

Rahatlıq və güvən. Hər gün yanınızda.

Reklam mətninin cümlələrinin adlıq cümlələr şəklində qurulması diqqətin cəlb edilməsinə və əsas fikrin vurğulanmasına yönəldilib.

Dilin quruluşu ilə səciyyələnən kondensasiya (kompresiya) mühüm hadisədir. Bu, kommunikativ effekt yaradan sıxılma hadisəsi dildə qənaət prinsiplərinə əsaslanır. Sıxılmış mətnlər vasitəsilə implisit informasiyalar, gizli, mətnaltı məlumatlar verilir.

Qənaət prinsipinin müşahidə olunduğu diskurs da mətnin bir növüdür, dil fəaliyyətinin mühüm bir prosesi kimi görünür, eləcə də, bu hadisənin nəticəsidir. Diskursun strukturu tam olduğu kimi, sıxılmış durumda da olur. Sıxılmış vəziyyət əsla mənə bitkinliyinə xələl gətirmir. Sıxılan mətnlər də iyerarxik formada özünü göstərir. Assimetrik və simmetrik münasibətlər bu səviyyədə formalaşır.

Diskurs geniş anlamda danışanla dinləyən arasında ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan kommunikativ hadisə kimi dərk edilir. Kommunikativ təsir nitq və yazı formasında olub verbal (sözlü) və qeyri-verbal (sözsüz) tərkib elementlərini özündə birləşdirir [27, s.122].

Danışığ vasitələri ilə yanaşı insanın, obrazın görünüşünü, davranışını, daxili vəziyyətini də əks etdirən diskurs mətnlərinə nümunə olaraq aşağıdakı mətnləri göstərmək olar:

Camaatı dolandırmaq lazımdır, camaatı. Bilirsiniz, kənddə camaatın rəyi çox şeyi həll edir. (O, gözüünün altınca sədrə baxdı, sədr də ona baxırdı.) Əvvəllər bir qədər başqa cür idi, amma indi xalq...(Yenə aramla başını çevirib sədri görmək istədi. Sədr solmuş, üzülmüşdü.) Qətiyyən yol vermir ki, təsərrüfatın, kəndin taleyi onun başı üstündən həll edilsin. Sədr də camaat seçir, camaat saxlayır və ya çıxarır.

Gedən getməlidir. Bununla belə, bir axşam Arif bildirəndə ki, sabah getmək istəyir hamısı çaşdı:

- *Sən gələndə sevinirik, evimiz gülür. Gedəndə neçə gün bikefləyirik. Vaxtın varsa, qal. (Nərminə kövrək, mehriban bir dillə rica etdi.)*

Onu buraxmaq istəmirdilər. Əllərini iki-üç dəfə cibinə saldı:

- *Açar...Deyəsən, açarı itirmişəm. (Halbuki onun çamadanının heç açarı yoxdu. Çaşqınlığını xırda səbəblə gözdən yayındırmaq istəyirdi.) [29, c.1, s.116].*

Verbal nitq ünsiyyətin yazılı və ya şifahi formasıdır; ünsiyyət prosesində dil vasitələrindən istifadə edilməklə tərəflər arasında həm şifahi, həm də yazılı şəkildə fikir mübadiləsi aparılır. Qeyri-verbal nitq isə jestlər və mimika vasitəsilə həyata keçirilir. İnsanlar arasında üz ifadəsi və göz təmasının təsir gücünün üstünlük təşkil etdiyi qeyri-

verbal nitqdən fərqli olaraq, verbal nitqin şifahi formasının insanlara təsiri səs tembri, səs tonu və intonasiyanın vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyri-verbal ünsiyyət bədən dili və nitq parametrləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bədən dili, başqa bir insana təsir edən verbal olmayan ünsiyyətlərin əsas komponentidir. Bura geyim, duruş, jestlər, bədən hərəkətləri, insanın fiquru, qaməti, üz ifadəsi, göz təması daxildir [27, s.164].

Diskurs, təbii olaraq, cəmiyyətin, həyatın rəngarəng sahələri ilə əlaqədar meydana çıxır. Bu sahədə nitq fəaliyyətinin bütöv və lakonik şəkildə ifadəsi məsələsi də ortaya çıxır. İnsan özünü nitqində gerçəkləşdirməkdən ötrü qurduğu mətnə öz fərdi prizmasından yanaşır. Əsas fikri tam şəkildə yaxud sıxılmış biçimdə təqdim etməyi planlaşdırır. İnsanın həmin vərdişlərə yiyələnməsi onun nadir diskurs qabiliyyətini formalaşdırır.

Azad Məmmədovun fikrinə əsasən deyə bilərik ki, diskursiv bilik, bacarıq və vərdişlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nəticəsi kimi milli-mədəni spesifikasiya ilə fərqlənir və hər hansı bir tam və sıxılmış diskurs konkret dil toplumunun qanunları ilə qurulur [77].

T.İ.Vanın qeyd etdiyi kimi, dar çərçivədə diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkeildiciliyi əsasında əmələ gələn “mətn” yaxud “danışıq”dır. Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş yaxud davam edən məhsulu olan diskurs bu kommunikativ prosesin yazı və ya nitq şəklində təzahürünün nəticəsi olaraq meydana çıxır. Odur ki, diskurs kommunikativ fəaliyyətin yazılı və ya şifahi forması olan verbal məhsuludur [188].

Qeyd edək ki, sıxılmış mətn ən çox ünsiyyət prosesinə köməklik göstərir. Bu baxımdan yanaşdıqda həm mətn, həm də diskurs dilin müəyyən semantik yük daşıyan konfigurasiyasıdır. Mətn və kontekstdən söhbət açılarkən diskursun əsas hissəsini təşkil edən mətnlər müəyyən şəraitdə daimi olaraq çevrilməyə məruz qalır və bu zaman diskursda da sıxılma hadisəsi yaranır. Mətn və diskurs sıxılan zaman onun gerçək situasiya daxilində strukturu dağılır. Sıxılma mətnin və diskursun özünün ünsiyyət səviyyəsindən asılı duruma düşür.

Sıxılma hadisəsi birbaşa mətnlə bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi əsas etibarilə iki üsulla aparılır: *“Birinci üsul-propozisional üsuldür. Həmin üsul mətnin sıxılmış parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyənləşdirilmiş əlamətlərini araşdırır. İkinci üsul kommunikativ üsul adlanır. Həmin üsul sıxılmış mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma reduksiya uğramış (hər hansı bir səbəbdən) özünəxas xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq diferensiasiyasını şərtləndirir”* [76, s.10].

N.A.Slyusareva diskursun bir-birinə bağlı olan iki və daha çox cümlənin birliyindən yarandığını qeyd edirdi [163].

Bu cəhətdən mətni adekvat biçimdə dərk etməkdən ötrü onun fərdi şəkildə sıxılan diskurslarını da müəyyənləşdirmək lazım gəlir, məs:

- *Olar? – deyib, üzr istəyirmiş kimi gülümsəyərək içəri girdi.*
- *Hə, yoxlayırsan... Necədir vəziyyət? – qoca müəllimin həya ilə baxan gözləri gah cavan yoldaşına, gah yazılara dikildi* [28, c.1, s.47].

Diskurslarda mətn müəllifi çalışır ki, kütləni mətndə qeyd olunan əsas fikrə inandırсын, dəqiq fəaliyyət planını, cəmiyyətdə mövcud problemlərin əsaslandırılmış baxışlarını həyata keçirsin, həmçinin də fikrini yığcam olaraq çatdırsın.

Daha çox sıxılmaya məruz qalan monoloji və dialoji mətnlərdən fərqli olaraq danışanın nitqi ilə yanaşı, onun zahiri əlamətlərini, geyimini, davranışını, hərəkətlərini özündə birləşdirən diskurs mətnləri verbal və qeyri-verbal nitq elementlərinin vəhdətindən yaranmışdı. Bu da həmin mətnlərin oxucu tərəfindən daha yaxşı dərk olunmasına şərait yaradır. Bu baxımdan diskurs və ona aid mətnlərin sıxılması insanın dərk etmə mexanizminin ümumi istiqamətlərinin interpretasiyasına yol açır və sıxılmanın nitq fəaliyyətindəki önəmini üzə çıxarır.

NƏTİCƏ

1. Aktual üzvlənmə mətnin açarındır. Aktual üzvlənmə başlıca olaraq funksional-kommunikativ aspektlə əlaqədar olaraq nitq prosesində cümlənin mövqeyini müəyyənləşdirir. Cümlənin aktual üzvlənməsi sözlərin ardıcılığı ilə bağlıdır. Aktual üzvlənmədə semantik struktur əsas olduğundan mətndəki cümlələrin ardıcılığı da ona əsaslanır.

2. Dilin mürəkkəb quruluşundan bəhs edən sintaksisin əsas tədqiqat obyektini söz birləşmələri və cümlə olduğu halda, nitqin quruluş əlaqələrindən bəhs edən sintaksisin əsas tədqiqat obyektini isə sözləndirir. Tema və rema hissələrindən ibarət olan sözləndirən cümləyə uyğun gəlsə də, əsasən söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə yaranır.

3. Məna və məzmun açıq şəkildə ifadə olunmayan implikasiyada deyilən üstüörtülü ifadələrlə danışan öz fikrini qarşı tərəfə çatdırmağa bilər. Bu üstüörtülülük də mətndə kondensasiyaya (sıxılmaya) səbəb olur.

4. Sıxlaşdırılmış mənasını ifadə edən, dil hadisəsi olan kondensasiya (sıxılma) nitqin aktuallığı ilə bağlıdır. Nitqin tez çatdırılması, yığcamlığı, qənaəti təmin etmək bu prosesin xarakterini müəyyənləşdirən başlıca faktorlardandır. Kondensasiyanın növləri olan semantik, sintaktik və sintaqmatik kondensasiyada dil vasitələri sıxılma da, informasiya tam çatdırılır.

5. Kondensasiyanın (sıxılmanın) aktual üzvlənmə ilə bağlılığı tema-rema münasibətlərində meydana çıxır. Yəni mətnin mövzusu semantik cəhətdən yığcamlaşır, artıq elementlər, konstruksiyalar atılır. Ona görə də mətnin aktual üzvlənməsi, tema-rema əvəzlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

6. Aktual üzvlənmə və nitq yaradıcılığı bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu bağlılıq kommunikasiya prosesində fikrin, informasiyanın sıxılmış vəziyyətdə çatdırılmasının mühüm önəm daşmasını şərtləndirir. Nitqdə müşahidə olunan artıq elementlərin ixtisarı, mətndə maksimum informasiyanın saxlanması milli-fərdi təzahürlərin başlıca göstəricisi kimi təqdim olunur.

7. Univerballaşma semantik sıxılma hadisəsini səciyyələndirir, habelə formal əlamətin itirilməsi prosesində mənaya xələl gəlmir. Univerballaşma müasir sözyaradıcılığında aktiv proseslərdəndir. Univerbasiya abrevasiyanın bir forması olaraq, dil vahidini sıxır. Sıxılaraq yeni dil vahidi yaranır. Bu proses daha çox danışığ nitqi üçün səciyyəvidir. Dil qənaət vasitəsi kimi doğulur, həmçinin yığcamlıq və ekspressivlik əmələ gətirir.

8. Cümlədə kondensasiyanın (sıxılmanın) təzahür formaları elliptik, yarımçıq cümlələrdə, parsellərdə, qoşulma hadisəsində, morfolojiləşmə prosesində özünü göstərir. Bu tip cümlələr mühüm ünsiyyət vahidi olmaqla yanaşı, həm fikir mübadiləsi prosesində, həm də, humanist duyğuların, daxili sarsıntıların, emosiyaların və s. durumların təzahürü anında istifadə olunur.

9. Mətnədə kondensasiyanın (sıxılmanın) təzahür formaları dialoji, monoloji, sosial media, reklam mətnlərində və diskursda özünü göstərir. Yarımçıq, vokativ, söz cümlələr, qoşulma konstruksiyalarla formalaşan bu tip mətnlər dil işarələrinin azalmasına baxmayaraq, fikir tamlığı ilə də fərqlənir.

10. Mürəkkəb quruluşlu cümlələrin sadə cümlə şəklinə transformasiyası və onun nəticəsində sıxılması prosesi müasir Azərbaycan dili materiallarına istinadən öyrənilir. Sadələşmə prosesində mürəkkəb cümləni sadə cümlədən fərqləndirən əsas amillərin heç də ifadə olunan fikrin mürəkkəbliyi, çoxşaxəliliyi ilə deyil, struktur mürəkkəblikdən irəli gəldiyi əsaslandırılır. Sıxılsa da, sıxılmasa da, eyni informasiya mürəkkəb cümlədə də, sadə cümlədə də verilə bilər. Tərkibində müəyyən fərqlər olsa da, informativ yük demək olar ki, hər iki cümlə strukturunda eynidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova, N.K. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri - Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar / N.K.Abbasova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 1987. – 358 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 1998. – 173 s.
3. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2011. – 190 s.
4. Abdullayev, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis / Ə.Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
5. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: – 2016. – 327 s.
6. Abdullayev, K.M. Mətn dilçiliyi. Müasir Azərbaycan dilindən ixtisas kurslarının proqramı / K.M.Abdullayev. – Bakı: ADU, – 1974. – 294 s.
7. Abdullayeva, G.A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. (Morfologiya, sintaksis) / G.A.Abdullayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 154 s.
8. Abdullayeva, N.C. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları (Tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi) / [Elektron resurs] URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=12616&pno=2>
9. Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Ə.Abdullayev, Z.T.Məmmədov – Bakı: ADPU, – 2008. – 336 s.
10. Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti / N.Ə.Abdullayev. – Bakı: – 2013. – 274 s.
11. Adilov, M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar / [Elektron resurs] URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=7164&pno=121>
12. Adilov, M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. – Bakı: Elm, – 2019. – 304 s.

13. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / [Elektron resurs] URL: <https://azerbaycandili.az/Vocabularies/Download/4019/Musa%20adilov-ZAHILI%20%20DLLK%20TERMNLR%20LT.pdf>
14. Avilova, Z.İ., Məmmədova, Z.B. Monoloji nitqin öyrənilməsinin əsas aspektləri // Elmi iş (beynəlxalq elmi jurnal), – 2020. № 02/51, – s. 27-30.
15. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / [Elektron resurs] URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000243441>
16. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Mühazirə materialları. Dərs vəsaiti / Ö.V.Nadirov, H.A.Mirzəyev, Ş.M.Məhərrəmov [və b] – Bakı: AzTU, – 2015. – 125s.
17. Bayramov, A.Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / A.Ə.Bayramov, Z.H.Məhərrəmov, M.N.İsgəndərzadə. – Bakı: ULU, – 2015. – 236 s.
18. Bayramov, A.Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / A.Ə.Bayramov, Ə.M.Rüstəmli. – Sumqayıt: Zəka Print, – 2016. – 360 s.
19. Bəylərova, A.M. Bədii dildə ellipsis // Tədqiqlər, – 2007. №1, – s. 155-160.
20. Bəylərova, A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar / [Elektron resurs] URL: https://www.anl.az/el/b/ba_bduf.pdf
21. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / [Elektron resurs] URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000007677>
22. Cəfərzadə, M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi / M.Cəfərzadə. – Bakı: – 2016. – 312 s.
23. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Leksika / S.Cəfərzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
24. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 256 s.
25. Eminli, B.İ. Dialoji nitqin struktur xüsusiyyətləri / [Elektron resurs] URL: [https://www.anl.az/down/meqale/sdu_elm_xeber/2019/02/735646\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/sdu_elm_xeber/2019/02/735646(meqale).pdf)
26. Eminli, B.İ. Azərbaycan danışıq dilində müraciət formaları. Monoqrafiya / B.İ.Eminli. – Sumqayıt: SDU, – 2020. – 156 s.

27. Eminli, B.İ., Paşayeva, G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərs vəsaiti / B.İ.Eminli, G.B.Paşayeva. – Sumqayıt: SDU, – 2021. – 400 s.
28. Əhmədov, S.M. Seçilmiş əsərləri [2 cilddə] / S.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 1. – 1989. – 462 s.
29. Əhmədov, S.M. Seçilmiş əsərləri [2 cilddə] / S.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 2. – 1990. – 352 s.
30. Əliyev, Ə. Azərbaycan dilində jarqon metaforaları / [Elektron resurs] URL: <https://lsu.edu.az/new/imgg/humanitar-2023/humanitar-36-45.pdf>
31. Əlizadə, F.F. Nitq hissələrinin aktuallaşmasına dair bəzi qeydlər. – Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri / F.F.Əlizadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 1987. – 143 s.
32. Əlizadə, F.F. Cümlənin aktual üzvlənməsi / F.F.Əlizadə. – Bakı: Bakı Universiteti, – 1998. – 112 s.
33. Əsgərov, M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası / [Elektron resurs] URL: <https://azerbaycandili.az/Literatures/Download/61/%C6%8Fsg%C9%99rov%20May%C4%B1%20Binn%C9%99t%20o%C4%9Flu.%20Linqvopsixologiya%20v%C9%99%20ya%20dilin%20psixologiyasi..pdf>
34. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu / Ferdinand de Sössür. – Bakı: BDU, – 2003. – 407 s.
35. Hacıyev, T.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” da tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları // Azərbaycan dilinin tarixi məsələləri. – Bakı: BDU, – 1989. – s.79-82.
36. Hacıyev, T.M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / Hacıyev, T.M. – Bakı: Azər nəşr, – 2002. – 304 s.
37. Haqverdiyev, Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Maarif, – 1987. – 197 s.
38. Həbibova, K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2008. - 131 s.

39. Həbibova, K.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qənaət prinsipinin psixolinqvistik şərhı // Türkologiya, – 2014. № 4, – s.75-84
40. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi / H.Həsənov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2004. – 311 s.
41. Hüseyinzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə / M.Hüseyinzadə. – Bakı: Maarif, – 2007. – 279 s.
42. Hüseyinov, S.S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / [Elektron resurs] <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000519479>
43. Hüseyinov, Ş. Psixolinqvistika / Ş.Hüseyinov, F.Şiriyev, C.Muradov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2004. – 212 s.
44. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, I hissə / B.Ə.Xəlilov. – Bakı, – 2000. – 280 s.
45. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.
46. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Bakı Çap Evi, – 2013. – 310 s.
47. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Papirus NP, – 2016. – 352 s.
48. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2017. – 428 s.
49. Xəlilov, Ə.Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1969. № 1, – s.65-66
50. İbrahimov, M.Ə. Seçilmiş əsərləri (4 cildə) / M.İbrahimov. – Bakı: Azərneşr, c.4. – 1972. – 455 s.
51. Kazımov, İ.B. Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1989. №2, – s. 17-19.
52. Kazımov, İ.B. Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi və qoşulma

konstruksiyalar (Müasir türk dilləri ilə müqayisədə) // Azərbaycan dili müasir mərhələdə. – Bakı: Elm, – 1990. – s. 16-18.

53. Kazımov, İ.B. Sadə cümlə sintaksisi / İ.B.Kazımov. – Bakı: Elm, – 2000. – 187 s.

54. Kazımov, İ.B. Məşədiyev Qara. Sadə cümlə sintaksisi / İ.Kazımov, Q.Məşədiyev. – Bakı: Avropa, – 2021. – 208 s.

55. Kazımov, İ.B. Mətn və implikasiya // Dilçiliyin aktual problemləri. Dilçilik institutu, – 2018. № 3, – s.3-17

56. Kazımov, İ.B. Azərbaycan dilində söyləm nitq vahidi kimi / [Elektron resurs] URL: <https://tall.edu.az/web/uploads/archivearticles/13/13.pdf?v=6787>

57. Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri, (10 cilddə) / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c.2. – 2008. – 543 s.

58. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 400 s.

59. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 500 s.

60. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 888 s.

61. Kərimzadə, F.İ. Seçilmiş əsərləri. Xudafərin körpüsü [5 cilddə] / F.İ.Kərimzadə. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – 390 s.

62. Qədimova, H.G. Azərbaycan dilində ellipsis və qoşulma konstruksiyalar // – Bakı: Tədqiqlər, – 2004. №1, – s.129-132.

63. Qəhrəmanova, Ç.M. Azərbaycan dilində elliptik cümlələr emosionallığın ifadə vasitəsi kimi / [Elektron resurs] URL: [http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebyyat/2022/1/22\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebyyat/2022/1/22(meqale).pdf)

64. Qəhrəmanova, Ç.M. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / [Elektron resurs] URL: <https://library.unec.edu.az/kitabxana/13-bedii-edebyyat-dilcilik/1557-az-rbaycan-dilind-isquezar-v-akademik-kommunikasiya-ali-m-kt-bl-rin-t-l>

b-l-ri-uecuen-d-rslik

65. Quliyeva, D.R. Sintaksis – nitqin quruluş əlaqələrini öyrənən bölmə kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2016. 2 (98), – s.123-125.

66. Quliyeva, D.R. Qrammatik və aktual üzvlənmə // – Sumqayıt: Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2017. – c. 13, № 4, – s.30-33.

67. Quliyeva, D.R. Mətnin aktual üzvlənməsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 7, – s.177-187.

68. Quliyeva, D.R. Mətnin psixolinqvistik qavranılması // Elmlərarası inteqrasiya: linqvodidaktik, linqvokulturoloji və psixolinqvistik aspektlər beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, – 19-20 dekabr, – 2019, – s.229-230.

69. Quliyeva, D.R. Kondensasiya hadisəsinin dil və nitq sistemində yeri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2020. № 1, – s.137-147.

70. Quliyeva, D.R. Dialoji mətnlərdə kompressiya – sıxılma hadisəsinin təzahürü (Azərbaycan dili mətnləri əsasında) // – Sumqayıt: Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2020. – c.16, № 3, – s.20-26.

71. Quliyeva, D.R. Mürəkkəb cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində kondensasiya hadisəsinin təzahürü // Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, – 20-21 may, – 2021. № 4, – s.667-671.

72. Quliyeva, D.R. Ellipsis – kondensasiya hadisəsi kimi // Dil, cəmiyyət, şəxsiyyət və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı. Beynəlxalq Elmi konfrans, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti – 28-29 oktyabr, – 2021. № 6, – s. 483-485.

73. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, (2 cildə) / A.M.Qurbanov. – Bakı: Elm və Təhsil, – c.1. – 2010. – 452 s.

74. Məhərrəmov, G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2018. – 32 s.

75. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri [6 cildə] / C.M.Məmmədquluzadə. – Bakı:

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c.1. – 1983. – 348 s.

76. Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – 144 s.

77. Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.M.Məmmədov. – Bakı: Çəşioğlu, – 2010. – 96 s.

78. Məmmədova, İ.M. Diskursun koqeziya xüsusiyyətləri (Alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2018. – 31 s.

79. Məmmədova, R.M. Azərbaycan dilində fonetik qənaət: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2016. – 28 s.

80. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri / Mikayıl Müşfiq. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 352 s.

81. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri / Mir Cəlal. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 383s.

82. Mir Cəlal. Bir gəncin manifesti / Mir Cəlal. – Bakı: Kitab klubu, – 2016. – 264s.

83. Novruzova, N.S. Mətn sintaksisi / N.Novruzova. – Bakı: Təhsil, – 2002. – 184s.

84. Paşayeva, A.F. Bədii publisistikada multikulturalizm / [Elektron resurs] URL: <http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/dekabr/521586.htm>

85. Sadıqov, B. Unutsaq – xəyanət etmiş oluruq / [Elektron resurs] URL: <https://eu2.contabostorage.com/71933ea89b5a4d0ca528a15679956e5d:azerbaijannews/uploads/documents/pdf/1-888pdf-1645045768.pdf>

86. Sadıqlı, F. Nailiyyətlər daha böyük inkişafa yol açır / [Elektron resurs] URL: <https://eu2.contabostorage.com/71933ea89b5a4d0ca528a15679956e5d:azerbaijannews/uploads/documents/pdf/1-8pdf-1642538158.pdf>

87. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2006. – 371 s.

88. Sultanlı, V. Ölüm yuxusu / V.Sultanlı. – Bakı: Turan, – 2002. – 152 s.

89. Şahvələdova, A. Aktual üzvlənmənin əsas əlamətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2019, 2 (110). – s.66-68.
90. Şıxlı, İ. Dəli Kür / İ.Şıxlı. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 435 s.
91. Vəliyev, K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi // – Bakı: “Azərbaycan dilçiliyi məsələləri” elmi əsərlərin tematik məcmusu, – 1981. – s. 45-51.
92. Vəliyev, K.N. Mürəkkəb sintaktik bütövlər. Müasir azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis / K.N.Vəliyev. – Bakı: Maarif, – 1985, – 203 s.
93. Абдурахманова, К.Э. Актуализация компонентов высказывания в тексте: / Автореф. дис.докт. филол. наук. / – Баку: – 2018. – 77 с.
94. Александрова, О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. На материале английского языка / [Электронный ресурс]. URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/aleksandrova/index.htm>
95. Арнольд, И.В. Статус импликации в системе текста // – Ленинград: Ленингр.Гос. Пед. Ин-т. им. А.И.Герцена, Интерпретация художественного текста в языковом вузе: (Методика исслед.). Межвуз. Сб.научн. тр, – 1983. – с.3-14.
96. Атажанова, З. Роль конситуативности в образовании эллиптических предложений в казакском и узбекском языках: / Автореф.дис...канд.филол.наук. / – Баку: – 1992. – 24 с.
97. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов (Изд-во 4-е, стереотипное) / [Электронный ресурс]. URL: <https://classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/.htm>
98. Байтанова, Д.А. Информационные характеристики казахского текста: / Автореф. дис. кан. филол. наук./ [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/informatsionnye-kharakteristiki-kazakhskogo-teksta>
99. Бархударов, Л.С. Структура простого предложения современного английского / [Электронный ресурс]. – URL: https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?LangRu&blang=ru&page=Book&id=222805&srsltid=AfmBOop6YV0_JZrK9v-EI2m7HVRHa10geVcJ_Zp_VUsrx0IDWcvzNaRt

100. Бахтин, М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа. / [Электронный ресурс]. – URL: <https://studfile.net/preview/2438312/>
101. Белошапкина, В.А. Современный русский язык. Часть 2. Синтаксис / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.at.alleng.org/d/rusl/rusl68.htm>
102. Белянин, В.П. Психолингвистика: Учебник (2-е изд) / В.П.Белянин. – Москва: Флинта: Московский психолого-социальный институт, – 2004. – 232 с.
103. Богаявленская, Ю.В. Теория и методология сопоставительного когнитивно-семиотического корпусного исследования парцелляции во французских и русских печатных СМИ: / [Электронный ресурс]. – URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/76306/1/urfu2040.pdf>
104. Богаявленская, Ю.В. Парцелляция как когнитивно-семиотический феномен / [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/partsellyatsiya-kak-kognitivno-semioticheskiy-fenomen>
105. Валгина, Н.С. Современный русский язык / [Электронный ресурс]. – URL: https://yanko.lib.ru/books/language/ru/yanko.valgina_2003_416p_rasp_sl.htm
106. Валгина, Н.С. Теория текста / [Электронный ресурс]. – URL: [https://yanko.lib.ru/books/language/ru/valgina.teoriya_teksta.moskva.logos.2003p173_\(s1\).htm](https://yanko.lib.ru/books/language/ru/valgina.teoriya_teksta.moskva.logos.2003p173_(s1).htm)
107. Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / [Электронный ресурс]. – URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/kognitivnye_nauki/jazyk_poznanie_kommunikacija/17-1-0-1547
108. Виноградов, В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики / [Электронный ресурс]. – URL: <https://studfile.net/preview/2703080/page:64/>
109. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования (URSS, Изд. 4-е, стереотипное) / [Электронный ресурс]. – URL: https://issuesinlinguistics.ru/pubfiles/1983-2_152-154.pdf
110. Георгиева, Е.В. Парцелляция в английском языке: учеб. Пособие /

Е.В.Георгиева. – Москва: Наука, – 1982. – 202 с.

111. Глотова, И.П. К вопросу об универбации (о функционально-стилевом и общелитературном употреблении) // Вопросы стилистики. Межвузовский научный сборник, – Саратов: СГУ, – 1977. Вып. 12. – с.3-17.

112. Горшкова, И.М. Дискуссионные вопросы организации текста в чехословацкой лингвистике // – Москва: Наука, Синтаксис текста: Сборник статей, – 1979. – с.34-35.

113. Джанибеков, Х.С. Актуальное членение предложения в карачаево-балкарском языке: / Автореф. докт.дисс. филол.наук. / – Алма-Ата, – 1992. – 50 с.

114. Джафаров, Н.К. Структурно-семантическое развитие простых предложений на азербайджанском языке: / Автореф.дис.канд.филол.наук. / – Баку, – 1985. – 17 с.

115. Дресслер, В. Введение в лингвистику текста // – Москва: Реферативный журнал, – 1974. серия 6, № 2, – с.32-37.

116. Есперсен, О. Философия грамматики. Издательство иностранной литературы / [Электронный ресурс]. – URL: [https:// helpforlinguist.narod.ru/JespersenO/JespersenO.pdf](https://helpforlinguist.narod.ru/JespersenO/JespersenO.pdf)

117. Журавлев, А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // – Москва: Наука, Способы номинации в современном русском языке, – 1982. – с.82-98.

118. Закиев, М.З. Синтаксический строй татарского языка / М.З.Закиев. – Казан: – 1963. – 463 с.

119. Зелепукин, Р.О. Парцелляция в художественной прозе В.Токаревой: структура, семантика, текстообразующие функции: / Дис.канд. филол. наук. / – Москва, – 2007. – 188 с.

120. Зимина, Л.О. Принцип экономии в современной рекламе: / Автореф.дис.канд.филол.наук. / – Томск, – 2007. – 20 с.

121. Иванова, Е.Ю. Конструкции экспрессивного синтаксиса в современном

болгарском языке / Е.Ю.Иванова. – Санк-Петербург: Амфора, – 1999. – 96 с.

122. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.at.alleng.org/d/engl/engl16.htm>

123. Иванов, Н.В. Актуальное членение предложения: на пути к новым парадигме теории / [Электронный ресурс]. – URL: https://mgimo.ru/upload/iblock/ce6/ce68df84db41242f180a609b30572e9c.pdf?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com

124. Иванчикова, Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции // - Москва: Наука, Русский язык и советское общество: Морфология синтаксис современного русского языка, – 1977. – с.277-301.

125. Исаченко, А.В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков // – Slavia: – 1958. – Рос.27. – Ses.3. – с.334-352.

126. Казымов, И. Сравнительный синтаксис / И.Казымов. – Баку: – 2016. – 166 с.

127. Калмухамбетова, О.М. Парцеллированные конструкции в прозе постмедерна в свете тенденции современного синтаксиса русского языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/view/1159>

128. Каркошко, О.П. Парцелляция: структура, семантика, функция: на материале русского и немецкого языков: / Дис.канд. филол. наук. / – Майкоп, – 2011. – 186 с.

129. Карл Бюлер. Теория языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://studfile.net/preview/1101545/>

130. Касевич, В.Б. Элементы общей лингвистики / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/kasevich/text.pdf>

131. Ковтунова, И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложений / [Электронный ресурс]. – URL: <https://urss.Ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=3701&srsltid=AfmBooqVukg9uw>

132. Кожевникова, К. Об аспектах связности в тексте как целом / - Москва: Наука, Синтаксис текста, – 1979, – с.49-67.

133. Копоть, Л.В. Универбация как вид компрессивного словообразования в современном русском языке: / Дис.канд.филол.наук. / – Майков, – 2005. – 210 с.

134. Кортава, Т.В. Явления лексико-семантической и синтаксической конденсации в памятниках старообрядческой письменности XVII в. В сборнике Лексикология. Лексикография (русско-славянский цикл). Русская диалектология. История русского языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.conference-spbu.ru/conference/13/reports/373/>

135. Крылова, О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка / [Электронный ресурс]. – URL: https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=236225&srsltid=AfmBOor40VK0IE6qhNaILGe_Z2ZdFPFnF-qYZHGigPn kXeC8HggFsYb

136. Кубрик, А.Е. Языкознание, Большой энциклопедический словарь / А.Е.Кубрик. – Москва: – 1998. – 682 с.

137. Кулиева, Д.Р. Актуальное членение и процесс речетворчества в азербайджанском языке // – Киев: Вісник. Університету імені Альфреда Нобеля, серія: Філологічні науки, – 2020. 1(19), – с.204-211.

138. Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики / [Электронный ресурс]. – URL: https://academia-moscow.ru/ftp_share/books/fragments/fragment_19104.pdf

139. Лисоченко, Л.В. Высказывания с имплицитной семантикой: (Логич., языковой и прагмат. аспекты): Монография / [Электронный ресурс]. – URL: https://rusneb.ru/catalog/005664_000048_RU_RGPU_BIBL_98468692/

140. Литвин, С.И. Компрессия художественного текста в двуязычной ситуации: (На материале английского и русского языков) / Автореф.дис. канд.филол.наук. / – Москва, – 2003. – 21 с.

141. Литвиненко, А.С. Порядок слов в переводе на русский язык // - Москва:

Учен.зап.ЛМГПИШ, – 1953. – с.38-59.

142. Мамедов, А.Я. Эллипсис в азербайджанском языке: / Дис.канд. филол.наук. / – Баку, – 1981. – 147 с.

143. Мамедов, А.Я. Когнитивная структура текста / А.Я.Мамедов, М.Е.Мамедов // Вестник МГЛУ, – Москва: – 2007. вып. 521, – с.167-171.

144. Матезиус, В.О. О так называемом актуальном членении предложения / [Электронный ресурс]. – URL: <https://uploads.philology.by/logo/ref/matezius.pdf>

145. Махмудов, Н.М. Эллипсис в узбекском языке: /Автореф.дис.канд. филол.наук. / – Ташкент, – 1978. – 24 с.

146. Миллер, С.Д. Психология развития: методы исследования / [Электронный ресурс]. – URL: https://royallib.com/book/miller_skott/psihologiya_razvitiya_metodi_issledovaniya.html

147. Митрофанова, О.Д. Язык научно-технической литературы / О.Д.Митрофанова. – Москва, МГУ, – 1973. – 149 с.

148. Морозова, А.Н. Конденсация лексических единиц в речевой цепи // - Самара: Семантические и прагматические аспекты коммуникации, Межвуз.сборник статей, – 1993, – с.32-39.

149. Москальская, О.И. Грамматика текста / [Электронный ресурс]. – URL: https://www.koob.ru/moskalskaya_o_i/grammatika_teksta

150. Мухина, А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://i.twirpx.link/file/3941920/>

151. Осипова, Л.И. Имена существительные - универбы в русской разговорной речи: монография / Л.И.Осипова. – Москва: МГПУ, – 2014. – 240 с.

152. Панков, Ф.И. Парцелляция как лингвистический механизм текстообразования // Слово, Высказывания, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: материалы VIII Междунар.науч.конф, – Челябинск: Челябинск: энциклопедия, 20-22 апреля, – 2016. т.2, – с.103-107.

153. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. /

А.М.Пешковский. – Москва: Учпедгиз, – 1956. – 511 с.

154. Присная, Л.Л. Явление семантической конденсации в современном тексте (некоторые особенности восприятия и порождения) / [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yavlenie-semanticheskoy-kondensatsii-v-sovremennom-tekste-nekotorye-osobennosti-vospriyatiya-i-porozhdeniya>

155. Распопов, И.П. Актуальное членение предложения: на материале простого повествования преимущественно в монологической речи (2-й из-во) / [Электронный ресурс]. – URL: <https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=84714&srsltid=AfmBOop7EWp3m1Y3iBbhdJsLfbxrLrk2VIGSQB88mMe2ElbRpo2rEeQh>

156. Рыбакова, Г.Н. О некоторых особенностях парцелляции сложноподчиненного предложения. Тез. докл. кон. “Вопросы синтаксиса сложного предложения и методики его преподавания в школах и вузах” / Г.Н.Рыбакова. - Краснодар, – 1966. – 138 с.

157. Саттарова, А.Ф. Изучение актуального членения предложения в русском языке: в сопоставлении с башкирским и французским: / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/izuchenie-aktualnogo-chleneniya-predlozheniya-v-russkom-yazyke-v-sopostavlenii-s-bashkirskim>

158. Сенкевич, М.П. Стилистика научной речи и литературное редактированные научных произведений / [Электронный ресурс]. – URL: https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=63857&srsltid=Afm_BooqpCIzgMRWyog5TffYdYF4bdpWQ1Zc9MEf407sFVrPn4ZVXQ9Ad

159. Сербина, Т.Г. Парцелляция как особое синтаксическое явление в языке современных газет: / Дис.канд.филол.наук. / – Львов, – 1988. – 188 с.

160. Сизова, И.А. Что такое синтаксис / И.А.Сизова. – Москва: Наука, – 1966. – 71 с.

161. Син, Юсы. Средства синтаксической конденсации в научном стиле русского языка в зеркало китайского: /Дис.канд.филол.наук. / [Электронный

ресурс]. – URL: https://www.philol.msu.ru/~ref/dcx/2016_SinYujsy_diss_10.02.01_19.pdf

162. Сковородников, А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка / А.П.Сковородников. – Томск: Том. Ун-та, – 1981. – 255 с.

163. Слюсарева, Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка (монография) / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.studmed.ru/slyusareva-n-a-problemy-funkcionalnogo-sintaksisa-sovremennogo-angliyskogo-yazyka-monografiya-030f5b1dd49.html>

164. Слюсарева, Н.А. Категориальная основа тема-рематической организации высказывания-предложения // – Москва: Вопросы языкознания, – 1986. № 4, – с.3-13.

165. Солганик, Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) / [Электронный ресурс]. – URL: https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=281221&srsltid=AfmBOop0iTezV_LL1320lmOdyJEGpE5ZA8atWI-lTnv5c6nlOMvQJufq

166. Солганик, Г.Я. Стилистика текста / [Электронный ресурс]. – URL: <https://school.kco27.ru/wp-content/uploads/%D0%93.%D0%AF.-%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%A1%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B0.pdf>

167. Стародубова, Т.А. Эллиптические сложные предложения: / Автореф. дис. канд.филол.наук. / – Москва, – 2009. – 23 с.

168. Трошева Т.Б. Функционирование предложения в научных текстах XX вв // – Пермь: Пермского ун-та, Очерки истории научного стиля русского литературного языка XX вв, – 1994. – с.81-126.

169. Тухватулина, С.И. Влияние актуального членения предложения на его синтаксическую структуру: / Дис.канд.филол.наук. / – Москва, – 2016. – 175 с.

170. Умерова, М.В. Импликация в семантической структуре текста // – Москва: Вопр.филол.наук, – 2010. – № 6. – с.95-100.

171. Уоллес, Л.Ч (Wallace L. Chafe). Значение и структура языка / [Электронный ресурс]. – URL: https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru&page=Book&id=82664&srsltid=AfmBOoqfz4fFdoNCr3Q9EBoDaX98w760wR5iIRZO20dikx29s_TDAq30

172. Устименко, И.А. Словарь семантических конденсатов русского языка, Лексико-словообразовательный / И.А.Устименко. – Воронеж-Белгород: ПОЛИТЕРА, – 2004. – 271 с.

173. Устименко, И.А. Явление семантической конденсации в русском словообразовании: пособие к спецкурсу / И.А.Устименко. – Белгород: Издательство БелГУ, – 2007. – 222 с.

174. Филонова, Н.К. Парцелляция полипредикативных высказываний в современном английском языке: / Дис.канд.филол.наук. / – Ленинград, – 1983. – 189 с.

175. Хазраткулов, Ш. Эллиптические неполные предложения в узбекском языке: / Автореф.дис.канд.филол.наук. / – Самарканд, – 1975. – 19 с.

176. Хисматова, Ч.Г. Актуальное членение повествовательного предложения в английском и татарском языках: / Автореф.дис.канд.филол.наук. / – Казан, – 2004. – 26 с.

177. Чернов, Г.В. Инплицитность текста, смысловой вывод и перевод // – Москва: Сб.научн.тр. МГПИИЯ им. М.Тореза, – вып. 278, – 1986. – с.10-25.

178. Шанский, Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии / Н.М.Шанский. – Москва: Учпедгиз, – 1959. – 248 с.

179. Шарль, Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/sharl/text.pdf>

180. Шведова, Н.Ю. Грамматика современного русского литературного языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&blang=ru>

ru&page=Book&id=27009&srsId=AfmBOooRgoncErbFdDiXxC0oboa8exJvyHysPEigYT9-xxBYJllwgsPl

181. Шевякова, В.Е. Актуальное членение предложения / В.Е.Шевякова. – Москва: Наука, – 1976. – 136 с.

182. Шокина, А.Б. Языковая компрессия в рекламном тексте / [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kompressiya-v-reklamnom-tekste>

183. Эдвард, Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии / [Электронный ресурс]. – URL: https://vk.com/wall-125090030_335

184. Юсипова, Л.И. Активные процессы в современном русском словообразовании: суффиксальная универбация, усечение: / [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/aktivnye-protsessy-v-sovremennom-russkom-slovoobrazovanii-suffiksalnaya-univerbatsiya-useche>

185. Юсифли, Ш.В. Стилистический синтаксис современного Азербайджанского художественного языка: / Автореф.докт.дисс.филол.наук. / – Баку: АДД, – 1973. – 65 с.

186. Янко-Триницкая, Н.А. Словообразование в современном русском языке / Н.А.Янко-Триницкая. – Индрик, – 2001. – 504 с.

187. Osgood, C.E. Psycholinguistics a survey of theory and research problems / [Electronic resource]. – URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_2368338_3/component/file_2368337/content

188. Dijk, T.Ī.Van. Text and context: Exploration in the semantics and Pragmatic of Discourse / T.Ī.Van. Dijk. – London-New-York: Academic Press, – 1983. – 72p.

189. Dediu, D. Language is not isolated from its wider environment: Vocal tract influences on the evolution of speech and language / [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/311394046_Language_is_not_isolated_from_its_wider_environment_Vocal_tract_influences_on_the_evolution_of_speech_and_language

190. Guliyeva, D.R. Correlation of compression and actual division in the text // – Çanakkale: IV International conference on awareness. Language and awareness, – 2020, 02-04 December, (IV Uluslararası farkındalık konferansı. Dil ve farkındalık, – 2020, 02-04 Aralık), Abstracts (Özetler), p. 90-91.

191. Guliyeva, D.R. Condensation in advertising texts // Иноязычное образование в современных реалиях: проблемы и векторы развития. Международная научно-практическая конференция, – Казан, – 2025, – s.50-52.

192. Hentschel, E. Deutsche Grammatik / E.Hentschel. - De Gruyter Lexikon: – 2010, – 412 p.

193. Kans, M.S. Language cognition and pronunciation training using applications / [Electronic resource]. – URL: <https://www.mdpi.com/1999-5903/12/3/42>

194. Levinson, S.K. Presumptive meaning: The Theory of Generalized Conversational Implicature / [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/231743852_Stephen_C_Levinson_Presumptive_meanings_the_theory_of_generalized_conversational_implicature_Cambridge_MA_MIT_Press_2000_Pp_xxiii_480

195. Vorobyova, Y.N. Elliptical interrogative structures (on the English language materials) / [Electronic resource]. – URL: <https://colab.ws/articles/10.17223%2F19996195%2F48%2F6>